T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA (BEŞERİ VE İKTİSADİ)
ANABİLİM DALI

MUŞ İLİNDE KÜLTÜR TURİZMİ POTANSİYELİNİN COĞRAFİ YÖNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Hasan SAYILAN

Ankara – 2007

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA (BEŞERİ VE İKTİSADİ)
ANABİLİM DALI

MUŞ İLİNDE KÜLTÜR TURİZMİ POTANSİYELİNİN COĞRAFİ YÖNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Hasan SAYILAN

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mehmet SOMUNCU

Ankara – 2007

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA (BEŞERİ VE İKTİSADİ)
ANABİLİM DALI

MUŞ İLİNDE KÜLTÜR TURİZMİ POTANSİYELİNİN COĞRAFİ YÖNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Tanışmanı:

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	**İmza**
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....

Tez Sınavı Tarihi.....

ÖNSÖZ

"Muş İlinde Kültür Turizmi Potansiyelinin Coğrafi Yönden Değerlendirilmesi" isimli bu çalışma, Muş ilindeki kültür turizminin temelini oluşturan kaynakları ve bu kaynakların günümüzün değişen turizm anlayışına göre turistlere sunum olanaklarını kapsamaktadır.

Dünya'da son yıllarda turizmin yeni formu kültür turizmiyle şekillenmektedir. Kültür turizmi; "kültürel kaynaklar üzerine kurulmuş bir turizm çeşidi olup, ana motivasyonunu yeni yerler tanıma, yeni şeyler öğrenme ve en önemlisi de, kültürel etkinliklere aktif olarak katılmak suretiyle, yeni deneyimler kazanma ihtiyacı olarak" tanımlanabilir. Bu çalışmada, kavramsal olarak turizm olayı açıklandığı gibi Dünya ve Türk turizminin kısa bir analizi de yapılmıştır. Ayrıca araştırma sahasındaki mevcut kültürel kaynakların oluşumunu sağlayan tarihsel süreç "Tarih Öncesi ve Klasik Çağ", "Roma-Bizans ve Hıristiyanlık Dönemi" ve "İslam Devletleri Dönemi" şeklinde sınıflandırılmıştır. Çalışmamızın ana bölümünü oluşturan, kültürel turizm potansiyeli bölümünde ise tarihsel değerler ve sosyo-kültürel değerler ele alınmış ve bunların birer turistik ürün olarak kullanımı için çeşitli öneriler getirilmiştir. Çalışmanın son aşamasında ise; Muş ili kültürel turizminin gelişimi ve planlamasına temel oluşturabilecek coğrafi değerlendirmeler yapılmış ve genel öneriler getirilmiştir.

Tez çalışmalarım boyunca destek ve yardımlarını esirgemeyen, mesai saatleri dışında da çalışmalarıma rehberlik eden tez danışmanım Doç. Dr. Mehmet SOMUNCU'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Bazı fotoğrafları temin ettiğim Adem SÖNMEZ'e ve ayrıca değerli fikirlerinden yararlandığım Beşeri ve İktisadi Coğrafya Anabilimdalı Başkanı Prof. Dr. Hamdi KARA'ya teşekkür ederim.

Eğitim yaşantımın her safhasında destek ve yardımlarını esirgemeyen beni her zaman motive eden aileme de sonsuz teşekkürler ediyorum.

Hasan SAYILAN

Ankara-2006

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ I
TABLOLAR LİSTESİ VI
ŞEKİLLER LİSTESİ VIII
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ IX

GİRİŞ 1
A. Araştırma Alanının Yeri, Sınırları ve Başlıca Özellikleri 1
B. Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi 18

I. BÖLÜM: KAVRAMSAL ÇERÇEVE
1. 1. Turizmin Tanımı ve Özellikleri 22
1. 2. Turizmin Çeşitleri 24
1. 2. 1. Katılan Kişi Sayısına Göre Turizm Çeşitleri 28
1. 2. 2. Ziyaret Edilen Yere Göre Turizm Çeşitleri 29
1. 2. 3. Katılanların Yaşlarına Göre Turizm Çeşitleri 30
1. 2. 4. Katılanların Sosyo-Ekonomik Durumlarına Göre Turizm Çeşitleri 32
1. 2. 5. Katılanların Amaçlarına Göre Turizm Çeşitleri 33
1. 3. Turizm Coğrafyası 38
1. 4. Kültür Turizmi 43
1. 5. Miras Turizmi 47

II. BÖLÜM: DÜNYADA, TÜRKİYE'DE VE MUŞ İLİNDE TURİZM
2. 1. Dünyada Turizm 52
2. 1. 1. Dünyada Turizmin Tarihi Gelişimi 53
2. 1. 2. Dünyadaki Turist Sayısı 55
2. 1. 3. Dünya Turizm Gelirleri 65
2. 2. Türkiye'de Turizm 68
2. 2. 1. Türkiye'de Turizmin Tarihi Gelişimi 69

2. 2. 2. Türkiye'ye Gelen Turist Sayısı 72
2. 2. 3. Türkiye Turizm Gelirleri 79
2. 3. Muş İlinde Turizm 84

III. BÖLÜM: MUŞ İLİNDE TARİHSEL SÜRECİN KÜLTÜREL KAYNAKLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

3. 1. Tarih Öncesi ve Klasik Çağ 92
3. 2. Roma-Bizans ve Hıristiyanlık Dönemi 94
3. 3. İslâm Devletleri Dönemi 95
3. 3. 1. Arap-İslâm Dönemi 95
3. 3. 2. Türk-İslâm Dönemi 96
3. 3. 2. 1. Selçuklular ve Beylikler Dönemi 96
3. 3. 2. 2. İlhanlılar Dönemi 98
3. 3. 2. 3. Karakoyunlular Dönemi 100
3. 3. 2. 4. Akkoyunlular ve Şerefhanlar Dönemi 101
3. 3. 2. 5. Osmanlılar Dönemi 103
3. .3. 2. 6. Cumhuriyet Dönemi 106

IV. BÖLÜM: MUŞ İLİNİN KÜLTÜR TURİZMİ POTANSİYELİ

4. 1. Kültürel Çekicilikler 108
4. 1. 1. Tarihsel Kaynaklar 112
4. 1. 1. 1. Tarihi – Turistik Şehirler 114
4. 1. 1. 1.1. Muş 115
4. 1. 1. 1. 2. Malazgirt 120
4. 1. 1. 2. Arkeolojik ve Tarihi Sit Alanları 124
4. 1. 1. 2. 1. Arkeolojik Sit Alanları 124
4. 1. 1. 2. 1. 1. Antik Kent Harabeleri 124
4. 1. 1. 2. 1. 2. Nekropoller 126
4. 1. 1. 2. 1. 3. Höyükler 129
4. 1. 1. 2. 1. 4. Kültür Turizmine Kaynak Teşkil Eden Diğer Arkeolojik Alanlar 139

4. 1. 1. 2. 2. Tarihi Sit Alanı (Malazgirt-Ahlat Arası Savaş Alanı) 140
4. 1. 1. 3. Dini Yapılar 144
4. 1. 1. 3. 1. Camiler 149
4. 1. 1. 3. 2. Medrese ve Zaviyeler 154
4. 1. 1. 3. 3. Türbeler ve Mezar (Hazire)'ler 156
4. 1. 1. 3. 4. Şehitlik ve Mezarlıklar 160
4. 1. 1. 3. 5. Kilise ve Manastırlar 161
4. 1. 1. 4. Kaleler 163
4. 1. 1. 5. Köprüler 167
4. 1. 1. 6. Hanlar 170
4. 1. 1. 7. Hamamlar ve Çeşmeler 172
4. 1. 1. 8. Diğer Tarihsel Kaynaklar 173
4. 1. 2. Sosyo-Kültürel Kaynaklar 173
4. 1. 2. 1. Geleneksel Evler 174
4. 1. 2. 2. Geleneksel El Sanatları 176
4. 1. 2. 3. Giyim-Kuşam 178
4. 1. 2. 4. Yeme-İçme (Gastronomi) 179
4. 1. 2. 5. İnançlar ve Töresel Yapı 180
4. 1. 2. 6. Anma Günleri, Festival ve Şenlikler 181
4. 1. 2. 7. Kültürel Kuruluşlar 181
4. 2. Turizm Altyapısı 182
4. 2. 1. Konaklama 183
4. 2. 2. Ulaşım (Erişebilirlik) 185
4. 2. 3. Diğer Turizm Olanakları ve Hizmetleri 188
4. 3. Turizm Talebi 189

V. BÖLÜM: MUŞ İLİNDEKİ KÜLTÜREL KAYNAKLARIN KULLANIMININ COĞRAFİ YÖNDEN DEĞERLENDİRİLMESİNE YÖNELİK ÖNERİLER

5. 1. İl Turizm Yönetiminin Çalışmalarına Yönelik Değerlendirme ve Öneriler 194

5. 2. İl Turizm Planlamasına Yönelik Değerlendirme ve Öneriler 198
5. 2. 1. Fiziksel Planlamaya Yönelik Değerlendirme ve Öneriler 200
5. 2. 2. Çevresel Planlamaya Yönelik Değerlendirme ve Öneriler 203
5. 2. 3. Sosyo-Kültürel Planlamaya Yönelik Değerlendirme ve Öneriler 208
5. 2. 4. Turizm Pazarlamasına Yönelik Değerlendirme ve Öneriler 208
5. 3. Geliştirilebilecek Turizm Çeşitlerine Yönelik Değerlendirme ve Öneriler 214
5. 4. Kültürel Kaynaklar İle İlgili Değerlendirme ve Öneriler ..219
SONUÇ 240
ÖZET 246
ABSTRACT 248
KAYNAKÇA 250
EK.1. 261

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo. 1. Bazı Göstergelerde Muş İli Gelişmişlik Performansı ve Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması (2003) 16
Tablo. 2. Muş İlindeki İlçelerin Gelişmişlik Durumu (1996 ve 2004) 18
Tablo. 3. Başlıca Turizm Tipleri ve Bunları Belirleyen Kriterler (Turistik Aktivite Tipleri) 25
Tablo. 4. Başlıca Turizm Şekilleri ve Bunları Belirleyen Kriterler (Turistik Aktivite Şekilleri) 26
Tablo. 5. Katılanların Çeşitli Özelliklerine Göre Turizm Şekilleri ve Bunları Belirleyen Kriterler (Turistik Aktivite Şekilleri) 27
Tablo. 6. Uluslararası Turizmin Gelişim Seyri (1950-2002) 56
Tablo. 7. Uluslararası Turizm Hareketlerinin Bölgelere Göre Dağılımı ve Projeksiyonlar 59
Tablo. 8. Dünya'nın En Çok Turist Alan Ülkeleri (2004) 61
Tablo. 9. Seyahat Amaçlarına Göre Uluslararası Turizm Hareketleri 63
Tablo. 10. Uluslararası Ticarette Turizm Sektörünün Yeri (2002).. 65
Tablo. 11. Dünya'da Uluslararası Turizmden En Çok Kazanan Ülkeler (2004)..... 67
Tablo. 12. Türk Turizminin Yıllar İtibariyle Gelişim Seyri (1963-2005) 74
Tablo. 13. Türkiye'de Turist Sayısı ve Turizm Gelirinin Aylara Göre Dağılımı (2003-2005) 76
Tablo. 14. Türkiye'ye Gelen Turistlerin Başlıca Ülkelere göre Dağılımı 77
Tablo. 15. Türkiye'ye Gelen Turistlerin Dünya'daki Bölgelere Göre Dağılımı 77
Tablo. 16. Türkiye'ye Gelen Turistlerin Taşıt Araçlarına Göre Dağılımı 78
Tablo. 17. Türkiye'ye Gelen Turistlerin Geliş Amacına Göre Dağılımı

(2003) 79
Tablo. 18. Türkiye'de Turist Sayısı ve Turizm Gelirlerinin Yakın Yıllara Göre Dağılımı (2005) 80
Tablo. 19. Türkiye Turizm Gelirlerinin GSMH ve ihracat Gelirleri İçindeki Payı (1963-2005) 82
Tablo. 20. Türkiye Turizm Gelirlerinin Dış Ticaret Açıklarını Kapama Payı (1996-2003) 83
Tablo. 21. Muş İl-İlçe ve Köylerindeki Mevcut Kaplıca ve Madensuları 88
Tablo. 22. Muş İlinde Rothman Tarafından Dönemlerine Göre Belirlenen Höyük Yerleşmeleri 135
Tablo. 23. Muş İlinde Yerleşim Birimlerinde Yer Alan Diğer Arkeolojik Eserler 139
Tablo. 24. Muş İlinde Festivaller ve Anma Günleri 181
Tablo. 25. Muş İlinde Turizm İşletme Belgeli ve Belediye Belgeli Oteller (2005) 185
Tablo. 26. Muş İline Gelen Yerli ve Yabancı Turist Sayısı (1994-2005) 191

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil. 1. Muş İli Lokasyon Haritası 2
Şekil. 2. Muş İli Litoloji Haritası 4
Şekil. 3. Muş İli Topoğrafya Haritası 7
Şekil. 4. Muş İli Şehir ve Köy Aritmetik Nüfus Yoğunluğu Dağılışı 11
Şekil. 5. 1935-2000 Yılları Arası Muş İli Nüfus Büyüklüğü 11
Şekil. 6. Muş İli 1955 ve 2000 Yılı Nüfus Piramidleri..... 12
Şekil. 7. Muş İli Kültür Turizmi Değerleri Haritası.....111
Şekil. 8. Muş İlinde Höyüklerin Dağılışı 131
Şekil. 9. Muş İli Ulaşım Haritası.....187

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Foto.1. Doğal Yetişme Alanı Muş Ovası Olan Laleler. 86
Foto.2. Önemli Tarihi Kaynaklara Ev Sahipliği Yapan Muş Şehrinden Bir Görünüm. 118
Foto.3. Malazgirt Şehrinin Kaleye Yakın Kesimleri 123
Foto.4. Urartu Dönemi Önemli Yerleşmelerden Biri Olan Kayalıdere Antik Kentinden Bir Görünüm 125
Foto.5. Muş Ovası'ndaki En Önemli Höyüklerden Biri Olan Mercimekkale Höyüğünden Bir Görünüm 132
Foto.6. 1071 Malazgirt Meydan Muharebesinin Yapıldığı, Malazgirt – Ahlat Arası Tarihi Savaş Alanı. Geride Süphan Dağı Görülmekte 140
Foto.7. Osmanlı Dönemi Camilerinden Olan Alaaddin Bey Camisinden Bir Görünüm 151
Foto.8. İlhanlılar Dönemine Ait Esenlik Camisinden Bir Görünüm 152
Foto.9. Osmanlı Dönemi Eserlerinden Olan Molla Kent Camisinin Giriş Kapısından Bir Görünüm 153
Foto.10. Akkoyunlu Dönemi Yünören Camisinin Ön Cepheden Görünüşü 154
Foto.11. Mollakent Medresesi ve Yanı Başındaki Tarihi Selçuklu Mezarlığı 155
Foto.12. Şeyh Ömer Sahubi Türbesinden Bir Görünüm 158
Foto.13. Arak Manastırının Çan Kulesinden Bir Görünüm 163
Foto.14. Muşet Kalesi'nin Giriş Kapısından Bir Görünüm 164
Foto.15. Muş Şehrinin Güneydoğusunda Yer alan Haspet Kalesi'nden Bir Görünüm 165
Foto.16. Malazgirt Kale Surlarının Doğudan Görünümü 166
Foto.17. Murat Nehri Köprüsünün Önceki ve Şimdiki Görünümü. 168
Foto.18. Malazgirt Yakınlarındaki Hanım Köprüsünden Bir Görünüm 169
Foto.19. Yıldızlı Han'ın Giriş Kapısından Bir Görünüm 171

Foto.20. Aslanlı Han'dan Günümüze Ulaşan Tek Unsur Olan, Aslan Heykeli.....171
Foto.21. Yakup Efendi Çeşmesi'nden Bir Görünüm.....173
Foto.22. Muş Yöresinde Yerel Mimari'nin Önemli Eserlerinden Olan, Geleneksel Muş Evleri.....175
Foto.23. Muş İlinde Geleneksel El Sanatlarının En Önemli Ürünleri Olan Halıcılık ve Kilimcilik Çalışmaları 177
Foto.24. Muş İli Yerel Yemeklerinden Olan, Muş Köftesi ve Domatesli Lahana Dolması (Kırçikli Kelem Dolması).....180
Foto.25. Muş'ta Çeşitli Kültürel Etkinliklerin Yapıldığı Kültür Binasından Görüntüler.....182
Foto.26. Turizm Bakanlığı İşletme Belgeli Gökser ve Zümrüt Otelden Bir Görünüm.....184
Foto.27. Muş Havaalanı Kule Binasından Bir Görünüm.....188
Foto.28. Yakın Tarihlere Kadar Üzerinde Ulaşımın Yapılabildiği Murat Nehri Köprüsünün Günümüzdeki Görüntüsü.....221
Foto.29.Çengilli Kilisesinden Getirilen Taşlarla Yapılan Bir Köy Evi.....223
Foto.30. Pişmiş Topraktan Yayık Yapan Kadınlar 235
Foto.31. Varto-Koğ Tepesi Güneşin Doğuşu Şenliklerinden Görüntüler.....238

GİRİŞ

A. Araştırma Alanının Yeri, Sınırları ve Başlıca Özellikleri

Muş İli; Matematik konumu itibariyle, 39^0 29' ve 38^0 29' kuzey enlemleri ile 41^0 06' ve 41^0 47' doğu boylamları arasında olup, Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Murat – Van bölümünde yer almaktadır. 8196 km^2lik yüzölçümüyle Türkiye yüzölçümünün % 1.1'ni kaplar (Yurt Ansiklopedisi, 1982:5977).

Varto, Bulanık, Malazgirt, Hasköy ve Korkut ilçelerinden oluşan Muş ili, kuzeydoğudan Ağrı'nın Patnos ve Tutak, doğudan Bitlis'in Ahlat, Adilcevaz ve Güroymak, kuzeyden Erzurum'un Karayazı, Hınıs, Tekman ve Karaçoban, güneybatıdan Diyarbakır'ın Kulp, güneyden Batman'ın Sason ve Bitlis'in Mutki, batıdan ise Bingöl'ün Karlıova ve Solhan ilçeleriyle çevrilidir. (Şekil 1)

Muş il alanı, II. Zamandaki dağ oluşumu hareketleri ve kıvrılmalarla engebelenmiştir. Ayrıca, bu dönemde başlayan püskürmeler, bir çok kırılma ve çöküntü olaylarıyla da bir takım göl çukurları oluşmuştur.

İlin güneyinde yer alan ve geniş yer kaplayan I. Jeolojik Zaman (Paleozoik)'a ait alanlar, en eski arazileri oluşturmaktadır. Bu eski arazi, Bingöl ve Genç'in batısındaki Akdağ (1561 m) kesiminden başlayıp; Murat nehrinin güney kesimlerini takip ederek, Muş ovası'nın güneyinde Kozma, Haçreş ve Kurtik dağları üzerinden Van gölü'nün güneyinde Hakkari'nin kuzeyindeki Karadağ (3630 m) kesimine kadar uzanan dağlık sahaları teşkil etmektedir. Aynı zamanda bu temel araziye "Bitlis Masifi"de denilmektedir. Bu masif alan, çeşitli zamanlarda meydana gelen Kaledoniyen, Hersiniyen ve Alp Orojenik hareketlerden etkilenmiş; en az iki metamorfizma'ya uğramıştır. Özellikle Alp Orojenik hareketleri ve daha sonraki Kratojenik stildeki tektonik hareketler sonucunda, bu masif bir taraftan yükselirken diğer taraftan da yer yer bozulmalara uğramıştır. Özellikle dislokasyon hatları boyunca III. Jeolojik

Zaman (Tersiyer) başlarından, IV. Jeolojik Zaman (Pleistosen)'a kadar fasılalı olarak çıkan lavlar ise masifi yer yer örtmüşlerdir. Bitlis dağlarının kuzey yamaçlarının alt seviyelerinde genel olarak çeşitli bileşim ve renkte gnays ve mikaşistler, bunların üzerinde ise serizitli kuvarsitler, kuvarst bakımından zengin fillatlar ve rekristalize kireç taşları bulunmaktadır. Bu kireçtaşlarına Muş şehrinin güney yamaçlarında ve ayrıca Arak deresinin doğu ve batı yamaçlarında rastlanılmaktadır (Atalay, 1983:9).

Muş Ovası'nın kuzeyindeki Şerafettin dağları ve bunun doğusuna düşen daha alçak genç kıvrım dağlarında çeşitli jeolojik oluşumlara rastlanılır. Şerafettin dağlarının yayıldığı alanda, III. Zaman yaşlı oluşumlarla birlikte, bazalt, piroksenit, andezit, tüf ve anglomeralar vardır (Şekil.2). Bu dağların doğusuna düşen ve Muş Ovası'nın kuzeydoğusunu çevreleyen dağlar ise, geniş kıvrımlı ve kretase yaşlı konglomera ve kumtaşlarıyla, kil ve marn katmanlarından oluşmuştur (Yurt Ansiklopedisi, 1982:5980).

Bu yöre tektonik yönden Anadolu'nun ve bilhassa Doğu Anadolu'nun en hareketli sahaları arasına girmektedir. İl alanı, hemen hemen tümüyle birinci derece deprem kuşağı içinde yer almaktadır. Özellikle Anadolu ve Arabistan levhalarının çarpışma kuşağı dahilinde yer alan bu bölgenin faylarla parçalanmış olması ve fayların aktivitelerini yitirmemiş olması, zaman zaman şiddetli depremlerin oluşmasına yol açmaktadır. 31 Mayıs 1946'daki ilk büyük depremin yanı sıra, en yıkıcı deprem 19 Ağustos 1966'da Varto ilçesinde meydana gelmiştir. 6.9 şiddetli Varto depremi "Kuzey Anadolu Fay Hattı"nın uzantısını teşkil eden ve Varto'dan geçen doğrultu atımlı sağ yönlü fayın ve buna bağlı bir takım fayların oynadığının delilidir (Atalay, 1983:23). Bu depremde 2113 kişi ölmüş 20.000 dolayında bina yıkılmış yada zarar görmüştür.

Muş ilini çevreleyen dağlar, Güneydoğu Torosların uzantılarıdır. Çoğu, Alp – Himalaya kıvrım sistemiyle birlikte oluşmuş genç dağlardır. Bunlardan, Akdoğan Dağı, ilin kabaca kuzeyinde yer alır. Kuzeydoğu–güneybatı doğrultusunda uzanan Akdoğan Dağı üzerinde bir de göl (Akdoğan gölü) vardır. Özellikle kuzey yamaçlarında akarsularla derince parçalanmış olan Akdoğan

Dağı'nın uzunluğu kuzeydoğu – güneybatı yönünde 30 km, genişliği ise kuzey – güney yönünde 10 km'dir. Akdoğan Dağı'nın en yüksek noktası 2.879 m'dir (Atalay, 1983:27).

Muş ovası'nın güneyinde kabaca kuzeybatı – güneydoğu doğrultusunda uzanan Bitlis dağları ise, Toros dağlarının güneydoğusunu teşkil etmektedir. Bu dağlara bazı haritalarda "Muş Güneyi Dağları" ismi de verilmektedir. Bu dağlık saha Türkiye'nin eski kütlelerini barındıran bir masif sahasıdır. Kaledoniyen, Hersiniyen ve Alp Orojenik hareketlerine iştirak etmiş ve bu hareketlerle şiddetli olarak kıvrılmış, kırılmış ve değişmelere uğramıştır. Muş Ovası'nın gerisinde 1300 – 1350 m civarından başlayan Bitlis dağları, bir duvar halinde yükselerek 2500 m'ye kadar çıkar. Genellikle 2000 – 2100 m ortalama yüksekliğinde bulunan doğu doruk hattındaki zirveler daima 2000 m'nin çok üzerindedir (Şekil.3).

Muş ovası'nın kuzey kesimini sınırlayan dağlık sahaların batısını Şerafettin dağlarının doğuya doğru uzantısı; doğusunu ise Elçiler (Drahovi) dağı teşkil etmektedir. Bu kesimde Murat vadisi, Şerafettin ve Elçiler (Drahovi) dağlarını birbirinden ayırmaktadır. Bu dağlar III. Jeolojik Zaman (Tersiyer) boyunca devamlı sedimantasyona uğramış ve genellikle kumtaşı, şeyl, marn ve kireçtaşı tabakaları çökelmiştir. Ayrıca Murat vadisi'nin batısı ile Ziyaret Nahiyesi arasındaki kesimleri ise kumlu, kireçli, marnlı, tortular ile volkanik materyallerle kaplıdır. Kuzeybatı – güneydoğu yönünde uzanan bir dağlık sahaların ortalama yüksekliği 1700 – 1800 m civarındadır. Bu kütleler Muş ovasının kuzeyinde 1250 – 1300 m civarından başlayıp; Elçiler (Drahovi) dağında 2000 m'ye ulaşır (Atalay, 1983:41).

Muş ilinde platolar, yeryüzü şekilleri içinde en ağırlıklı olanıdır. İl alanının % 37.9'unu oluşturan bu platolar, Murat vadisinin tabanıyla dağların dorukları arasında sıralanmıştır. Bu yöre Doğu Anadolu'nun yoğun volkanik hareketler yaşamış, çok parçalı bir kesimidir. Yüksek sırtlar arasına yayılmış olan bu az dalgalı alanlar, kalın bir toprak tabakasıyla örtülüdür. Kuzey ve kuzeybatıdaki bol sulu ve otlu bu platolar, en yoğun yaylak alanları durumdadır.

Yaz aylarında bu platolar, yoğun yaylacılık faaliyetlerine ev sahipliği yapar. Murat Vadisi'ne doğru alçalan kesimlerdeki her köyün bu alanlarda yaylası vardır. Yöre halkı hayvanların kışlık kuru ot gereksinimini de buralardan sağlar.

Muş ovası'nda akan ve çevredeki dağlardan ovaya inen akarsular, çeşitli vadilerde açmıştır. Özellikle Murat nehri aştığı dağlık alanlar da yarma vadiler oluşturmuştur. Bunların en önemlisi ovanın kuzeyinde, Şerafettin dağları ile Elçiler (Drahovi) dağlarını birbirinden ayıran Murat Boğazı´dır. Bu vadi kuzey – güney yönünde ovaya açılan dik ve derin şekilde yarılmış bir boğazdır. Murat nehri, kuzeyde Malazgirt ve Bulanık ovalarını geçtikten sonra bu boğaz vasıtasıyla Muş ovası'na geçer.

Ayrıca dağlık alanlar üzerinden, özellikle Bitlis, Şerafettin ve Elçiler dağları üzerinden Muş ovasına inerek, Murat ve Karasu nehirlerine uilaşan derelerin açtığı küçük yarma vadiler de bulunmaktadır.

İl alanındaki en büyük ova; Türkiye'nin sayılı büyük ovalarından olan Muş ovasıdır. Ova 1650 km^2 lik yüzölçüme sahiptir. Kuzeybatı – güneydoğu yönünde uzanan ovanın en alçak yeri, doğusunda 128 m, batısında ise 1220 m seviyeleri arasında olup; ortalama yükseltisi 1250 – 1300 m civarındadır. İçinde pek çok höyük yerleşmesi bulunan Muş ovası'nın doğu – batı yönündeki uzunluğu 92 km'dir. Ovanın en geniş yeri, Muş ile Akçan köyü arasında 31 km, en dar yeri ise doğuda 7 km kadardır. Ortalama olarak ise 10 – 12 km genişliğindedir. Ovanın doğudan batıya doğru eğimi ise çok düşük olup, %0 64 civarındadır (Atalay, 1983:71).

İldeki diğer önemli ovalar ise; Haçlı gölden başlayıp doğuda Murat nehrine kadar devam eden 525 km^2 yüzölçümlü Bulanık ovası ile tarihi "1071 Malazgirt Muharebesi"nin yapıldığı 450 km^2'lik yüzölçümlü Malazgirt ovası'dır. Erentepe (Liz) ve Varto (Gümgüm) ovaları da ilin diğer önemli ovalık sahalarıdır.

Muş yöresinde iklim özelliklerini etkileyen faktörlerin başında; bölgenin coğrafi konumu, bölgeyi etkisi altında bırakan hava kütleleri ve hava kütlelerinin mevsimlere göre durumu, akım yönleri, basınç faaliyetleri v.s. gibi planeter faktörler olduğu gibi bunları değişikliklere uğratan yükseklik, dağların uzanış doğrultusu, bakı, karasallık gibi fiziki coğrafya faktörleri de gelmektedir. Bu yüzden yörede turizm sezonunu da kısaltan; kışları soğuk ve kar yağışlı, yazları ise nispeten kurak geçen karasal iklim tipi görülmektedir.

Meteoroloji verilerine göre Muş'un yıllık sıcaklık ortalaması 9.3 ^{0}C dir. Yıllık ortalama sıcaklık Muş ovasında genellikle tekdüze bir durum arzetmektedir. Buna karşılık, ovanın doğu ile batısı, kuzeyi ile güneyi arasında önemli sıcaklık farkları bulunmaktadır. Yıllık ortalama sıcaklık Muş'da 9.3 ^{0}C, Alparslan Devlet Üretme Çiftliği'nde 8.8 ^{0}C, Mercimekkale'de 8.6 ^{0}C, Malazgirt'te 7.5 ^{0}C'dir. Bu sıcaklıklar batıya doğru gidildikçe artmakta, kuzeye doğru gidildikçe de tedricen azalmaktadır. Yılın en soğuk ayı olan ocak ortalaması Muş'ta -7.8 ^{0}C iken yılın en sıcak ayı ise sıcaklık farklarının hemen hemen ortadan kalktığı temmuz ayıdır. Temmuz ayı ortalama sıcaklıkları Muş'ta 24.8 ^{0}C'dir. Ayrıca kış aylarında yörede don olaylarına da sıkça rastlanılmaktadır. Ortalama donlu gün sayısı Muş'ta 119 gündür. Yörede en yüksek sıcaklıklar ağustos, en düşük sıcaklıklar ise şubat'ta görülmektedir.

Yörenin Jeomorfolojik özellikleri, bilhassa dağların uzanışı, bakı ve yüksekliğin; yağışın şiddeti, süresi ve dağılış, üzerinde önemli etkisi görülmektedir. Bitlis dağları, Muş ovasına nazaran daha fazla yağış almaktadır. Yılda ortalama olarak, dağın eteğinde bulunan Muş'ta 825.5 mm yağış düşerken, Muş'un 10 km kadar kuzeyindeki Alparslan (D.Ü.Ç.)'a 664.0 mm. yağış düşmekte, Malazgirt'e ise 406 mm yağış düşmektedir. En az yağış alan kesimler depresyon alanlarıdır.

Muş ili tümüyle Fırat Havzası içinde kalmaktadır. İl topraklarını sulayan en önemli akarsular Murat ırmağı ve onun kolu Karasu'dur. Murat ırmağı'nın taşıdığı su miktarı saniyede ortalama 200 – 300 m^3 dür. Bu miktar, ırmağın kabarık olduğu zamanlarda 2.500 m^3 ü bulmakta, sular azaldığında ise

50 – 70 m^3'e değin düşmektedir. Irmağın ovaya girdiği saha ile, Karasu ile birleştiği nokta arasındaki mesafe 35 km; Karasu ile birleştikten sonra ovayı terk ettiği saha arasındaki 18 km mesafedeki uzunluğu ise 30 km kadardır. Böylece, ova yüzeyinde 38 km'lik bir mesafeyi menderesler çizerek kat eden Murat nehri'nin toplam uzunluğu 65 km'yi bulmaktadır (Yurt Ansiklopedisi, 1982:5978).

Muş ovasının doğusunda, Güroymak civarındaki volkanik sahanın batı eteklerinde; özellikle tektonik çatlaklardan çıkan bir çok kaynakların oluşturduğu bataklık sahadan doğan Karasu nehri ise, ovanın güneyine doğru yönelerek, Delihan mevkiinde Murat nehri ile birleşir.

Muş ilinde ayrıca küçük alanlı doğal göller de vardır. Bunların başlıcaları, Haçlı (Bulanık), Büyük ve Küçük Akdoğan (Hamurpet) ev Kaz (Gaz) gölleridir.

Bunlardan en büyüğü İlin kabaca güneydoğusunda, Bulanık ilçesinin güneyinde yer alan Haçlı (Bulanık) gölü'dür. Yüzölçümü yaklaşık 16 km en derin yeri ise 7 m'dir. Oluşum itibarı ile volkanik set göllerine örnektir. İlin kuzeyindeki Akdoğan (Hamurpet) dağının batı eteklerinde yer alan Büyük Akdoğan (Hamurpet) gölünün etrafı ise, yüksek sırtlarla çevrilidir. Varto ilçe merkezinin doğusundaki bu gölün yüz ölçümü 11 km^2 dir. Dört tarafında yer alan dik kayalıklar, gölün çevresindeki eğimi daha da arttırmıştır. Kaynak ve kar sularıyla beslenen bu gölün su yüzeyinin rakımı 2153 m dir (Saraçoğlu, 1989:380).

Muş ilinin büyük bölümünü, ana kaya özeliklerine göre oluşmuş yarı – olgun topraklar grubuna giren kahverengi orman toprakları kaplamaktadır. Genellikle dağlık sıralar üzerinde yer aldıklarından, şiddetle devam eden erozyon sonucu, bu toprakların büyük bir kısmı aşınmış ve hemen hemen bütün özellikleri bozulan ince bir toprak tabakası halinde kalmıştır. Bu çağ sığ ve bitkisel üretime elverişsiz topraklarda yalnızca orman ağaçları (özellikle meşeler) yetişmektedir. Bu topraklar, eğimi % 40 yada daha çok olan dağlık ve engebeli alanlarda yaygındır. İlde geniş alanlar kaplayan kahverengi orman

toprakları, killi – millidir. Kahverengi ve gri kahverengi olan bu topraklar, alkaliktir. İldeki alüvyal topraklar ise; Muş ovası'nın doğusunda, bataklıkların kenarlarında, ovanın kuzey ve güney kesimlerinde devamlı taşkın ve birikmeye uğrayan sahalarda ve ayrıca ince ve şerit halinde de Murat ve Karasu boylarında gelişmişlerdir. Alüvyal topraklar özellikle Murat nehri'nin havzası dahilinde olan Malazgirt, Bulanık, Liz (Erentepe) ve Varto (Gümgüm) ovalarında da yer alan hakim toprak türüdür (Atalay, 1983:116).

Muş ilinin bitki örtüsü formasyonlarını step bitkileri, çayır otları ve meşe ormanları oluşturmaktadır. İl alanında, kuzeye doğru sokulan dağlar ile yüksek platoların bazı kesimlerinde meşe (quercus) ormanları bulunur. Uzun yılların tahribiyle bu ormanların % 90'ı bozuk baltalıklara dönüşmüştür. Hemen hemen saf meşe topluluklarından oluşan ormanlar, step bitkileriyle kaplı platolara yaklaşınca bodurlaşırlar. Özellikle Bitlis dağlarının kuzey eteklerinde meşeler (quercus) 1300 m'den başlar ve 2200 m'ye kadar uzanır. Bilhassa 1600 – 1800 m'leri arasında iyi meşe korulukları görülür. Ayrıca dere içlerinde meşe ile karışık olarak; huş (betula), titrek kavak (populus – tremula), akçaağaç (acer-platonoides), geyik dikeni v.s. türler bulunur. Su kenarlarında ise fındık, ceviz, kavak, söğüt gibi ağaç ve ağaççıklara da rastlanılır (Atalay, 1983:98).

Muş, günümüzde nüfus varlığı bakımından Türkiye'nin küçük illerinden biridir. 2000 Genel Nüfus sayımı sonuçlarına göre 453.654 kişinin yaşadığı Muş ilinin Türkiye toplam nüfusu içindeki payı yaklaşık % 0.7'dir.

İl nüfusunun küçüklüğüne ilişkin bir gösterge de, il ve ülke nüfus yoğunluklarının karşılıklı durumudur. Muş'ta nüfus yoğunluğu her zaman ülke ortalamasının gerisinde kaldığı gibi, iki ortalama arasındaki fark da giderek büyümüştür. Şöyle ki Cumhuriyet döneminde ilk nüfus sayımının yapıldığı yıl olan 1927'de Muş Bitlis iline bağlı idi. 1935'te ise Muş'ta km^2'ye 9 kişi düşerken, ülke genelinde bu sayı 21 idi. Muş'un nüfus yoğunluğu 65 yıl içinde km^2'de yalnızca 47 kişi artarak 2000'de km^2'ye 56 kişiye yükselirken, ülke

ortalaması ise aynı dönemde km^2'de 63 kişi artarak 84 kişiye ulaşmıştır (D.İ.E., 2000:27).

Nüfus yoğunluğu il merkezinde km^2'ye 66 kişi iken, ilçelere göre 30 ile 105 kişi arasında değişmektedir. Yüzölçümü büyüklüğüne göre ilk sırada yer alan Bulanık ilçesinde nüfus yoğunluğu 59, yüzölçümü en küçük olan Hasköy ilçesinde ise 105 kişidir (Şekil.4)

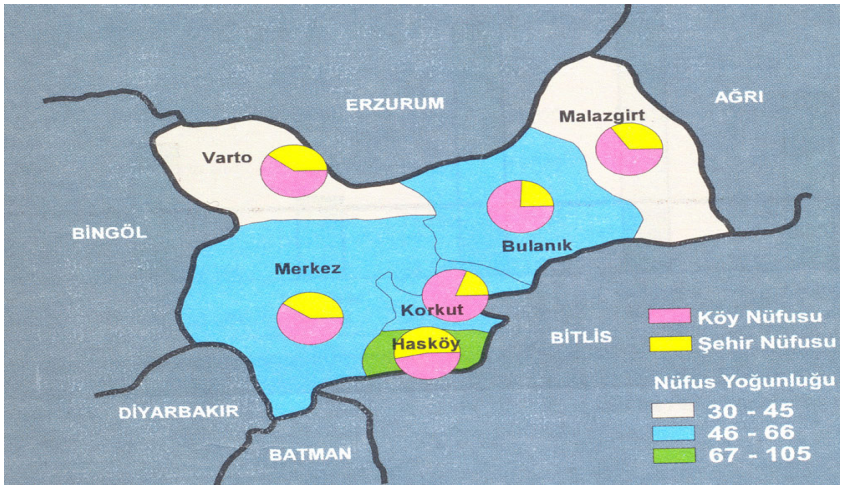

Şekil 4: *Muş İli Şehir ve Köy Aritmetik Nüfus Yoğunluğu Dağılışı*

Kaynak: *DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*

Muş il nüfusu Cumhuriyet döneminde hızlı bir artış göstermiştir. 1935'te 67.332 olan il nüfusu 65 yıl içinde yüzde 673 artarak 2000'de 453.654'e yükselmiştir.

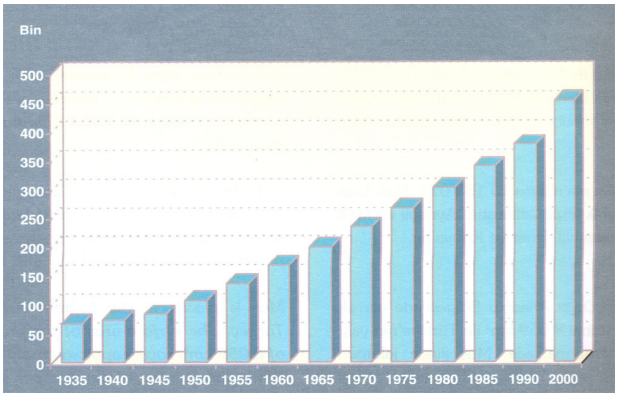

Şekil 5*: 1935-2000 Yılları Arası Muş İli Nüfus Büyüklüğü*
Kaynak*: DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*

1935-2000 döneminde Muş ilinin nüfusu sürekli artış göstermiştir. İlde en düşük yıllık nüfus artış hızı %0 18.6 ile 1990-2000 döneminde, en yüksek yıllık nüfus artış hızı ise %0 52.1 ile 1945 – 1950 döneminde gerçekleşmiştir.

1935 yılında Muş ili ülke nüfusu içinde %0.4'lük bir paya sahip iken, 2000 yılında %o 0.7'lik bir paya sahiptir. Bu da, Muş ilinin nüfus artış hızının ülke ortalamasından daha yüksek olduğunu göstermektedir.

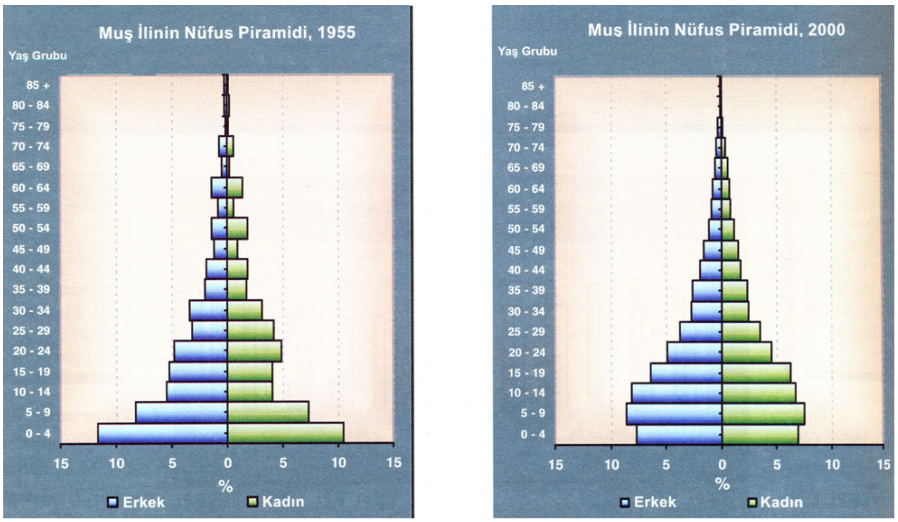

Şekil 6: *Muş İli 1955 ve 2000 Yılı Nüfus Piramidleri*
Kaynak: *DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*

Muş ilinde, nüfusun yaş ve cinsiyet yapısında yaklaşık son elli yılda meydana gelen değişim, 1955 ve 2000 yıllarındaki nüfus piramitlerinin incelenmesi ile açıklanabilir. Muş ilinin 1955 yılı nüfus piramidinin en önemli özelliği, çocuk yaştaki (0-9 yaş) nüfusun fazla olmasıdır. Bu durum doğurganlık düzeyinin yüksek olduğunu göstermektedir. Yaşlı kuşaklardaki nüfus, her iki cinsiyet için de ölüm nedeniyle yaş ilerledikçe azalmaktadır. 1955 yılı nüfus piramidi doğurganlık ve ölümlülüğün yüksek olduğu yaş yapısını yansıtmaktadır (Şekil.6.).

İlin 2000 yılındaki nüfus piramidi 1955 yılının piramidine göre çok farklı bir yapı sergilemektedir. 2000 yılındaki piramidin en önemli özelliği 10 yaşından küçük kuşaklarda yaş küçüldükçe o kuşakların nüfusunun azalmasıdır.

Bu, ildeki doğum sayılarının azalmasının bir göstergesidir. 2000 yılındaki nüfus piramidinin bir diğer önemli özelliği de, 2000 yılında yaş ilerledikçe nüfustaki azalmanın 1955 yılındakine göre daha düzenli olmasıdır (DİE, 2000:31)

Araştırma sahasında hakim ekonomik faaliyet tarımdır. Nitekim il genelinde toplam çalışan nüfusun % 83.44'ü tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Kullanım bakımından değerlendirildiğinde % 97.5 gibi çok büyük bölümü tarıma elverişli nitelik taşıyan il topraklarının % 53.4'ü çayır ve meralarla kaplıdır. İl topraklarının % 32.2'sini ekili ve dikili alanlar oluştururken, % 11.9'u orman ve fundalıklarla kaplıdır. İlde tarıma elverişsiz alanların oranı yalnızca % 2.5'tir (Yurt Ansiklopedisi, 1982:5980).

Muş'ta toplam ekim alanında en geniş yeri tahıllar kaplar. İlde tahıl ekilen alan sürekli genişlemektedir. 2000'li yıllara gelindiğinde 200 bin hektara yaklaşmıştır. Buğdaydan sonra en çok ekilen tahıl, arpadır. Onu mısır takip etmektedir. Baklagil ekili alanlar da zaman içinde önemli ölçüde genişlemiştir. 1970'lerin sonunda 2500 hektarın biraz üzerinde olan baklagil ekili alan, günümüzde 70 bin hektara yaklaşmıştır. İlde ekilen baklagillerden en önemli olanı nohuttur. Nohut ekimi, 1970'lerin son yıllarında, iç ve özellikle dış talebin artmasına bağlı olarak önem kazanmıştır. Fasulye ve mercimek yetiştirilen diğer türlerdir. Muş ilinde üretilen başlıca sanayi bitkileri ise şekerpancarı, ayçiçeği, patates ve tütündür. Yörede şekerpancarı üretimi, özellikle 1970'lerin ikinci yarısında önem kazanmıştır. Ekim alanları, 1982'de Muş Şeker Fabrikası'ının devreye girmesiyle önemli ölçüde genişlemiştir. Muş'ta 19 yy'dan beri sürdürülegelen tütün ekimi 1970'lerin başına kadar çok küçük bir alana sınırlı iken, 1977'de 2700 hektarı aşmış ama daha sonraki yıllarda getirilen sınırlamalarla 400 hektara kadar düşmüştür.

Muş'ta bitkisel üretimde verim genel olarak düşüktür. Tabii şartlar, yani iklim ve toprağın yapısı, bitkisel üretimde verimliliği olumsuz yönde etkileyen faktörlerin başında gelir. Verimin düşük oluşunun diğer nedenleri ise, makine, gübre, sulama ve ilaç vb. tarım girdilerinin hem kalite hem de miktar bakımından yetersizliğidir.

İlde tarımın en önemli kolu olan hayvancılık, il halkının büyük bölümünün tek geçim kaynağıdır. Esas olarak mera hayvancılığı biçimindedir. Mera alanları köylerin ortak mülküdür. Aşırı otlatma nedeniyle meraların verimi düşmüştür. Bu nedenle de entansif hayvancılık yaygındır. Besi hayvancılığına geçiş 1970'lerde başlamıştır. Hayvan varlığı fazla olmasına rağmen verim düşüktür. Yerli ırk, hem büyükbaş hem de küçükbaşlarda ağırlıklı ırktır. Koyun ve keçi yetiştiriciliği ilk sırada yer alır. Ovalarda küçük aile işletmeciliği hakimdir. Genellikle 3 – 5 sığırla süt hayvancılığı yapılmaktadır. Dağlık yörelerde ise koyun ve keçi yetiştiriciliği yaygındır. Hayvanlar kış aylarında ağıl ve ahırlarda beslenirler. Hayvancılık geçmiş yıllarda göçer aşiretlerce yürütülen bir faaliyet iken günümüzde esas olarak yarı – göçer nüfus tarafından yapılmaktadır.

Muş ilinde sanayi, 1980'li yıllarla birlikte belirgin bir canlanma içine girmiştir. Günümüzün sınırlı sayıdaki sanayi kuruluşları, 1980'lerdeki canlanışın ürünleridir. Bu canlanışla, ilde sermaye birikimi düşük seviyede de olsa oluşmaya başlamıştır. Kalkınmada öncelikli iller arasında bulunan Muş'ta, tarım ürünlerine dayalı sanayinin, Alparslan I ve II Hidroelektrik ve sulama barajlarının devreye girmesiyle yakın gelecekte önemli gelişmeler göstermesi beklenmektedir. Muş'un belli başlı sanayi kuruluşlarının büyük bölümü tarıma dayalı sanayi tesisleridir. Bunlardan en önemlileri; Muş Şeker Fabrikası, Peynir ve Tereyağı Fabrikası, Yem Fabrikası, Un Fabrikası ve Yaprak Tütün İşletme Tesisleri'dir.

Muş'taki ticari faaliyetlerde tıpkı il sanayisi gibi 1980'li yıllarla birlikte canlanmaya başlamıştır. Geçmiş yıllarda olduğu gibi ticari hayat, esas olarak tarım ağırlıklıdır. İlin başlıca dış satım kalemleri, tereyağı, yün, ham deri, peynir, küçük ve büyükbaş canlı hayvan, saman, kuru ot, kabuklu ceviz, buğday, arpa, kuru fasulye, mercimek, nohut ve meyan köküdür. İlin başlıca dışalım kalemleri ise; bakkaliye, tuhafiye, manifatura, kereste ve inşaat malzemeleri, tekel maddeleri, ilaç ve tıbbi malzeme, meyve, sebze, oto malzemeleri, akaryakıt, kavafiye, züccaciye, mensucat ve maden kömürüdür. 1965 yılında

kurulan Muş Sanayi ve Ticaret Odası'na kayıtlı kuruluşların çok büyük bölümü ticarethane niteliğindedir.

Sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında, araştırma sahası 2003 yılına gelindiğinde 81 il içinde en sonuncu sırada yer almaktadır. Bu durum gelişmeye açık birçok potansiyeli olan il için acı bir durumdur. Demografik göstergeler açısından değerlendirildiğinde ise ortalama hane halkı büyüklüğü, doğurganlık hızı, yıllık ortalama nüfus artış, hızı, nüfus yoğunluğu ve toplam nüfusun yüksek olduğu görülmektedir. Söz konusu bu göstergelerin yüksek değerler içermesi, araştırma sahasının ekonomik göstergeler yönünde Türkiye sıralamasının en sonuna düşmesine neden olmuştur. Nitekim tarım sektörü dışında, araştırma sahası, sanayi, sektöründe de oldukça gerilerde olup, "fert başına gayri safi yurt içi hasıla'daki payda Türkiye sonuncusu olmuştur. Tarım sektöründe kırsal nüfus başına düşen üretim değerinin de genel olarak düşük olması; başka bir deyişle tarımın düşük gelirli bir ekonomik faaliyet olması nedeniyle, bu iktisadi faaliyetin il ekonomisine faydası da sınırlı olmaktadır. Muş ilinin, tarımda çalışanların oranının yüksek olmasına (% 88.44) ve iller sıralamasında 1. sırada olmasına karşın; tarımsal üretimin Türkiye içindeki payı açısından 48. ve kırsal nüfus başına tarımsal ürün değeri bakımından da 67. sırada olması bunu göstermektedir (Tablo.1.).

Tablo.1. Bazı Göstergelerde Muş İli Gelişmişlik Performansı ve Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması (2003).

Değişkenler	Yıl	Birim	Muş	DAB	Türkiye	Sıra*
Demografik Göstergeler						
Toplam Nüfus	2000	Kişi	453.654	6.137.414	67.803.927	46
Şehirleşme Oranı	2000	Yüzde	35.16	53.05	64.90	79
Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızı	1990-2000	Binde	18.63	13.75	18.28	24
Nüfus Yoğunluğu	2000	Kişi/km^2	56.29	42	88	46
Doğurganlık Hızı	2000	Çoc. Sayısı	4.18	3.92	2.53	11
Ort. Hane Halkı Büyüklüğü	2000	Kişi	8.19	6.27	4.50	2
İstihdam Göstergeleri						
Tarımda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	83.44	66.41	48.38	1
Sanayide Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	1.54	3.26	13.35	77
Ticaret İş Kolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	1.86	4.44	9.67	81
Mali Kurumlar İş Kolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	0.39	1.05	3.11	81
Ücretli Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	14.37	28.83	43.52	81
Ücretli Çalışan Kadınların Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	1.33	2.69	8.81	81
İşverenlerin Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	0.48	1.08	2.61	80
Sanayi Göstergeleri						
İmalat Sanayi İş Yeri Sayısı	2000	Adet	2	143	11.118	74
İmalat Sanayi Yıllık Çalışanlar Ortalama Sayısı	2000	Kişi	-	20.040	1.130.488	66
Fert Başına İmalat Sanayi Katma Değeri	2000	Milyon TL	-	38	350	75
Tarım Göstergeleri						
Kırsal Nüfus Başına Tarımsal Üretim Değeri	2000	Milyon TL	734	884	1.124	67
Tarımsal Üretim Değerinin Türkiye İçindeki Payı	2000	Yüzde	0.81	9.53	100.00	48
Mali Göstergeler						
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla İçindeki Payı	2000	Yüzde	0.16	4.14	100.00	71
Fert Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	2000	Milyon TL	453	841	1.837	81

Kaynak: *http://www.dpt.gov.tr. (erişim tarihi: 15.12.2005)*

* 81 İl İçinde

1950'li yıllara kadar Türkiye'nin ana ulaşım ağının dışında kalan Muş, bugün ülkenin hem kara ve demiryolu hem de havayolu ulaşımından yararlanan illeri arasında yer almaktadır. Muş'un ulaşım bakımından kapalılığı, ilk olarak

1950'lerin ortalarında kırılmıştır. Bu yıllarda Muş, karayolu ile batıda Elazığ'a, doğuda Van'a, 1955'te de demiryolu ile Bingöl'ün Genç ilçesine, 1964'te de yine demiryolu ile Tatvan'a bağlanmıştır. 1972'de İran'ın başkenti Tahran'a bağlanan Muş – Tatvan demiryolu hattı ile Muş, aynı zamanda uluslararası ulaşım ağında da önemli bir konum kazanmıştır. Muş ili, günümüzde, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki doğu – batı doğrultulu iki ana ulaşım ekseninden, güneydeki Malatya, Elazığ, Bingöl ve Tatvan ekseni üzerindedir. Bu eksen, yer yer demiryolu hattına paralel uzanır. Muş ilindeki karayolu ağının toplam uzunluğu 624 km'dir. Bunun 265 km'si devlet yolu, 359 km'si ise il yoludur. Bugün Muş ili, Doğu Anadolu'nun 6 ilini birbirine bağlayan coğrafi konumundan ötürü de aynı zamanda önemli bir kavşaktır. Aynı zamanda 1992 tarihinde hava ulaşımına açılan, Muş Havaalanı'nda askeri ve sivil uçuşlarda yapılmaktadır.

B. Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi

Muş ili, sahip olduğu gerek doğal gerekse beşeri coğrafya özellikleriyle kültür turizminin yanı sıra daha birçok turizm aktivitesinin yapılabileceği bir alandır. Bu bağlamda, "Muş İlinde Kültür Turizmi Potansiyelinin Coğrafi Yönden Değerlendirilmesi" isimli bu çalışmada, Muş ilinin turizm kaynakları, coğrafyanın ilkeleri ve araştırma metodları çerçevesinde ele alınmaktadır.

Araştırma sahası için en önemli sorun, genel olarak ilçelerin gelişmişlik seviyelerinin düşük olmasıdır (Tablo 2). Orta seviyedeki gelişmişlik grubunda yer alan Merkez İlçenin dışındaki diğer ilçeler son grupta yer almaktadır. Özellikle 1996-2004 yılları arasındaki istatistikler, incelenecek olursa; araştırma sahasındaki tüm ilçelerin, Türkiye genelindeki gelişmişlik sıralamalarında önemli ölçüde gerileme yaşadıkları görülür. Bunda 1990'lı yıllarda hız kazanan terör olaylarının tarım ve hayvancılık faaliyetlerini önemli ölçüde olumsuz etkilemesinin büyük payı vardır.

Tablo. 2 Muş İlindeki İlçelerin Gelişmişlik Durumu (1996 ve 2004)

İlçeler	**1996**			**2004**		
	858 İlçe İçinde Gelişmişlik Sırası	Gelişmişlik Grubu	İl İçinde Gelişmişlik Sırası	872 İlçe İçinde Gelişmişlik Sırası	Gelişmişlik Grubu	İl İçinde Gelişmişlik Sırası
Merkez İlçe	486	4	1	649	4	1
Varto	776	6	2	802	6	2
Malazgirt	793	6	3	833	6	4
Hasköy	810	6	4	825	6	3
Bulanık	815	6	5	851	6	5
Korkut	855	6	6	855	6	6

Kaynak: *htpp:///www.dpt.gov.tr (erişim tarihi 15.12.2005)*

Muş ili genelinde, gelir düzeyinin düşük, nüfus artışı, işsizlik oranı ve diğer illere güçün yüksek olması gibi olumsuz sosyo-ekonomik göstergeler nedeniyle, araştırma sahasındaki ekonomik durumun iyileşmesinde turizm,

önemli bir sektör olarak gündeme gelmektedir. Farklı bir deyişle, ekonominin zayıf olduğu Muş ilinde, kültürel turizm potansiyelinin yukarıda belirtilen olumsuz göstergeleri asgariye indirebilecek güce sahip olduğunu söyleyebiliriz. Uygun turizm politikalarının uygulanması koşuluyla, bu potansiyeli ile turizmin, Muş ilinde ekonominin diğer sektörlerini de uyaran ve sürükleyen bir sektör olması mümkündür. Sahip olduğu potansiyel sayesinde turizm özellikle de ovalık alanlar üzerindeki yerleşmeler için önemli ekonomik getiri sağlayabilir. Sonuç olarak sözü edilen düşünce, yani ilin özellikle kuzey doğu ve güney kesiminin, kalkınmasında turizmin önemli bir potansiyel taşımakta olduğu düşüncesi, bu çalışmanın ana varsayımını oluşturmaktadır.

Muş ilindeki turizm kaynaklarının belirlenmesi ve özellikle bunların turizm amaçlı daha iyi değerlendirilmesi konusunda önerilerde bulunulması, bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Aynı zamanda var olan kültürel çekicilikler ışığında, kültür turizminin hangi alt dallarının geliştirilmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. Bununla birlikte, hangi alanların bu konuda daha avantajlı olduğu belirtilmektedir. İlin yerel özelliklerinin (mimari yapı, yöresel yemekler, tarihi-kültürel çekicilikler, vs.) turistik ürüne dönüştürülmesi ve yeni turizm anlayışı kapsamında bunların pazarlanması ve turistlere sunumu için yapılması gerekli olan çalışmalar araştırmada büyük önem kazanmaktadır. Gerek ileride yapılacak olan turizm planlaması, DAP İdaresi'nin şu an sadece isimden ibaret olan bazı proje çalışmalarının içini doldurmada bu önerilerin faydalı olacağı kanısındayız.

Tez çalışmasında izlenen yöntemde öncelikle durum tespiti yapılmıştır. Bu amaçla öncelikle turizm kavramı ile Türkiye ve Dünya'da turizmin mevcut durumu ve gelişimi üzerinde durulmuştur. Araştırma sahasındaki kültürel mirasın tarihsel kaynağı araştırmanın sonraki adımını oluşturmaktadır. Daha sonra da araştırma sahasındaki turizm arzını oluşturan kültürel kaynaklar ve turizm altyapısı ele alınmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu, Muş Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü, Muş Valiliği, Bilkent Üniversitesi, Milli Kütüphane, Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)'ndan çeşitli dökümanlar elde

edilmiştir. Daha sonra saha araştırmasına gidilmiş ve yöredeki resmi kurumlardan da bilgi edinilmiştir.

Araştırma sahasında, arazi incelemeleri yapılmış, gerekli slayt ve fotoğraflar çekilmiştir. Ayrıca çeşitli kurumlardan elde edilen veriler baz alınarak, araştırma sahasındaki potansiyelin haritalanması da gerçekleştirilmiştir. Kültürel turizm ele alınarak, söz konusu potansiyelin coğrafya ile olan ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır. Bununla bağlantılı olarak kültürel değerlerin coğrafi mekana dağılışları, bu dağılışta belli alanlarda görülen yoğunlaşmanın coğrafi nedenleri ortaya konmuştur. Bununla birlikte kültürel turizme konu olan kaynaklar ilgili bölümde ele alınırken sadece söz konusu kaynakların genel ve coğrafi özellikleri verilmiş, bunlar ile ilgili öneriler ise son bölüme bırakılmıştır.

Potansiyel tespiti ve analizinden sonra, turizm gelişiminde büyük önem arzeden talep analizine gidilmiştir. Bunun için de yöreye gelen ziyaretçilerin istatistikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu amaçla araştırma sahasına gelen turist sayısını elde etmede, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın istatistiklerinden faydalanmıştır.

Bütün bu çalışmalar yapılırken, bazı problemlerle de karşılaşılmıştır. Özellikle turizm olgusunun temelinde bulunan istatistiki verilerin temininin zorluğu, çalışmanın tüm aşamalarında da karşılaşılan en önemli sorun olmuştur. Bu konuda Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü'nün istatistiki veri tutmada pek fazla hassas olmaması ve tutulan sayısal verilerin de ilgili bakanlığa gönderilip, kopyalarının müdürlük bünyesinde bulundurulmaması ayrı bir sorun oluşturmuştur. Konaklama tesislerinden veri elde etmede de benzer durumla karşılaşılmıştır.

Belirtilen aşamalar sonucunda hazırlanan çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, turizm kavramı ve coğrafya ilişkisi üzerinde durulmuş; ikinci bölümde Türkiye ve Dünya turizminin kısa bir analizi yapılmıştır. Üçüncü bölümde, tarih öncesi çağdan günümüze kadar geçen süre içinde, çeşitli kavim ve toplumların araştırma sahasına kazandırdığı kültürel miras ele alınmıştır. Söz konusu üçüncü bölüm, "Tarih Öncesi ve Klasik Çağ", "Roma, Bizans ve Hıristiyanlık Dönemi", "İslam Devletleri Dönemi" şeklinde

alt başlıklar altında işlenmiştir. Dördüncü bölümde, kültürel turizm potansiyeli coğrafya ilişkisi; beşinci bölümde ise turizm gelişimine yönelik genel ve özel öneriler üzerinde durulmuştur.

I. BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. 1. Turizmin Tanımı ve Özellikleri

Sözcük olarak turizm Fransızca "tourner" fiilinden türetilmiştir ve "istekle devamlı ikamet edilen yeri bir süre için terk edip seyahate çıkmak ve tekrar dönmek" anlamındadır (Özgüç, 1994:9). Bir başka görüşe göre ise turizm sözcüğü, Latince dönme hareketi anlamındaki "tornus" kelimesinden türetilmiştir. Aynı şekilde "tour" kelimesi de İngilizce'de "hareket edilen yere dönmek şartıyla yapılan seyahat" anlamında kullanılmaktadır (Aksoy, 1998:1).

Öznesini "insanın" teşkil ettiği turizm olayının bilimsel şekilde ele alınması ve tanımlanması çalışmaları XIX. Yüzyılın sonundan itibaren başlamıştır. Önceleri turizm yalnızca bir seyahat, ulaştırma ya da iktisadi bir olay olarak görülmüş, yapılan tanımlar da yetersiz kalmıştır. Turizmle ilgili yaklaşımlar, onun ilişkilerini ve yarattığı etkilerini ele almaya başladığında ve konaklama, boş zaman ve dinlenme kavramları ile "turizmin bir ilişkiler ve olaylar bütünü" olduğu anlaşıldığında, günümüz tanımlarına ulaşılmıştır. Turizmi açıklayabilmek için iktisadi, coğrafi, kültürel, politik, sosyolojik, teknik, tıbbi, vb. açılardan yaklaşmak gerekir (Soykan, 2000:40).

Örneğin Toksay'a göre turizm; "İnsanların devamlı ikamet ettikleri, çalıştıkları ve her zaman ki olağan ihtiyaçlarını karşıladıkları yerlerin dışına seyahatleri ve buralardaki genellikle turizm işletmelerinin ürettiği mal ve hizmetleri talep ederek, geçici konaklamalarından doğan olaylar ve ilişkiler bütünüdür." (Toksay, 1989:19) Özgüç ise, "boş zamanı geçirmek için ya da rekreasyon amacıyla seyahat eden kimselerin yolculukları ve geçici süreyle konaklamaları sonucu ortaya çıkan olaylar ve ilişkiler bütünü" şeklinde tanımlamıştır (Özgüç,1998:15).

Tümertekin'e göre de turizm; "eğlenme (rekreasyon) ve tatil yapmak amacıyla seyahate çıkmaktır" (Tümertekin, 1982:446 vb). Yine Köksal turizmi; "zevk için seyahat olayı" diye nitelemektedir (Köksal, 1976:8). Bununla birlikte, Olalı daha uzunca bir tanım yaparak; "sürekli kalış şeklinde

dönüşmemek ve gelir sağlayıcı bir meslekle uğraşmamak kaydıyla yabancıların, geçici bir süre için herhangi bir ülkede kalışlarından doğan olaylar ve ilişkilerin bütünüdür." diyor (Olalı, 1983:28)

Belirtilmesi gereken önemli bir hususta şudur ki; her yer değiştirme veya seyahat, turizm olayı içinde değerlendirilemez. Tanımlarda yer aldığı gibi, bir konaklama veya seyahatin turizm olgusu içinde değerlendirilmesi için aşağıdaki kriterleri taşıması gerekmektedir. (Toksay, 1989:39, Özgüç, 1998:15, Kozak, vd. 2000:5):

a. Seyahatin devamlı ikamet edilen, çalışılan ve günlük ihtiyaçların karşılandığı yerler dışına yapılması

b. Konaklama sırasında genellikle turizm işletmelerinin ürettiği mal ve hizmetleri talep edilmesi,

c. Konaklamanın geçici olmasıdır.

Yapılan tanımlar ışığında turizmi daha iyi anlayabilmek için şu özelliklerinin vurgulanması gerekir (Olalı, 1990:228):

a. Turizm insanların belirli bir süre için değişik amaçlarla yaptıkları seyahati ve konaklamayı kapsar. Turizmin insanlara özgü bir hareket olması onun subjektif yanını oluşturur.

b. Turizm'de seyahat ve konaklamaya bağlı olarak, bir takım, kurumlar, örgütler, davranışlar, etkinlikler gelişmiştir. İnsanların yararlandığı turistik donatım, turizmin objektif yanını oluşturur.

c. Herhangi bir seyahat ve konaklamanın turizm sayılabilmesi için, devamlı oturulan, geçim sağlanan ve ihtiyaçların karşılandığı alanın dışına çıkılması gerekir.

d. Turizmde, turistlerin para kazanma amacı yoktur, tüketim esastır. Tüketim fonksiyonun gerçekleşmesi için geceleme şarttır.

e. Turizm geçici bir göç olgusudur. Çıkış noktasına yeniden dönmek üzere yapılan dairesel bir harekettir.

f. Turizmde gidilecek yeri, ulaşım aracını, konaklama tesisini vb'ni seçme özgürlüğü vardır, o yönüyle gönüllü yapılan bir etkinliktir.

g. İnsanları turizme iten çeşitli nedenler arasında dinlenme, merak, keşfetme, din, sağlık, spor, kültür, iş, snobizm, vb. sayılabilir. Bu nedenle

zaman içinde değişebilir ve çeşitlenebilir. O halde turizmde "moda" önemli bir belirleyicidir.

h. Turizm insanların kişisel, ailesel, örgütsel, kitlesel katıldığı bir harekettir. Kişisel turizm her çağda görülmekle birlikte, XX. yüzyıla damgasını kitle turizmi ve sosyal turizm vurmuştur.

ı. Turizm çeşitli yatırımlar gerektiren bir ağır sanayidir. Ayrıca o, entegre bir sanayi, bir hizmet sanayi ve kültür sanayidir.

Sıralanan özelliklerin yanında, turizm günümüzde küreselleşmenin en önemli olgularından biri olarak kabul edilmektedir. Çünkü turizm, toplumsal ve ekonomik açılardan küreselleşmeyi en fazla kolaylaştıran bir etkinlik haline gelmiştir. Turizm döviz ve istihdam yaratan bir kaynak olarak, kalkınmakta olan ülkeler için kolay ve çabuk çözüm olabilmektedir. (Özgüç, 1998:16)

1. 2. Turizmin Çeşitleri

Turizmin çeşitleri konusunda pek çok kaynakta çoğu zaman birbirlerinden farklı sınıflandırmaların yapıldığı görülmektedir. Bunun nedeni, turizmin çeşitlerinin çoğu zaman birbirleri ile olan yakın ilgisi ve kendi aralarında kesin çizgiler ayrılmamalarıdır. (Kozak vd., 2001:13).

Genelde rekreasyonel seyahat olarak benimsenen (bunun nedeni turizme katılanların % 80'den fazlasının rekreasyon amacıyla seyahat yapmakta olmasıdır) turizm çok genel olarak ikiye ayrılmaktadır. Biri, belirli yerlerde konaklayarak, gezip-görme şeklindeki "güzergâh turizmi (tourisme itinerant)" diğeri de belirli bir yere, herhangi bir turizm alanına giderek tatil süresini burada geçirip tekrar geri dönme şeklindeki "ikamet turizmi (tourisme sejour)"dir (Özgüç, 1994:9).

Aslında turizm çeşitleri ve şekilleri bakımından herkesçe kabul edilmiş hiçbir sınıflama yoktur. Çünkü turizm çok çeşitli faktörlerle ilişkisi olan bir olaydır. Aynı şekilde insanlarda o kadar çok çeşitli nedenlerden ötürü seyahat etmektedirler ki, bunları gruplandırmak pek kolay olmamaktadır. Ancak, yine de bir fikir verebilmek amacıyla gruplandırma ya da sınıflandırma girişimleri yapılmıştır. Genellikle turizmin meydana gelmesinde rol oynayan nedenler ya

da turizm alanlarının özellikleri turizmin çeşitlerinin belirlenmesinde kullanılmaktadır (Özgüç, 1994:9).

Örneğin, G. Blohberger, turizmi üç gruba ayırmakta, daha sonra bunları bazı alt gruplar halinde toplamaktadır (Toskay, 1983'e atfen, Özgüç, 1994:9):

1. **Doğa Turizmi:** a. Dinlenme b. Spor Turizmi
2. **Kültürel Turizm:** a. Kültürel toplantılar b. Tarihsel, kültürel ve eğitim merkezlerinin ziyareti
3. **İlişki Kurma Turizmi:** a. Ferdi ve kolektif turizm b. İç ve dış turizm c. Siyasal amaçlı seyahatler d. İş seyahatleri'dir.

Turizm olayının ve ilişkilerinin mekansal açıklamasıyla ilgilenen coğrafyacılardan Doğanay; başlıca turizm tiplerini ve bunları belirleyen kriterleri Tablo 3'de şöyle sıralanmıştır (Doğanay, 2001:11):

Tablo 3. Başlıca Turizm Tipleri ve Bunları belirleyen Kriterler (Turistik Aktivite Tipleri)

Belirleyici kriter	**(Turistik aktivite tipi)**
1. Dinlenme-eğlenme-tedavi	Klimatizm Termalizm Üvalizm Alpinizm (yayla turizmi) Kıyı turizmi (kumsal turizmi)
2. Kültürel turizm	Prehistorik yerleşme yerleri ziyareti Tarihî yerleşme yerleri ziyareti Tarihî eserler ziyareti Savaş alanlarını ziyaret Müzeleri ziyaret
3. Sportif turizm	Su sporları turizmi (sörf, rafting ve kano) Dağ turizmi: Kış sporları turizmi Dağcılık (Alpinizm) Kay-kay turizmi Mağara turizmi (Speleoloji)
4. Dinî turizm	Dinî yerleri ziyaret Kutsal kentleri ziyaret Dinî toplantılara katılmak Dinî törenlere katılmak Dinî anıları ziyaret
5. İktisadî turizm	Karma fuarlara katılmak Sanayi fuarlarına katılmak Sergilere katılmak İş ve ticaret görüşmeleri yapmak
6. Politik turizm	Tarihî antlaşmaların yapıldığı kent ve yerleri görmek Politik amaçlı antlaşmalar yapmak Siyasî görüşmelerde bulunmak
7. Kongre turizmi	Kongre, konferans, seminer toplantıları
8. Aile turizmi	Eş, dost ziyareti turizmi

Yine Doğanay; insanların, turistik amaçlı gezilere katılma şekilleri ve bu şekillerin tiplerinin büyük bir çeşitlilik gösterdiğini belirterek. Bunları da, bir fikir vermesi bakımından Tablo.4'de şu şekilde sıralamıştır (Doğanay, 2001:12):

Tablo .4. Başlıca Turizm Şekilleri ve Bunları Belirleyen Kriterler (Turistik Aktivite Şekilleri)

Belirleyici kriter	**Turizm şekli (Turistik aktivite şekli)**
1. Milli Sınırları **(Turistin geldiği yere göre)**	İç turizm, Dış turizm Aktif dış turizm, Pasif dış turizm
2. Turistin sayısına göre turizm	Bireysel turizm, Kolektif turizm Aile turizmi, Paket-tur turizmi
3. Seyahat sezonuna göre	Kış turizmi, Yaz turizm
4. Konaklama tesislerine göre	Otel, motel, kamping, pansiyon, oberj bungalov turizmi, çadır turizmi
5. Süresine göre turizm	Kısa süreli turizm, Uzun süreli turizm
6. Sosyal niteliklerine göre turizm	Yaş dilimlerine göre: Gençlik turizmi Yaşlılar turizmi Gelir düzeyine göre: Lüks turizm Geleneksel turizm Sosyal turizm
7. Ulaştırma araçlarına göre	Karavan turizmi Gemi turizmi Yat turizmi Karayolu turizmi Demiryolu turizmi Charter seferleri turizmi
8. Organize şekline göre	Tur operatörleri aracılığıyla Seyahat acentaları aracılığıyla Bireysel kararlarla

Turizme katılanların çeşitli özelliklerini baz alan Özgüç'te turizm şekillerini Tablo 5'te şöyle gruplandırmayı uygun bulmuştur (Özgüç, 1994:9):

Tablo 5. Katılanların Çeşitli Özelliklerine Göre Turizm Şekilleri ve Bunları Belirleyen Kriterler (Turistik Aktivite Şekilleri)

Belirleyici Kriter	Turizm Şekli (Turistik Aktivite Şekli)	
1. Yaş durumuna göre	a. Gençlik turizmi b. Yaşlılar turizmi	
2. Katılan sayısına göre	a. Ferdi turizm b. Kollektif turizm c. Kitle turizmi d. Aile turizmi	
3. Turistin geldiği yere göre	a. İç turizm b. Dış turizm	
4. Kullanılan ulaşım aracına göre	a. Karayolu turizmi b.Demiryolu c. Havayolu turizmi d. Denizyolu turizmi	
5. Zamana göre	a. Yaz turizmi b. Kış turizmi c. Sezon dışı turizm	
6. Konaklama süresine göre	a. Kısa süreli turizm • Transit • Yakın	b. Uzun süreli turizm • Tatil • Tedavi
7. Konaklama tesisine göre	a. Özel turizm (arkadaş-akraba yanı) b. Kamping ve karavan turizmi c. İkinci evlerde ikamet turizmi	
8. Sosyal yapıya göre	a. Lüks Turizm b. Geleneksel turizm c. Gençlik turizmi d. Sosyal turizm vb.	
9.Ödemeler dengesi üzerindeki etkisine göre	a. Dış aktif turizm (Gelen turistlerin döviz getirmesi) b. Dış pasif turizm (Ülkeden dışarı giden turistlerin döviz götürmesi)	

Görüldüğü gibi, turizmin çeşitleri ve şekilleri sayısız gruplara ayrılabilir. Aynı zamanda çeşitler ve şekiller şeklindeki ayırım da kesin değildir ve birbirine karışmaktadır (Özgüç, 1994:10). Ancak mümkün olduğunca ortak noktalar dikkate alınarak başlıca beş kritere göre turizm çeşitleri ele alınıp, açıklanabilir. Bunlar:

1. Katılan kişi sayısına göre turizm çeşitleri,
2. Ziyaret edilen yere göre turizm çeşitleri,
3. Katılanların yaşlarına göre turizm çeşitleri,
4. Katılanların sosyo-ekonomik durumlarına göre turizm çeşitleri,
5. Katılanların amaçlarına göre turizm çeşitleri'dir.

1. 2. 1. Katılan Kişi Sayısına Göre Turizm Çeşitleri:

Bu yöndeki sınıflandırmada turizm hareketlerine katılan bireylerin sayısı dikkate alınmaktadır. Kişilerin tek tek turizme katılmalarına "bireysel", aralarında ortak bir takım niteliklere sahip olanlara "grup", birbirleriyle ilişkili olmayan büyük grupların gerçekleştirdiği turizme de "kitle turizmi" denir.

a. Bireysel (Ferdi) Turizm:

Burada, turizme bireysel katılım söz konusu olmaktadır. İnsanlar, yeni yerler görme, macera arama veya buna benzer nedenlerle turizme bireysel olarak katılmaktadır. Ferdi olarak turizme katılanlar toplumsal açıdan bir değerlendirmeye alındığında, bunların genellikle üst gelir grubunda yer alan gençler, çoğu kez öğrenciler ya da okulu yeni bitirmiş kimseler olduğu görülmektedir. Bireysel olarak turizme katılanların çoğunluğu Batı Avrupa ülkeleri vatandaşları olmakla birlikte, Amerikalı, Kanadalı ve Avustralyalı'ların sayısı da giderek artmaktadır. Başlangıçta, daha çok erkekler bireysel turizmi tercih ederken, son zamanlarda kadınların da bireysel olarak turizme katıldıkları gözlenmektedir (Kozak vd., 2001:13).

b. Kitle Turizm

İnsanların turizme geniş ölçüde büyük kitleler halinde katıldıkları turizm çeşididir. 1950'li yıllardan sonra gözlenmeye başlayan bu turizm

çeşidi, günümüzün turizm hareketlerinin belirleyicisi durumundadır (Kozak vd., 2001:14). Çünkü, günümüzde çoğunlukla kitle turizm hareketleri söz konusudur. Kitle turizminin en tipik özelliği insanların daha çok paket turları tercih etmesidir. Kitle turizminin, bir defa da katılan kişi sayısı yönüyle sahip olduğu üstünlüğünün yanı sıra, oluşturulan grupların sürekliliği de söz konusudur.

c. Grup Turizmi

Burada çeşitli toplumsal grupların turizme birlikte katılmaları söz konusudur. Dernek üyeleri, öğrenci grupları, meslek organlarının katılımı ile gerçekleştirilen bu turizm çeşitinde kişi sayısı 11 ile 16 arasındadır (Kozak vd., 2001:14). Katılan kişi sayısının belli rakamlarla sınırlı olması ve grupların devamlılık arzetmemesi yönüyle grup turizmi, kitle turizminden farklılık gösterir.

1. 2. 2. Ziyaret Edilen Yere Göre Turizm Çeşitleri:

Turizm faaliyetleri, turistin geldiği veya ziyaret edilen yere göre "iç turizm" ve "dış turizm" olarak iki farklı gruba ayrılmaktadır. Turistin hareket yönünün ulusal sınırlar içine ya da dışına olması esasına dayanan bu turizm çeşitlerine "ulusal turizm" ve "uluslararası turizm" de denilmektedir (Kozak vd., 2001:14).

a. İç Turizm

Bir ülkede oturan kişilerin kendi ülkesi içinde turizm amacıyla yaptıkları turistik gezilere iç turizm denir (Sezgin, 2001:14). Pasaport, vize, yabacı dil bilgisi ve döviz sorunu gerektirmeyen iç turizmin, ekonomiye döviz getirici etkisi yoktur. Ancak iç turizm, milli gelirin bölgeler arasında dengeli dağılımında önemli katkılarda bulunur. Ekonomik anlamda bu katkının yanı sıra, turizme katılan kişilerin kendi ülkelerinin doğal ve kültürel değerlerini öğrenmelerine ve kültürel değerleri sevmelerine yardımcı olan, iş yaşamlarında verimliliklerini arttıran, sosyal faydası yüksek olan bir turizm şeklidir. Bunların yanı sıra, iç turizmin, turizm bilincinin gelişmesinde de

olumlu etkisi vardır. Çünkü, turizmin öneminin ve turist psikolojisinin anlaşılması, bizzat turizm faaliyetine katılmakla öğrenilen bir olgudur. Turizme bu yönüyle bakıldığında, turistin geldiği bölgede olumlu olarak algılanması, onlara karşı olumsuz tutum geliştirilmesi ve onların en az kendi bölgelerindeki kadar rahat ettirilmesi, iç turizmin geliştirilmesi ile ulaşabilecek hedefler arasındadır. (Kozak vd., 2001:14).

b. Dış Turizm

Bir ülkede oturan insanların turizm amacıyla başka bir ülkeye seyahat etmesine dış turizm denir (Sezgin, 2001:14). İç turizmden farklı olarak pasaport, döviz, vize gibi işlemleri gerektirir. Dış turizmin en önemli ayırıcı özelliği döviz getirici etkisidir. Bu yönüyle incelendiğinde dış turizm, "dış pasif turizm" ve "dış aktif turizm" olarak kendi içinde iki alt gruba ayrılır. (Kozak vd., 2001:15). Dış aktif turizm: "bir ülkede oturan kişilerin, kendi ülkeleri dışında, yani yabancı ülkelerde turistik amaçlarla seyahat etmeleri nedeniyle meydana gelen olay ve ilişkilerin tümüne" denir. Dış pasif turizm ise; "bir ülkede oturan kişilerin kendi ülkeleri dışında turistik amaçla seyahat etmeleridir" (Sezgin, 2001:14). Dış pasif turizm ödemeler dengesi üzerine döviz çıkışı ya da ithalat etkisi olarak kendini gösterir. Dış aktif turizm ise, dış turizm ödemeler dengesi üzerine döviz kazandırıcı yönde etki eder ve ekonomiye ihracat etkisi yapar. Özellikle, Türkiye ekonomisinin içinde bulunduğu darboğazların aşılmasında dış turizm son yılların en önemli politikalarından biri olarak değerlendirilmektedir (Kozak vd., 2001:15).

1. 2. 3. Katılanların Yaşlarına Göre Turizm Çeşitleri:

Turizm hareketlerine katılmada etkili diğer bir unsur da insanların yaş durumudur. İnsanların yaş durumu ile turizme katılmaları arasında yakın bir ilişki söz konusu olmaktadır. Burada turizme katılmada yaş grubuna göre üç ayrı turizm çeşidi karşımıza çıkmaktadır: Bunlar, "gençlik turizmi," "orta yaş (yetişkin) turizmi" ve "üçüncü yaş turizmi"dir (Kozak vd., 2001:15)

a. Gençlik Turizmi

15-24 yaş grupları arasındaki bireylerin anne, baba veya diğer aile bireyleri olmaksızın turizme katılmalarıdır (Kozak vd., 2001:15). Genç nüfus, psikolojik yapıları gereği harekete, maceraya ve değişime daha açık bir kişiliğe sahip olabilirler. Ayrıca, gençlerin aile bağlarının, sorumluluklarının az olması ve konaklama yerlerinin seçiminde çok titiz davranmamaları da bu yaş grubundakilerin, seyahat eğilimlerini artırmaktadır. Bu turizm tipinde, katılanların önemli bir bölümünün aile gelirine bağımlı olması ya da sınırlı öğrenci bütçesi ile seyahat etmeleri nedeniyle, birçok ülkede "sosyal turizm" kapsamında düşünülmektedir.

b. Yetişkin (Orta Yaş) Turizmi

25-60 arası yaş grubunda yer alan insanların katıldıkları turizm hareketlerine "yetişkin turizmi" denilmektedir. Bu turizm çeşidinde yer alan bireyler henüz yoğun çalışma dönemindedirler. Genellikle her birey bir aile yapısına ya da aile düzenine sahip olmaktadır. Bu tür sorumlulukları, yetişkin turizmini diğer yaş turizm türlerinden ayıran en önemli özelliklerden biri olmaktadır. Bu kesimin gezi zamanı ve gezi biçimleri, çalışma koşullarından etkilenmekte ve turizme katılma zamanları genellikle yaz aylarında yoğunlaşmaktadır (Kozak vd., 2001:16). Ekonomik koşullardaki değişimler de kesimin turizm davranışını önemli ölçüde etkilemektedir.

c. Üçüncü Yaş Turizmi

60 ve üzeri yaş grubunda yer alan insanların gerçekleştirdikleri turizm etkinliklerine "üçüncü yaş turizmi" adı verilmektedir. Özellikle gelişmiş ülkelerde, sağlık koşullarının iyileştirilmesi ve teknolojinin gelişmesi ile birlikte insanların ömrü uzamış ve bunun sonucunda 60 ve daha yukarı yaş grubunda yer alan bireylerin toplam nüfus içerisindeki oranları yükselmiştir. Yeterli boş zaman ve gelire sahip olma yanında, aile sorumluluğunun da azaldığı bir dönem olan üçüncü yaştaki kişiler önemli bir turist potansiyeli oluşturmaktadırlar. Bu pazarın harekete geçirilmesi ve değerlendirilmesi

amacıyla birçok ülkede geliştirilmeye çalışılan üçüncü yaş turizmi, genellikle sağlık ve kültür turizmi destekli olarak yapılmaktadır (Kozak vd., 2001:17).

1. 2. 4. Katılanların Sosyo-Ekonomik Durumlarına Göre Turizm Çeşitleri

Turizm olayına katılımda etkili olan önemli bir unsur da insanların sahip oldukları toplumsal statüleri ve ekonomik durumlarıdır. Bu iki kriter baz alınarak "Sosyal" ve "Lüks (selektif)" turizm ayrımı yapılmıştır.

a. Sosyal Turizm

Sosyal turizm, ekonomik bakımdan zayıf olan kitlelerin bir takım özel önlemler ve teşvik uygulamaları yolu ile turizm etkinliklerine katılmalarının sağlanmasından doğan bir turizm türü olarak tanımlanmaktadır (Kozak vd., 2001:17).

Maddi durumları elverişli olmayan insanların, yani küçük ticaret ve zanaat sahipleriyle esnafların, ücretli çalışanların kendilerinin, ailelerinin gruplar veya tek kişiler halinde tatil yaparak, turizm olayına katılmaları, sosyal turizmi meydana getirmektedir (Sezgin, 2001:77).

Dünyada sosyal turizmin önem kazanmaya başlaması, 1936 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü'nün ücretli izin konusunda uluslararası düzeyde ilkeler saptaması ile gerçekleşmiştir. Sosyal turizmin temel özellikleri düşük fiyat, kâr amacının bulunmaması ve toplu tüketimdir. Dünya'da sosyal turizm amacıyla pek çok tesis oluşturularak insanların hizmetine sunulmuştur.

b. Lüks (Selektif) Turizm

Ekonomik güçleri, gelirleri çok yüksek olan kişilere hitap eden turistik faaliyetlere "lüks turizm" denir. Bu turizm çeşidi, ekonomik gücü ve geliri yüksek olan toplum içerisinde büyük saygınlık taşıyan kesimlerin turistik etkinliklerini kapsamaktadır. Bu kesimlerin turizm anlayışı toplumun diğer gelir gruplarına göre oldukça farklı yönlere sahiptir. Bu tür grupların en fazla tercih ettikleri turizm türleri arasında "av turizmi," "golf turizmi," "kruvaziyer turizmi" ve "kumar turizmi" yer alır (Sezgin, 2001:77).

1. 2. 5. Katılanların Amaçlarına Göre Turizm Çeşitleri:

İnsanlar çok çeşitli amaçlarla turizm faaliyetine katılmaktadırlar. Özellikle, son yıllarda Türkiye'de üzerinde çok sık durulan "turizmin çeşitlendirilmesi" kavramı, katılanların amaçlarına göre turizm kriteri ile yakınan ilgilidir. Çünkü turizmin çeşitlendirilmesi ile hedef kitledeki kişilerin farklı amaçlarla turizme katılması planlanmaktadır. Bu nedenle, bu kritere göre oluşturulacak turizm türleri aynı zamanda turizmin çeşitlendirilmesi bağlamında geliştirlen turizm türleriyle de örtüşmektedir (Kozak vd., 2001:20).

Katılanların amaçlarına göre dahil oldukları başlıca turizm çeşitleri; deniz turizmi, kongre turizmi, termal turizm, mağara turizmi, dağ ve yayla turizmi, av turizmi, golf turizmi, akarsu turizmi vb.'dir.

a. Deniz Turizmi

Deniz, turizmde doğal çekici kaynakların başında gelmektedir. Turizmde denizin büyük oranda turist çekmesinin çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bunların başında denizin doğal güzelliği gelmektedir. Deniz, kıyıları ve kumsalları, iç içe açılan koylarıyla çekici manzaralar sunarken, diğer taraftan deniz, suyla ilgili çok çeşitli rekreasyonel faaliyetlere (yüzme, su topu, yelken, su kayağı, su paraşütü, windsurf, optimist, kürek çekme vb.) olanak sağlar. Turizmde denize artan ilgi, ulaşım, konaklama, ağırlama tesisleri yapımını gerektirmiş, böylece kıyılarda yerleşim birimleri turizm merkezleri olarak gelişme gösterirken, tesisler yapılaşmanın olmadığı kıyılara doğru ilerleyerek boş kıyıları yapılaşmaya açmıştır (Doğaner, 2001:1).

b. Yat Turizmi

Yat turizmi, yat adı verilen deniz aracıyla, spor ve gezi amaçlı olarak koy, körfez, barınaklar ve yat limanları arasında yapılan konaklama ve ağırlama hizmetlerini ulaşım aracı olan yat içinde sunan bir turizm çeşididir. Yük ve yolcu gemisi niteliğinde olmayan spor ve gezi amaçlı 150 gros tondan az, 33 m'den kısa ve yolcu sayısı 12'yi aşmayan deniz araçları yat olarak

tanımlanmakla beraber, yat turizminde 17-19 m'lik orta boy yatlarla (median yatlar) birlikte, isteğe göre 55 m'lik mega yatların (lüks yatlar) hizmete girmesiyle, yat tanımında tonaj ve boydan çok spor ve gezi amaçlı deniz araçları esas alınmaktadır. Yatların boyutları ve yolcu kapasiteleri artsa da, yat turizmi, daha küçük gruplara yapılması, gezi amacı dışında spor amaçlı da olması ve koy ve körfezlerde yapılmasıyla, düzenli olarak iki veya daha fazla liman arasında büyük kapasiteli yolcu gemileriyle yapılan gemi turizminden farklıdır. (Doğaner, 2001:38).

c. Kongre Turizmi

Kongre, Fransızca kökenli bir kelimedir. Genellikle iki anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi, bir mesele hakkında karar vermek üzere devlet temsilcilerinden oluşan insanların yapmış oldukları toplantıdır. İkincisi ise, herhangi bir cemiyet, parti vb. gibi üyelerinin belirli bir süre içinde yapmış oldukları toplantı anlamına gelmektedir. (Sezgin, 2001:74).

Dünyada son yıllarda gelişmekte olan önemli turizm çeşitleri arasında kongre turizmi de bulunmaktadır. Her kongre bir turistik hareket nedenidir. Her yıl giderek artan kongre organizasyonları, bu turizm türünün geleceğinin oldukça parlak olduğunu göstermektedir. Türkiye'nin bugün dünya pazarlarından aldığı pay büyük boyutlarda olmamasına karşın, özellikle İstanbul, İzmir, Antalya ve Ankara gibi yeterli alt ve üst yapıya sahip bölgeleri ile dünya kongre pazarında isminden bahsedilen ülkeler arasında yer almaya başlamıştır. Turizm çeşitleri arasında % 20'nin üzerinde bir ciroya sahip olan kongre turizmi, başta Avrupa ülkeleri olmak üzere Hong Kong, Tayland, Singapur gibi ülkelerin ana turizm kaynaklarını teşkil etmektedir. (Kozak, vd., 2001:21).

d. Termal Turizm

Kimyasal-fiziksel bileşiminde, insan sağlığına yararlı ve bazı rahatsızlıklarına iyileştirici etkiler yapan doğal sulara, şifâlı sular (medicinal springs) ve bunlarda yapılan kür (cure), yani tedavi (iyileştirme) uygulamalarına ise, termalizm (thermalisme) denir (Doğanay, 2001:258).

Sağlık turizminin bir kolu olan termalizm, soğuk ve sıcak mineralli suların sağlık amacıyla içme ve dış tatbiklerle kullanımı için turistlerin ulaşım, konaklama, ağırlama gereksinimlerinin karşılanmasını kapsayan bir turizm çeşididir. Halk arasında "şifalı sular" olarak tanımlanan bu kaynaklardan içilenler içme ve içmece, dış tatbiklerle kullanılanlar ise ılıca, girme, çermik, hamam, kaynarca, ılısu gibi isimler alırlar. Turizmde ise "kaplıca merkezi" veya "termal merkez" olarak adlandırılırlar (Doğaner, 2001:74).

e. Mağara Turizm

Karstik oyulma şekillerinin en tipiklerinden biri de, mağara denilen yeraltı ve yerüstü boşluklarıdır. Bunlar, aslında büyük yeraltı oyukları, diye tanımlanırlar (Erinç, 1982:383).

Mağaraların görsel, sportif, sağlık ve kültür açısından sahip olduğu özellikler, turizme kaynak olarak mağara turizmini ortaya çıkarmıştır. Mağara turizmi sportif ve bilimsel amaçlı olarak mağaracıların, mağara içlerinin doğal güzelliklerini keşfetmeleri ve tanıtmalarıyla başlamıştır. Mağaralar, mağaracılık sporu açısından aktif turistleri çekerken diğer taraftan giriş açılması, dolaşım düzenlemesi, aydınlatma hizmetleriyle her yaştan ve gruptan turistleri çekmektedir. Mağaralar sarkıt ve dikitler, traverten vb. oluşumlarla süslü salonları, gölleri, yeraltı dereleriyle doğa turizminin, mikrokimyasıyla sağlık turizminin, yerleşim ve dini ibadet yeri olarak kültür ve inanç turizminin konusu içine girmektedir (Doğaner, 2001:163).

f. Dağ ve Yayla Turizmi

Bu turizm tiplerine; iklim kürleri, klimaterapi (climatherapy) veya tıp iklimi de denir (Doğanay, 2001:94). Dağların ilk olarak turizme açılması sportif etkinliklerden dağcılık ve kayak sporu sayesinde olmuştur. Dağcılara ulaşım, konaklama, ağırlama ve rehberlik gibi hizmetlerin verilmesi "alpinizm" olarak adlandırılan turizm çeşidini, dağların kayak sporuna uygun alanların konaklama, ağırlama ve eğlence tesislerinin yapımıyla kayak merkezine dönüşmesi "kış turizmini" ortaya çıkarmıştır. Kentlerin yorucu ve sağlıksız yaşama ortamından uzaklaşmak isteyen insanlar için kıyıların artık

konaklama tesisleri ve yazlık konutlarla betonlaşması, denizlerin kirlenmesi, sağlıklı yaşama konusunda bilinçlenen insanların güneşin zararlı etkileri yüzünden güneşlenmekten kaçınmaları ve dağların buna seçenek olarak doğal çevre ve sağlıklı ortam sağlaması, turizmde dağlara olan ilgiyi artırmıştır (Doğaner, 2001:177).

Bu nedenle çeşitli rekreasyonel aktivitelerin yapılabildiği dağlık alanlar, kıyılardan sonra turizmde cazibe merkezi haline gelmiştir. Bu yüzden 18. yüzyıldan itibaren Alp Dağlarında gelişmeye başlayan dağ turizmi özellikle günümüzde en önemli turizm çeşitlerinden biri haline gelmiştir. Dağ turizmi, dünyadaki yıllık turizm gelirleri içinde % 15-20'lik bir paya sahiptir (Somuncu, 2002:186).

Yaylacılık, ise büyük ölçüde hayvancılığa dayalı mevsimlik bir hareket olup, yaz mevsiminde insanların hayvanlarıyla birlikte yayla adı verilen geçici yerleşmelere göçmelerini, orada bir süre kalmalarını ve ekonomik faaliyetlerde bulunmalarını kapsamaktadır (Emiroğlu, 1977:19'a atfen, Somuncu, 2005:25). Yayla turizmi ise jeomorfolojide yüksek düzlükleri (plâto) ifade eden yaylaların turizm amaçlı kullanımıyla ortaya çıkmıştır. Yayla turizminde asıl çekici etmen sıcaklığın fazla olduğu aşağı seviyelerden, ılıman değerlere doğru kaçıştır. Yayla turizmine en uygun yükselti kuşağı, insan sağlığı açısından uygun sıcaklık ve basınç şartlarına sahip 800-2000 m'ler arasında yer almaktadır. Yatay yönde ve aşağı seviyelerdeki yaylalar, daimi yerleşmelerin de yer aldığı bir kuşak olarak kırsal turizmin konusu içine girmektedir. Dağlık alanlarda orta yükseklikteki yaylalar, konaklama tesisleriyle kullanılırken, 2000 m'nin üzerindeki yaylaların insan sağlığı açısından rekreasyonel faaliyetler için sadece günlük kullanılması uygundur (Doğaner, 2001:203).

g. Av Turizmi

Bu turizm çeşitinde avlanmak üzere seyahat eden insanlara dönük hizmetler sunulmaktadır. Bazen avlanacak olan hayvanlar önceden üretme çiftliklerinde beslenmekte ve avlanmaları için doğaya bırakılmakta ve ardından da, bu hayvanlara yönelik av turizmi yapılmaktadır. Av turizmi,

bilinçli ve belli bir eğitime dayanarak, doğaya zarar vermeden yapılan sadece olgunluğa erişmiş hayvanların avlanması olayıdır (Kozak vd., 2001:24).

Günümüzde avcılık insanları turistik gezilere yönelten faktörlerin başında gelmektedir. Avlanma ve avcılık zevkini tatmak için uzak memleketlere giden binlerce avcı turist vardır. Asya ve Afrika'da balta girmemiş ormanlar, stepler, sahralar dünya avcılarını çekmektedir. Avrupa ve Amerika'daki seyahat acentaları Afrika'nın avcılıkla tanınmış yörelerinde özel av partileri (safari) düzenlemektedir (Sezgin, 2001:131).

h. Golf Turizmi

Golf turizmi, toplumun gelir düzeyi yüksek ve orta-ileri yaşlardaki insanlarının tercih ettiği bir turizm türüdür. Golf alanı seçiminde, toprağın niteliği, yüksek standartlar, konaklama tesisleri, havaalanına yakınlık ve iklim koşulları önemli rol oynamaktadır. Rekreasyon alanları ile birleştirilerek meydana getirilecek golf alanları, özellikle üçüncü yaş turizminin geliştirilmesi açısından da üzerinde önemle durulması gereken konular arasında yer almaktadır.

ı. Akarsu Turizmi

Akarsuların da denizler ve göller gibi turizmde başlıca çekici kaynağı olmasının sebeplerinden en önemlisi suyun yarattığı estetiktir. Yer şekilleri (kanyon vb.), bitki örtüsü ve çağlayanlarla artan bu çekicilik doğa turizmine konu olurken, insanın akarsu kıyılarında yarattığı kültürlerin kalıntıları kültür turizminin ilgi alanı içine girmektedir. Akarsuların içinden aktığı derin kanyonlar (Büyük Kanyon gibi), yoğun bitki örtüsü (Amazon ormanları) ve şelaleler (Niagara şelalesi gibi) doğa turizmi içinde ilgi çekerken, eski kültürlerin nehirler boyunca yarattıkları kültür kalıntıları (Nil nehri kıyısı gibi) ve kentlerin tarihi yapıları (Budapeşte, Paris, St. Petersburg gibi), akarsular boyunca kültür turizmine konu olmaktadır (Doğaner, 2001:94)

Akarsular turizmde aynı zamanda suyolu olarak ulaşım olanağı sağlar. Dünyanın önemli kültür merkezlerinden geçen akarsularda olarak aynı zamanda "gemi turizmi"dir. Fakat bu turizm çeşidi, gemi ulaşımına uygun

olmadığı akarsuların ilk turizme açılması, bilinmeyen akarsu yatakları boyunca yapılan keşif gezileriyle olmuştur. Doğal engellerle dolu eğimli akarsu yataklarını geçmek ancak botla mümkün olduğundan, bilinmeyeni keşif "rafting" adı verilen bir sporu da geliştirmiştir (Doğaner, 2001:94).

1. 3. Turizm Coğrafyası

Turizm, daha çok iktisat ve işletme ilimlerinin araştırma konusu olarak görülürse de, hiç kuşku yok ki, bu kanaat yanlıştır. Çünkü turizm ilmi, multidisipliner bir bilim olup, bu bağlamda örneğin arazi kullanılışı, turistik potansiyel kaynaklarının dağılışı, yatırımların dağılışı ve çevre değiştirici etkili süreçlerden biri oluşu gibi yönleriyle aynı zamanda coğrafya biliminin konusudur. "İnsanla doğal ortam arasındaki karşılıklı etkileşimleri, bu etkileşimler sonucunda gelişen faaliyetlerle durumları dağılış, ilişki kurma, karşılaştırma, nedensellik ilkelerine bağlı kalarak ve çeşitli araştırma yöntemleri uygulayarak araştırıp inceleyen, elde ettiği sonuçları bir sentez halinde ortaya koyan, kendi içerisinde çok sayıda bilim dalından oluşan bir bilimler topluluğu (Özçağlar, 2001:5) olarak tanımlanan coğrafya biliminin turizm sistemi içinde ağırlıklı bir paya sahip olduğu görülür. Çünkü gerek turist gönderen alan, gerekse ev sahibi olan birer coğrafi mekan birimidir. Öte yandan turist ile ev sahibi toplumun karşılaştığı, turizmin çeşitli etkileme yollarıyla zaman içinde değişimlere uğrattığı alan da yine bir coğrafi ortam, bir kültürel peyzajdır. Başka bir anlatımla; turizmi insanların yer değiştirmesinden kaynaklanan bir etkinlik olarak kabul ettiğimizde, turizmin temel unsurlarını turist gönderen yerler ile turist kabul eden yerler oluşturmaktadır. Turizm talebinin doğduğu yerler ülke, bölge, yöre, kent gibi birer coğrafi mekan parçalarıdır. Turistlerin isteklerini karşılamak üzere gittikleri, turist akımına uğrayan alanlar ise yine bir ülke, bölge, yöre ya da turizm merkezi adını almış, belirli bir coğrafi kimliği olan yerlerdir. Buralarda doğal ve kültürel çekicilikler, tesisler ve hizmetler yerel halk, turizm örgütleri turistik unsurları meydana getirir (İlhan, 1999:172).

Coğrafya'yı turizm kapsamında değerlendirirken, turizme yönelik olarak onun şu özelliklerini tanımakta yarar vardır (Soykan, 2000:42):

a. Coğrafya bir mekan ve ilişkiler bilimidir. Coğrafyanın mekanı yeryüzüdür ve burada meydana gelen değişiklikleri neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde araştırır. Coğrafi mekanda; fiziksel coğrafi unsurların ve olayların kendi arasındaki ilişkileri, fiziksel mekan-insan ilişkileri ve insanlararası (kültürlerarası) ilişkilerin hepsi coğrafyanın ilgi alanıdır.

b. Coğrafya, güncel olayları ve sorunları mekanla ilgili boyutlarını ön plana çıkararak inceler. Coğrafi araştırmalar günümüzde uygulanabilir olmaları, perspektifler içermeleri, ön tahminler verebilmeleri ve çözümler önermeleri açısından topluma yararlı hale gelmiştir. Böylece coğrafyada çeşitli disiplinler doğmuş, uzmanlaşmaya gidilmiştir. (Bunlardan biri de turizm coğrafyasıdır).

c. Coğrafi araştırmalarda yaklaşım, yeryüzünün bölgelere ayrılarak kısım kısım (bölgesel) ya da bir etkinlik veya olayın (sistematik-konusal) incelemesi şeklinde iki türlüdür. Sonuçta, dağılış düzeni ortaya konulur ve neden-sonuç ilişkileri açıklanır.

Aynı zamanda coğrafya ve turizmin temelde iki şekilde birbirini etkilediği kabul edilmektedir (Hudman, 1995:1-2). Bunlar:

a. Mekanların farklılığı turizm için bir çekicilik olmaktadır.

b. Turizm, mekansal farklılığı doğuran bir değiştirici faktör olabilmektedir.

Turizmin yukarıda ifade edilen coğrafi görünümü değiştirme özelliği, olumlu ve olumsuz olmak üzere iki şekilde görülmektedir. Olumsuz özelliğinde turizmin ihtiyaç duyduğu otel ve benzeri yapılar için mekan değişikliğine neden olmaktadır. Öte yandan yine turizm amaçlı olarak oluşturulan "ulusal parklar", "doğal koruma alanları" gibi yollarla belirli mekan parçalarının korunmaya çalışılması, bu sektörün mekan üzerindeki olumlu etkisini göstermektedir (Özgüç, 1998:19).

Turizm olayı, belirli bir coğrafi mekanda oluştuğuna, onu kullandığına ve coğrafi görünüm üzerinde değişikliklere yol açtığına göre, ayrıca güncel bir konu ve sorunları bulunduğuna göre, coğrafyanın turizme eğilmesi olağandır. Turizmin varoluş nedeni yeryüzünde farklı ve özgün, doğal ve kültürel peyzajların varlığıdır. Hatta turizm için söylenen; "yeryüzünün her tarafı

birbirine benzemiş olsaydı, turizm olmayacaktı" sözü, turizm için coğrafyanın önemini çok güzel vurgulamaktadır (Soykan, 2000:42).

Coğrafyanın konusu, en kısa ifadeyle "dünya"dır. İki bin yıldan beri varlığını sürdüren coğrafya, daima doğa tarafından yaratılan ve insan tarafından değiştirilen "dünya" üzerinde odaklanmıştır. Günümüzde coğrafya bilimi hızla önem kazanmaktadır. Bunda, insan-doğa ilişkilerinin hem doğa hem de insanların zararına, bozulmakta olmasının büyük rolü vardır. Nitekim fiziksel coğrafyada; doğal ortam oluşmasındaki ilişkiler dışında, gittikçe daha sık olarak "insanın yaşama alanı"nın incelenmesi ağırlık kazanmakta, beşeri coğrafya'da da yaşamın toplumsal-ekonomik yönleri yoğun şekilde ele alınmaktadır. Kısaca, günümüzde coğrafyanın her alanı "insan" faktörüne daha fazla yer vermeye başlamıştır (Tümertekin, 1993:13).

İnsan faktörünün ön planda tutan, coğrafi araştırmalar turizm olayına da çeşitli yollardan katkıda bulunur. Bir mekandaki çeşitli coğrafi kaynakların turizm açısından belirlenmesi ve değerlendirilmesi bunların başında gelir. Bu coğrafi kaynaklara göre; fonksiyonel turizm bölgelerini saptayan, ayrıca turist akımını sağlayan turizm koridorlarını analiz eden coğrafi araştırma, turizm çalışmalarına temel incelenmesi, turizmle ilgilenen diğer sosyal bilim alanlarına önemli bir katkı sağlar (Özgüç, 1998:20).

Coğrafi değişkenler, turizmin gelişebilmesi için geniş bir çerçeve oluşturur. Turizm etkinlikleri, bir ülkenin doğal ve kültürel coğrafyasının sahip olduğu fırsatlar ve kısıtlamalarla yakından ilişkilidir. Fiziksel coğrafya özellikleri, bir bölgedeki turizm çekiciliklerinin çeşidini, kalitesini ve dağılımını belirlemekle kalmaz, aynı zamanda o bölgeye ulaşabilirliği ve bölge içi ulaşım olanaklarını da kontrolü altında tutar. Sözgelimi coğrafi konum, bir yerde turizmin doğuşu ve gelişiminde çok önemli bir faktördür. Yine iklim ile turizm arasında sıkı bir ilişki vardır. İklim, turizm türlerinin alansal dağılışını etkilediği gibi, mevsimlik turizm göçünü yönlendirmekte, kitle turizminin başlıca yaratıcılarından bir olmaktadır (Soykan, 2000:42).

Yine, günümüzde insanların oturma yeri, çalışma yeri yanında boş zaman geçirme yerine gereksinim duymaları, coğrafi mekanda arazi kullanışının çeşitlenmesini beraberinde getirmiştir. Herhangi bir arazinin tatil

turizmine uygunluğunun saptanması için kullanılan kriterlere bakıldığında; hepsinin coğrafi koşullara dayalı olduğu görülür. Bu yöndeki bir incelemede coğrafya, turistik arzı ele almaktadır. Ayrıca turistik talebin araştırılmasını da ihmal etmeyen coğrafya, arz ve talebi bütünlemektedir. Dinlenme ve tatil amacıyla kırsal arazi üzerinde aşırı, düzensiz ve kontrolsüz kullanımlar, tahriplere, kirlenmelere, yozlaşmalara yol açmaktadır. İşte doğal çevrenin turizm baskısıyla bozulmaması konusunda tedbirler getirmek, çözümler üretmek uygulamalı coğrafyanın konuları arasındadır (Toksay, 1989:).

Böylece yukarıda görüldüğü gibi, çeşitli ortak yönler ve benzerlikler nedeniyle turizm ile coğrafya bir araya gelerek "Turizm Coğrafyası" doğmuştur. Dünya'da 1930'lardan beri, bir çok ülkede coğrafyanın bu disiplini içinde çeşitli konularda yayınlar yapılmaktadır (Soykan, 2000:43).

Turizm coğrafyasında ele alınan başlıca konuları ve bazı örneklerini vererek, turizm-coğrafya ilişkisinin daha iyi anlaşılmasını sağlayabiliriz (Soykan, 2000:43):

a. Turizmin belirli bir coğrafi birimde (dünya, ülke, bölge, havza, yöre vb.) zaman ve mekan açısından gelişimi ve rol oynayan faktörler. Sözgelimi Akdeniz Havza'sında turizmin ne zaman ve nerelerde doğduğu, geliştiği ve yayıldığının nedenleriyle ele alınması,

b. Mevcut turistik alanların (ülke, bölge, yöre, merkez, istasyon vb.) incelenmesi. Sözgelimi Çeşme'de turizmin bugünkü durumunun analiz edilmesi turistik çekicilikler, konaklama, turist profili, turizm türleri ve uygulama alanları, turizmin etkileri…

c. Mevcut turistik kaynakların ve alanların coğrafi dağılışı (bölgesel veya konusal yaklaşıma göre)

d. Turizmin gelişebileceği alanların turizm potansiyelinin saptanması. Sözgelimi bir arazinin turizme uygunluğunun saptanması, turizmde öncelikli alanların tesbiti, korunacak alanların belirlenmesi…

e. Turistik yatırımlar için kuruluş yeri analizi. Sözgelimi herhangi bir tatil kompleksi için düşünülen alanın coğrafi konumu, fiziksel, beşeri ve ekonomik coğrafya özellikleri.

f. Turizmin doğal ve kültürel coğrafi görünüm üzerindeki etkileri (çevresel etkiler).

g. Turizmin ekonomik, toplumsal-kültürel etkileri ve coğrafi mekanla ilişkisi.

h. Uluslararası turizm ve turistik güzergahlar (turistik koridorlar)

ı. Turist profili ve coğrafi mekanla ilişkisi.

Bu konu başlıkları; turizm coğrafyasının, turizm olayı için çok önemli iki işlev üstlendiğini gözler önüne sermektedir.

Birincisi; mevcut turistik merkezlerin doğal, kültürel ve ekonomik kaynaklarını ne, nerede, neden sorularının yanıtlarını vererek, hepsi ile coğrafi dağılışlarını vermesidir. Bu yönü ile turizm coğrafyası, turizmin en etkin tanıtım ve pazarlama aracı olmaktadır (Gürdal, 1988-89:174-182). İkincisi ise turizmin gelişebileceği alanların turizm potansiyelini belirleme yoluyla, geleceğe dönük değerlendirmeler için, planlama çalışmalarına yardımcı olmasıdır. Nitekim mekanla ilgili planların çeşitli ölçeklerinde (ülkesel, bölgesel, yerel), turistik yörelerin belirlenmesinde ve öncelikli alanların seçiminde, turizm türlerinin planlanmasında (deniz turizmi, eko turizm, inanç turizmi, kongre turizmi, kırsal turizm, kültür turizmi, termal turizm, yayla turizmi, dağ ve kış sporları turizmi vb.) ilk işlemler sınırların tayini ve coğrafi konumun belirlenmesiyle başlamaktadır (Soykan, 2000:43).

Williams'a göre ise, turizm coğrafyası çalışmalarında temel anahtar konular şu şekilde sıralanabilir (Williams, 1998:18):

a. Hangi durum ve şartlar altında turizm gelişir? (Turizm talebi ve turiste sunulan arz durumu)

b. Turizm nerede ve ne şekilde gelişir?

c. Turizm gelişiminin karakteri ve gelişim durumu nasıldır?

d. Turistlerin özellikleri, sayısı, karakterleri ve seyahat modelleri nelerdir ve onları motive eden durumlar nelerdir?

e. Ev sahibi alanlarda turizmin fiziksel, ekonomik ve sosyo-kültürel çevreye etkileri nelerdir?

Belirtilen maddeler ışığında, araştırmalar yapıp sentezlere veren bir turizm coğrafyası çalışması, turizm olayını inceleyen diğer disiplinlere de ışık tutacaktır.

1. 4. Kültür Turizmi

Kültür, insan topluluklarının birbirinden ayrılabilmesinde kullanılan yollardan biridir. Derfield kültürü, "örgütlenmiş ya da biçimselleşmiş geleneksel düşüncelerin tümü" olarak tanımlarken; (Braidwood, 1995:4) Taylor ise, "bir toplumun üyesi olarak, insanoğlunun öğrendiği (kazandığı) bilgi, sanat, gelenek-görenek ve benzeri yetenek, beceri ve alışkanlıkları içine alan karmaşık bir bütün" olarak tanımlamaktadır (Güvenç, 1996:101). Buna göre kültür, insanların düşündüğü şeyler (davranışlar, inançlar, fikirler ve değerler), yaptığı şeyler (davranış modelleri ve yaşam tarzı) ile yarattığı şeyleri (sanat eserleri, el sanatları ve kültürel ürünler) kapsayan bir olgudur. Dolayısıyla kültür, süreç (yaşam tarzı ve düşünceler) ile bu sürecin oluşturduğu ürünlerin (bina, sanat, gelenekler, atmosfer) karışımından oluşur (Richards, 2001:7).

Bugün dünyada; insanların toplumsal örgütlenmedeki farklılıkları, fiziksel çevrelerine uyum sağlamadaki benzersizlikleri, farklı geçmişleri, ekonomik ve siyasal kalkınma tarzları, dünyanın farklı kısımlarında farklı kültürlerin gelişmesine yol açmıştır (Özgüç, 2003:83). Her toplumun kendine ait kültürel mirası veya kültürel kaynağı bulunmaktadır. Bunlar klasik çekiciliklerden (tarihi sitler ve anıtlar) geleneksel el sanatları, yiyecek, içecek ve hatta geleneksel spor oyunlarına kadar sıralanabilir (McGettigan ve Burns, 2001:137). Önemli olan bu kültürel mirasın turistik ürün olarak, turizm amaçlı kullanılmasıdır (Emekli, 2003:43).

Bu bağlamda kültürel turizmin öncelikle tarihi gelişim seyrine bakıldığında, turizmin en eski ve de en hızla gelişen tiplerinden birisi olduğu görülür. Şöyle ki; 16. yüzyılda Avrupa'da "Grand Tour (Büyük Tur)'un düzenlenmesinin temel sebepleri arasında kültür unsuru da vardı. Kültürün seyahat öznesi olma özelliği sonraki dönemlerde de devam etmiş, ancak kültür turizminin içeriği, son iki yüzyıl içinde önemli değişiklikler göstermiştir.

1750-1850 döneminde kültürel turizm, güzel sanatları çalışmak için, uygulama amacıyla, Avrupa'ya seyahat düzenlenmesini ifade ederdi. Bu gezileri sonucunda İngiliz aristokratlar, "kültürlü" olarak geri dönerlerdi. Sonraki yüzyılda, kültürel turizm yeni bir sınıf oluşturmak amacıyla kullanıldı. Günümüzde ise çok daha popüler oldu ve herkesin yapabileceği bir turizm çeşidi haline geldi (ICOMOS, 1993). Son 25-30 yılda ortaya çıkan ve Avrupa'da mirassal çekicilikleri tüketmeye oldukça meyilli ve istekli "yeni bir orta sınıf" veya "hizmet sınıfı"nın sayıca artışı, bu değişimin en önemli nedenleri arasında sayılabilir (Richards, 1996:261-269). Yeni turist tipi sayılan bu turistler, turizm tüketiminde farklılık aramakta ve keşfedilmemiş, uzak lokasyonlara seyahat etmekle bu ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. Sayıca az olmalarına karşın, bunlar miras ile ilgili çekiciliklerin tüketilmesinde en faal turistlerdir (Richards, 1996:272-278).

Kültürel turistlerin özellikleri üzerinde yapılan bir çalışmada da şu sonuçlara ulaşılmıştır (Werking, 2003:2):

a. Diğer turistlerden daha fazla kazanan,

b. Tatildeyken daha fazla harcayan,

c. Genel halktan daha eğitimli,

d. Yaş ortalaması genellikle 50 üstü olan,

e. Düzenli turistlerden ziyade gruplar içinde seyahat eden,

f. Seyahat zamanları, genellikle Nisandan başlayıp Eylül ayına kadar olan,

g. Tatildeyken bölgede daha fazla zaman harcayan kişilerden oluşmaktadır.

Önemli bir husus da şu ki; son dönemlerde insanların seyahat motivasyonlarında da değişiklikler olmuştur. Turizmin "bulunduğu ortamdan ve günlük yaşamdan kaçış" şeklinde olan ana motivasyonu, "kendini geliştirme/zenginleştirme" şeklinde değişmeye başlamıştır. (McCain ve Ray, 2003:715). Bu yönüyle, kültür turizminin yaygınlaşmasında etkili olan unsurlar şu şekilde sıralanabilir (Lee, 2001:1):

a. Eğitim seviyesinin yükselmesi,

b. Yaşlanan nüfus,

c. Kısa seyahatlerin önem kazanması,

d. “Gen-x” turistler,

e. İnternet kullanımı’dır.

Bu ve buna benzer sebepler sonucunda, bugün kitle turizm destinasyonlarının popülerliği azalmaya başlamış; buna karşılık, özellikle gelişmiş ülkelerde, tarihi mekanlar, festivaller, müzeler, konserler ve geleneksel olaylardan oluşan kültürel çekiciliklere ilgi artmıştır. Nitekim “Dünya Turizm Örgütü (WTO)”nün tahminlerine göre kültürel turizm, turizm kapsamındaki tüm seyahatlerin yaklaşık % 37’sine karşılık gelmekte ve kültüre duyulan istek de yılda % 15’e yakın bir artış göstermektedir (Leslie, 2001:112). Yapılan bir diğer araştırmada ise 1999 yılında yaklaşık 54 milyon kişinin müzeleri ve tarihi siteleri ziyaret ettiği tespit edilmiştir. (Confer ve Kersttetter, 2000:28). Aynı şekilde ABD’de yapılan bir araştırmada, Amerikalı tatilcilerin % 88’inin tatillerini planlama aşamasında, kültüre de önem verdikleri belirtilmektedir (McCain ve Ray, 2003:3).

Verilen bilgiler ışığında, kültür turizminin tanımı yapılacak olursa; Özgüç’e göre, “yeni kültürleri tanıma, geçmişteki kültürleri merak etme temeline dayanan, insanların kendi kültürlerinin eğlence yanlarıyla birlikte diğer grupların kültürlerine de açık olan yanlarıyla ilgili turizm faaliyetlerinin tümüdür” (Özgüç, 1998:86). derken; Olalı ise kültür turizmini “doğrudan doğruya veya merak, dinlenme, eğlence, sağlık, spor amaçları yanında ek olarak kişiliğin zenginleştirilmesi, yeni bilgilerin kazanılması amacı ile yapılan seyahatlerdir” (Olalı, 1987:171). şeklinde tanımlanmıştır.

Yine kültürel turizmin kavramsal ve teknik olmak üzere iki tanımı yapılmaktadır. Teknik tanım ile “insanların normal yaşam alanı dışındaki bölgelerde bulunan sanat, drama ve kültürel gösteriler ile mirassal sitelere doğru olan tüm yönelimleri”, kavramsal tanımda ise “yeni bilgi edinme ve kültürel ihtiyaçlarını tatmin etme niyeti ile kişinin normal yaşadığı yerin dışında bulunan kültürel çekiciliklere yönelik seyahatleri” ifade edilmektedir (Richards, 2001a:21). Ayrıca kültür turizmi, “deneyime yönelik kültür turizmi” ve “kültürel miras turizmi” gibi, iki şekilde de ele alınmaktadır. *Deneyime yönelik kültür turizmi;* turistlerin görsel sanatlar, festivaller ve

sanatın diğer alanlarına yönelik organizasyonlara katılmaları; *kültürel miras turizmi* ise belirli doğal alanları ziyaret etme, tarihi kalıntıları, anıtları ve yapıları gezme, çekim yerinin tarihini ve doğasını bir arada inceleme amacıyla yapılan seyahat şeklinde tanımlanmaktadır (Craik, 1997:121-124, Akgül, 2004:211).

Yapılan çeşitli tanımlarda da görüldüğü gibi kültür turizminin temel özelliği, onun öğrenme fonksiyonunu içermesidir. Kültürel turizmin ana motivasyonu, yeni şeyler öğrenme ve yeni deneyim kazanma ihtiyacıdır. Diğer turizm türleri ile kültürel turizmi birbirinden ayıran fark da budur. Turistler gittikleri herhangi bir destinasyonun kültürü hakkında bilgi sahibi olurlar, kendi kültürlerine bağlı kalarak, buranın kültürü ile ilişki kurmaları sonucu yeni deneyim kazanırlar. Dolayısıyla kültürel turizm, geleneksel bakış açısı ile sadece site ve anıtları ziyaret etmek değil, aynı zamanda gezilen, yerin yaşam tarzının tüketilmesini de içermektedir. Bu iki aktivite ile, yani anıtların ziyareti ve yerel kültürün yaşanması esnasında, ziyaretçi yeni bilgi ve deneyim kazanmış olur. Böylece kültürel turizm sadece geçmişin kültürel ürünlerini değil, aynı zamanda ziyaret edilen bölgenin veya yörenin çağdaş kültürünü ve yaşam tarzını da tüketir. Bu yüzden kültürel turizm, geçmişin sanat eserlerinin ziyareti anlamındaki miras turizmi ile çağdaş kültürel ürünleri içeren sanat turizmini de içeren geniş bir olgudur (Richards, 2001a:7).

Bu özelliğiyle, "çok karmaşık ve çok çeşitli turizm faaliyetlerini içine alan bir kavram" (Özgüç, 2003:82) olarak görülen kültür turizmi, bir çok alt gruptan oluşmaktadır. Bunların sadece kültür turizmi adı altında pazarlanmasının güçlüğü yüzünden, miras turizmi, tarih turizmi, inanç turizmi ve etnik turizm gibi kaynağını kültürden alan, fakat ilgi alanları farklı olan alt gruplara ayrılmaktadır (Doğaner, 2003:1).

Aynı zamanda kültür turizminde özellikle bilgi ve fikir aktarımını ve paylaşımını oluşturmak üzere amaçlanan faaliyetler önemli bir rol oynamaktadır. Bu değişik faaliyetler şöyle belirtilmektedir (McInstosh ve Goeldner, 1986:146):

a. Kitaplıklar, müzeler, sergiler,

b. Müzikal, tiyatro ve film gösterileri,

c. Radyo ve televizyon programları,

d. Araştırma ve inceleme gezileri, kısa dönemli kurslar,

e. Araştırma ve inceleme için daha uzun dönemli okullar ve üniversiteler,

f. Bilimsel ve arkeolojik keşif gezileri,

g. Ortak filmlerin yapımı,

h. Konferanslar, kongreler, toplantılar, seminerler.

Bu gibi faaliyetler, değişik uluslardan insanların birbirlerini tanımalarını, değişik kültürler arasında bir ilişki kurulmasını sağlamanın yanı sıra kültürleri birbirine yaklaştırıcı bir işleve de sahiptirler. Yine, kültür turizminin şehirlerin tekrar canlanmasında doğrudan ve dolaylı faydaları da bulunmaktadır. Bunlar ise şöyle sıralanabilir (Leslie, 2001:114):

a. Çekicilikler ve destekleyici hizmetlerde istihdam yaratır.

b. Binaların ve mekanların tekrar canlanmasını sağlar.

c. Çevresel kalitenin artmasını sağlar.

d. Bölge veya alan ile ilgili olarak olumlu imaj yaratır.

e. Toplumun kalitesini yükseltir.

1. 5. Miras Turizmi

Mirasın genel tanımı, bir şeyleri bir nesilde bir diğer nesile geçirmektir. Kavram olarak miras hem kültürel hem de doğal öğeleri içine almaktadır.

Doğaner, coğrafi yaklaşımla "Dünya Miras" kavramını; doğal ve kültürel miras olarak iki ana grupta ele almaktadır. İçeriği geniş olan doğal miras kavramı içerisinde, jeolojik miras, volkanik miras, karstik miras, kıyı mirası vb. gibi yeni alt kavramların kendi arasında ayrılarak incelenmesini savunurken; kültür turizmine konu olan "kültürel miras"ın da coğrafya açısından önemli olduğunu ve bunlarında coğrafi miras olarak tanımlanması gerektiğini vurgulamaktadır (Doğaner, 2001:Xİ).

Kültür turizmine konu olan "kültürel miras" unsurları 1975'te yürürlüğe giren "Dünya Kültürel ve Doğal Mirası"nın korunmasını ilgilendiren sözleşmede şöyle sınıflandırılmıştır (Ertuğral, 2000:70):

- **Anıtlar:** Mimari yapıtlar, anıtsal heykel ve resimler, arkeolojik özellikteki yapılar, yazıtlar, mağara resimleri
- **Bina grupları:** Mimari özellikleri ve tarihi, sanatsal, bilimsel açıdan evrensel değeri olan ayrı veya birleşik binalar,
- **Sitler:** İnsan veya doğa ile insanın birlikte yarattığı eserler, arkeolojik alanlardır.

Kültürel mirasın en önemli unsuru olan tarihsel kaynaklar bir ülkenin önceki nesillerden kendisine miras kalan binalar, eski anıtlar ve başka çeşitli maddi varlıklardır. Mekânsal olarak dağılımları herhangi bir şekilde olabilir. Uzak kırsal alanda tek bir çekicilikten (örneğin bir malikane ya da arkeolojik sit) köy, kasaba ve şehirlerde çekici bir görünüm oluşturacak şekilde bir cadde boyunca uzamış binalar topluluğuna ya da belirli bir lokasyonda (örneğin müzelerde) birikmiş tarihsel nesnelere kadar çeşit çeşittir. Bununla birlikte, tarihsel turizm, yakın zamanlarda tarihsel ve kültürel geçmişten günümüze aktarılan kaynaklara dayanan "miras turizmi" ile eş anlamlı değildir ama onun önemli bir parçasıdır (Özgüç, 2003:148).

"Miras turizmi" kavramı turistlerin yalnızca binaları ve tarihsel eserleri değil, aynı zamanda, bir ülkenin manzaraları, doğal tarihi, sanat ve kültürünü de kullandığı anlamına gelir-aslında bir nesilden diğerine geçen her tür kaynağın kullanımı ifade eder. Bu bakımdan, "miras" olarak kabul edilen bir kaynak yalnızca yararlı olmakla kalmamakta; tanımına göre, hala kullanılmakta olan birçok kolaylığın (bir gazino, eğlence parkı vb.) da gelecek nesillere aktarılacak potansiyel bir miras kaynağı olduğunu anlatmaktadır. Bazılarına göre "miras turizmi" kavramının geçmişe özlemi, kabul edilmiş kültürel değerleri, yurt ve ev duygusunu içinde sakladığı ve kuru, sıkıcı ölü "tarihi" kaynak imajının yerini aldığı için daha çok moda bir pazarlama kavramı olarak tanıtıldığı ileri sürülmektedir (Özgüç, 2003:148).

Johnson'ın kültür mirasının coğrafi incelemesi için kullandığı deyimle "turizm, tarihle coğrafyanın buluştuğu yer"dir. "Tarihsel" kaynakları pazarlamanın güçlüklerine rağmen, kitlesel turizm pazarında tarihsel özellikler büyük yer tutarlar (Johnson, 1996:551-566'ya atfen, Özgüç, 2003:148).

Tarihsel çekiciliklerin, her ne kadar ilk bakışta kitle turizmine hitap ettiği görülüyorsa da; daha çok iyi eğitim görmüş ve toplumun "beyaz yakalılar" olarak bilinen kesimi tarafından ziyaret edildikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, tarihsel kaynağın otantikliği turistlerin farklı kesimlerinin beklentilerine göre farklı derecelerde olmaktadır. Tarihçiler ya da bazı turist tipleri tarihsel özelliğin olduğu gibi bırakılmış olmasından (restore edilmemiş, gerçek orijinal durumuyla kalkmasından) yanadırlar. Miras (heritage) türü faaliyette ise, tarih kitlesel turistin görmek istediği bir yorumla ve paketle sunulmaktadır; yani, binalar restore edilerek, bozulmuş nesnelerin yerine yenisi konularak ya da halka geçmişi temsil eden giysilerin giydirildiği, yine geçmişi yeniden canlandıran tarihsel parklar yaratılarak. Bunların gelişmiş dünyadaki örnekleri ve ziyaretçilerin sayısı gittikçe artmakta; gelişmekte olan ülkelerde aynı yolu izlemeye çalışmaktadırlar. Böylece "miras turizmi" bu ülkelerde de patlama yaşamaktadır (Conzen 2001'e atfen Özgüç, 2003:149).

Miras turizminde "koruma-saklama" kaygısı ile "kullanma-kullanarak" yaşatma" güdüsü karşı karşıya gelmektedir. Ancak, daha uzmanların üzerinde anlaşamadıkları kavramlar arasındaki farkın büyük halk kitleleri tarafından ayırt edilmesi mümkün değildir. Günümüzde yaşanan gerçek ise miras türü turizme küresel ölçekte çok büyük bir talep olduğu ve bununda her ne şekilde olursa olsun koruma olgusunu beraberinde getirdiğidir (Özgüç, 2003:150).

Miras turizmi potansiyeli açısından ülkemize baktığımızda; Asya ile Avrupa kıtaları arasında bir köprü durumunda olan Türkiye doğal mirasının yanı sıra dünya üzerinde hiçbir ülkenin sahip olmadığı bir kültürel zenginliğe de sahiptir. Prehistorik yerleşmelerden günümüze dek pek çok kültürün bu topraklarda izi vardır. Anadolu binlerce yıldır kültürlerin buluşma ve kaynaşma merkezidir. Anadolu bir hoşgörü, bir sentezler topluluğu, bir birlikte yaşama ve yaratma alanıdır. Hititler, Urartular, Galatlar, Likyalılar, Lidyalılar, İyonyalılar, Helenler, Romalılar, Selçuklular, Osmanlılar ve Modern Türkiye Cumhuriyeti bu topraklarda yaşamış, gelişmiş ve varolan insanlık kültürüne sonsuz katkılarda bulunmuştur.

Bu özelliklerine rağmen, "Dünya Miras Listesi"nde istediği yere henüz gelemeyen Türkiye'nin bünyesindeki onlarca varlığın uluslararası destekle

korunması ve gelecek kuşaklara aktarılmasının gerekliliği göz ardı edilmemelidir.

UNESCO'nun 1975'deki 16. Genel Konferansı'nda "Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme'yi" kabul etmesinin ardından Türkiye'nin de bu sözleşmeyi 1982'de onaylaması sonunda 2000 yılı sonu itibariyle Türkiye'nin 9 varlığı "Dünya Miras Listesi"ne girmiştir. Bu listede 2001 Aralık ayı itibariyle 721 tane geçerli miras vardır. Bunlardan 554'ü Kültürel yerler, 144'ü Doğal yerler 23 tanesi ise karma (kültürel/doğal) koruma alanlarıdır (Bianchi, 2002:81).

Her yıl gerçekleşen "Dünya Miras Komitesi" toplantılarında yeni eklenenlerle bu sayı artmaktadır. Ülkemiz "Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü"nün sorumluluğu altında "Dünya Miras Listesi"ne dahil 9 adet varlığımızdan; Safranbolu, Boğazköy, Nemrut Dağı, Xanthos-Letoon, Divriği Ulu Cami ve Dârüşşifası ve Truva Arkeolojik Kenti kültürel miras olarak tescillenmiştir. Pamukkale ve Göreme-Kapadokya ise hem kültürel, hem de doğal miras olarak listeye alınmıştır.

Dünya miras listesinde yer alan bu 9 varlığın yanı sıra UNESCO Dünya Miras Endikatif (Geçici) listesi'nde yer alan Efes ve Karain ören yerlerine ait adaylık dosyaları UNESCO Dünya Miras Merkezi'ne gönderilmiştir. Onay beklemektedir. Diğer yandan dünya miras Listesi'nde daha fazla kültürel ve doğal varlıkla temsil edilebilmek için gerekli olan geçici liste (endikatif)'de "Dünya Miras Merkezi"ne sunulmuştur. Bu listede 2 doğal kültürel alan, 2 kültürel peyzaj alanı, 12 kültürel varlık olmak üzere toplam 16 adet varlık yer almaktadır. (http://www.turizmgazetesi.com).

Türkiye'nin Dünya Miras Merkezi'nce 2000 yılı içinde onaylanan Geçici (Endikatif) Listesi'nde şu varlıklar bulunmaktadır (http://www.turizmgazetesi.com):

- Selimiye Cami ve Külliyesi (16. yy.)
- Bursa ve Cumalıkız Osmanlı Kentsel ve Kırsal Yerleşimleri (13. yy.-15. yy.)
- Konya Selçuklu Başkenti
- Alanya Kalesi ve Tersanesi

- Selçuklu Kervansarayları. Denizli-Doğubeyazıt Güzergahı (13. yy.)
- İshakpaşa Sarayı (17. yy.)
- Harran ve Şanlıurfa Yerleşimleri (17. yy.-19. yy.)
- Diyarbakır Kalesi ve Surları (12. yy.)
- Mardin Kültürel Peyzaj Alanı (13. yy.)
- Ahlat Eski Yerleşimi ve Mezar Taşları (12. yy.-13. yy.)
- Sümela Manastırı (5. yy.-19. yy.)
- Alahan Manastırı (17. yy.)
- St. Nicholas Kilisesi (7. yy.-8. yy.)
- St Paul's Kuyusu ve Çevresi
- Kekova
- Güllük Dağı-Termessos Milli Parkı'dır.

İşte Türkiye'de Miras turizmine kaynak teşkil eden bu zenginliklerin araştırılması, korunması ve değerlendirilmesi bizlere büyük sorumluluklar yüklemektedir. Bu sorumluluklar sadece günümüz insanlarının kültürel yönden gelişimi ve tarih bilincinin yerleştirilmesiyle sınırlı kalmakta, belki daha önemlisi bu mirasın bizden sonraki nesillere aktarılma görevini de kapsamaktadır.

Kültürel varlıkların korunması ve değerlendirilmesindeki bakış açımızı ve tavrımızı belirlerken üzerinde durmamız gereken hususlardan en önemlisi statükocu bir yaklaşımla katı bir korumacılık anlayışına mahkum olunmaması gerektiğidir. Korumanın, değerlendirme ve doğru kullanımlarla bütünleşmesi veya bir başka deyişle koruma ve kullanma dengesini sağlanması halinde başarılı olunabileceği gerçeğinin gözden kaçırılmaması gerekmektedir.

II. BÖLÜM

DÜNYA'DA, TÜRKİYE'DE VE MUŞ İLİNDE TURİZM

2.1. Dünya'da Turizm

Turizm olayı için gerekli olan temel unsur seyahat özgürlüğüdür. "Birleşmiş Milletler Genel Kurulu"nun 10 Aralık 1948 tarihinde kabul ettiği "İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi"nin 13. maddesinin 1. fıkrasında; "Herkes, herhangi bir devletin toprakları içerisinde serbestçe dolaşmak ve ikamet etmek hakkına sahiptir." denilmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere tüm ülke vatandaşları serbestçe dolaşabilir ve istedikleri yerde konaklayabilir. Diğer bir ifadeyle, seyahat özgürlüğü olmayan bir ülkede turizm hareketinden bahsedilemez.

Günümüzde turizm, ekonomik güçleri artan insanların boş zamanlarında veya sıra dışı vakit geçirebilmek amacıyla yarattıkları tutkulu bir gereksinim olmuştur. Tatil anlayışı adeta turistik hareketle özdeşleşmiş durumdadır. Tatil günlerinde turizm hareketini canlandıran turist de ulusların ekonomisini etkileyen kişi, her ülkede aranan beklenen tatilci haline gelmiştir. Turistik gelirlerin artırılmasına yönelik gösterilen çabalar artık ülkelerin tüm ekonomik ve sosyal politikalarını etkilemektedir. Özellikle 10. yüzyılın ikinci yarısından sonra dünya ekonomisinde yeni kurumların ortaya çıkmasına ve seyahat ile ilgili yeni geniş kolların oluşmasına yol açmıştır. 1960'lı yılların başından beri turizm, devamlı surette gelişmekte, büyümekte ve hatta hayal ötesi sınırları zorlamaya devam etmektedir. Esas itibariyle seyahat ve turizm, bütün dünyayı kapsayan bir pazar, ekonomik güç gelişme potansiyeli, yatırım imkanları, iş gücü ve ödemeler dengesine katkısıyla ortaya çıkmaktadır. Ziyaret edilen ülkelerde, turizme dönük yapılan yeniliklerin bazı olumsuz yönleri olmakla birlikte genelde ülkelerin kalkınmasına olumlu katkılarda da bulunmaktadır.

Aynı zamanda turizm, önemli bir uluslararası ekonomik ve sosyal bir olgudur. Milyonlarca değişik ülke insanlarına eğlenme ve dinlenme imkanı sağlamakta, dünyayı tanıtmakta, sosyal ve kültürel ufukları genişletmektedir.

Ayrıca binlerce kişi, turist olmasalar da kazançlarını seyahat ederek sağlamaktadır. Tüm bu yer değiştirme hareketinin yarattığı faaliyetler pek çok kişinin gelir getirisidir. Bir bakıma daha zengin toplumların gelirlerini, gelişmekte olan ve ekonomisi güçsüz olan ülkelere aktarır. Bir takım olumsuz etkileri olmasına karşı bu özellikler turizmin görünmeyen ihracat şeklini almasına ve ülke ekonomilerine büyük katkıda bulunmasına nedendir.

2. 1. 1. Dünya'da Turizmin Tarihsel Gelişimi

Tarihi kaynaklara göre turistik amaçlarla, kişilerin bir yerden başka bir yere gitmelerinin çok eski bir geçmişi vardır. M.Ö. 4000 yıllarında, ticari amaç yanında, turistik özellikler taşıyan yolculukların yapıldığı bilinmektedir.

İlk çağlarda turizmle ilgili en önemli gelişme, M.Ö. 335'de Büyük İskender'le başlamıştır. Büyük İskender'in yönetimi altında huzur, emniyet ve güvenliğin sağlanmasıyla, bugünkü Efes yöresine bir mevsimde yedi yüz binden fazla turistin geldiği bilinmektedir (Ak İktisat Ansiklopedisi, 1965:94).

Bugünkü anlamıyla turizm olayını başlatan ilk insanların merak, eğlenme, tedavi ve kültürel faktörlerin etkisi altında kaldıkları söylenebilir. Bu şekilde, turizm olayını başlatanların Romalılar olduğu tarih kayıtlarından anlaşılmaktadır. İlk çağlarda üstün bir uygarlığa sahip, refah seviyesi en yüksek insanlar olarak kabul edilen Romalılar, sahip oldukları yol şebekeleri ve taşıma olanakları ile kaplıcalara, içmelere, doğal ve tarihi zenginliklere sahip bölgelere gitmişlerdir. Böylece, Romalılar merak, dinlenme, kültür, tedavi ve spor turizmini gerçekleştiren ilk turist sıfatını kazanan insanlar olmuşlardır (Ak İktisat Ansiklopedisi, 1965:914). Öte yandan, eski Romalılar, bayram, festival ve diğer kültürel etkinliklere katılmak için de Yunanistan ve Anadolu'ya geçtikleri bilinmektedir (Dikmen vd., 1965:4).

Beşinci yüzyılda Roma İmparatorluğunun parçalanmasıyla, bu tarihe kadar önemli gelişmeler gösteren, zevk, eğlence ve sağlık turizminde duraklama dönemi başlamıştır. Çağa damgasını vuran felsefi ve dini fikirlerin gelişimi, turistik faaliyetlere yepyeni bir boyut kazandırmıştır. Dini merkezlere yapılan toplu ziyaretler, ibadet ağırlıklı, merak ve kültürel

güdülerle insanların uzun yolculuklara çıkmalarına neden olmuştur. Bunun sonucu olarak yeni turizm merkezleri oluşmuştur.

Hıristiyanlıkla beraber gelişen papaz ve misyoner turizmi, haçlı savaşlarıyla, kitle turizmi şekline dönüşmüştür. Bütün bu olaylar, Avrupa, Kudüs ve Anadolu arasında turistik bağları kuvvetlendirmiş, turizmin ekonomisi ve işletmeciliği açısından olumlu gelişmelere neden olmuştur (Göksan, 1968:3).

İslamiyetin doğuşu ve farz olarak kabul edilen "Kabe" ziyaretleri, turizm hareketlerinin, dini faktörlerin etkisi ile gelişimini hızlandırmıştır.

Rönesans'ın etkisiyle XV. yy'dan itibaren, mistik felsefe yıkılmış, doğa, insan ve kültürel varlıklar yeni bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Bundan sonra, özellikle dinlenme ve kültür turizmi yeniden önem kazanmıştır. Devrin İtalyası Rönesans'ın merkezi olduğundan en önemli turizm yöresi haline gelmiştir.

Sanayi devrimi, toplumların sosyal ve kültürel yapısında önemli değişikliklere neden olmuştur. Bunun sonucu olarak turizm hareketlerinde de değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişimin nedenleri şu şekilde özetlenebilir (Ceylan ve İpekyün, 1994:4):

a. Büyük ve güçlü ulaşım araçları, turizmin gelişmesi için uygun bir ortam hazırlamıştır.

b. Büyük şehirlerin oluşması, nüfus yoğunluğunun artması, tatil ve seyahati gereksinim haline getirmiştir.

Thomas Cook, kitle turizmine doğru ilk adımı atan seyahat organizatörüdür. 19. yy'ın sonlarına doğru, işçilere daha iyi çalışma ortamı yanımda, ücretli tatil hakkı da tanınmıştır. Çalışanların yılda bir defa ücretlerini de alarak tatil yapmalarının sağlanması, turizme yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu gelişmeler sonucu 20. yy. başlarında turizm olayı sosyalleştirilerek daha geniş bir topluluğa mal edilmiştir. Bunun sonucu olarak turizme yeni fonksiyonlar yüklenmiştir.

Liberal ekonomik sistem, turizmin gelişmesinde etkili olmuştur. "Birinci Dünya Savaşı" sonrası devletçilik politikası, turizm sektörünü olumsuz yönde etkilemiştir. Savaş sonrasında özel sektörün yetersizliği,

turizm sektöründe de devletin yardımını gerektirmiştir (Akoğlu, 1967:16). 1950'li yıllarda turizm endüstrisi gerçek anlamda kitle turizmi ile birlikte yapı değiştirmeye başlamıştır. Kitle turizmiyle birlikte konaklama tesislerinde büyük artışlar sağlanmıştır. Kitle turizminin en önemli nedenlerinden biri ise, uçakla yolculuğun ucuzlamasıdır (Spichtinger, 1984:1).

Günümüzde turizm çok çeşitli amaçlarla ve hemen hemen bütün gelir grupları tarafından yapılmaktadır. Kişi başına milli gelirin artması, gelir dağılımının adaletli hale gelmesi, ücretli izin ve tatilin yaygınlaşması, ulaştırma sektörünün güvenlik, hızlılık ve ekonomiklik açılarından gelişmesi vb. nedenler turizmin gelişimini hızlandırmaktadır (Toskay, 1984:2;).

Turizmle ilgili olarak son otuz yıldır gözlenen gelişmeler, baş döndürücüdür.

2. 1. 2. Dünyadaki Turist Sayısı

Dünya turizm aktivitesini, toplam kişi sayısı olarak ortaya koymak güçtür. Bu da turist, yabancı turist, ziyaretçi ve yabancı konuk gibi turistik terimlerin, bazen birlikte ve turist karşılığı olarak kullanılmasında ileri gelmektedir. Ancak yine de, 1950'den sonraya ait olmak üzere, "Dünya toplam turist sayısı" hakkında elde bazı veriler bulunmaktadır (Doğanay, 2001:26). Turist sayısı 1950'lerden itibaren kesintisiz bir şekilde sürekli bir büyüme içindedir. (Tablo 6.) 1950'de uluslararası turizme katılanların sayısı 25.3 milyon iken, yıllık %6.6'lık bir artış hızı göstererek, 2002'de 702.6 milyona ulaşmıştır. Bu veriler turizmin hızla gelişen bir sektör olduğunu göstermekle kalmamış geçen yüzyılda görülen aşırı artış, sektörün, aynı zamanda dünyanın en önemli ve dikkate değer ekonomik ve sosyal konusu olduğuna da bir kanıttır.

Tablo 6. Uluslararası Turizmin Gelişim Seyri (1950-2002)

Dönemler	Turist Sayısı (Milyon)	Değişim Oranı (%)	Gelirler (Milyar $)	Değişim Oranı (%)
1950-1960	25.3-69.3	173.9	2.1-6.9	228.6
1960-1970	69.3-165.8	139.2	6.9-17.9	159.4
1970-1980	165.8-286.5	72.8	17.9-105.4	488.8
1980-1990	286.5-455.9	59.1	105.4-264.1	150.6
1990-2002	455.9-7026	54.1	264.1-474.2	79.6

Kaynak *WTO, 2003.*

Dönemler itibariyle en yüksek artış yıllık %10.6 ortalama artış hızıyla, 1950-1960 dönemi olmuştur. Bu dönem savaş sonrasındaki ekonomik durgunluğun yavaş yavaş iyileşmeye başladığı dönem olmuş ve daha orta-sınıf bir toplumun gelişmesine tanıklık etmiştir. Ücretli tatillerin yaygınlaşması, tatil yolculuklarının demiryollarından karayollarına kayması, otomobil sahipliğinin artması da bu dönemdeki artışın ana sebepleri arasında sayılabilir (Özgüç, 1998:221-222). Turizmdeki bu artış oldukça hızlı bir şekilde devam etmiştir. Öyle ki, 15 sene gibi çok kısa bir süre içerisinde uluslararası turizme katılanların sayısı, 1965 yılında 112 milyona ulaşabilmiştir. Yıllık ortalama 9.1. artış hızı ile (1960-1970 arası) bu rakam 1970'de 165 milyonu aşmıştır. Turizm hareketinin sürekli büyüme göstermesi sonucunda, turizme katılanların sayısı 1975'de 200 milyonu aşmış (222 milyon), 1985'de 330 milyonu bulmuştur. 1991 yılındaki Körfez Krizi bile küresel ölçekteki bu yükselişi durduramamış ve 1992 yılında sayı, ilk kez yarım milyarı aşmıştır. 2002 yılında ise bu rakam 700 milyonu geçmiştir.

WTO verilerine göre, uluslararası turizme katılanların sayısı ve turizm gelirlerindeki bu artışların devam etmesi beklenmekte, turist sayısının 2-3 kat artarak, 2010'da 1 milyar, 2020'de ise 1,5 milyarı geçmesi ve sağlanan gelirin de 5 kat artarak, 2020'de 2 trilyon doları bulması öngörülmektedir.

Belirtilen dünya turizm hareketlerinde görülen gelişmelerin önemli belirleyicileri olduğu görülür. Bunlar (Auluana, 1994'e atfen Issı, 1998:10-11);

a. Sosyal Belirleyiciler;

- Demografik değişim; özellikle endüstrileşmiş ülkelerin nüfusunun yaşlanması, çalışan kadın, geç evlilikler ve geç çocuk sahibi olma, tek çocuklu ve / veya çocuksuz çiftler,
- Ücretli tatil ve çalışma zamanlarının (sürelerinin) azalmasındaki artışlar,
- Erken emeklilik,
- Seyahat araç ve türleri konusunda bilinçlenmenin artması.

b. Teknolojik Belirleyiciler;

- Aircraft teknolojisi,
- Bilgisayar rezervasyon sistemleri,
- Ulaşım altyapısı; havaalanı, karayolu ve demiryolu ağları,
- Geliştirilmiş planlama ve pazarlama teknikleri.

c. Ekonomik Belirleyiciler;

- Genel ekonomik performans,
- Kişi başı kullanılabilir gelir,
- Ticaret anlaşmaları (GATT, Uruguay Round gibi)
- Reel fiyat trendleri,
- Döviz oranları,
- Yatırım sermayesinin elde edilebilirliği,
- Yeni endüstrileşmiş ekonomiler.

d. Politik Belirleyiciler;

- Doğu Avrupa'daki politik değişimler,
- Avrupa Birliği,
- Çevre Koruma Hareketi,
- Tarifesiz hava ulaşımı,
- Sınır formaliteleri,
- Yolcuların güvenliği (sağlık, suç, terör vs.)

Turizm için oldukça önemli olan dünya ölçeğindeki bu sosyal, ekonomik teknolojik ve politik gelişmeler turizm sektörünün üç alanında köklü değişimi doğurmuştur. Bunlar da şu şekilde sıralanabilir (Özgüç, 1998:223-224):

a. Seyahat anlayışının önemli değişiklikler olmuştur. Önceleri lüks bir olay olarak düşünülen seyahat ve dolayısıyla turizm, günümüzde bir moda ve hatta gelişmiş ülkelerdeki bazı kesimler için bir gereklilik haline gelmiştir.

b. İlgili olarak ve hizmetlerin daha ucuz ve erişebilir hale gelmesiyle, rekreasyon ve turizm faaliyetleri toplumun daha geniş kesimlerinde de yayılma imkanı bulmuştur.

c. Aynı zamanda sosyal turizm anlayışı ortaya çıkmıştır. Böylece, ucuz konaklama, taksitli tatiller gibi çeşitli özel önlemlerle, satın alma gücü zayıf olan kesimlerin turizme katılmaları sağlanmıştır. Bu tür seyahatlerin artması ile de kitle turizmi daha da gelişmiştir.

İstatistiki verilere bakıldığında, dünyada en çok turist çeken alanlar sanayileşmiş ülkelerin yer aldığı Avrupa ve Amerika kıtaları ile Asya ve Pasifik ülkeleridir. Önemli bir husus şu ki, Avrupa ve Amerika kıtalarının uluslararası turizmindeki pazar payında, Asya ve Pasifik ülkelerinin lehine, bir değişiklik söz konusudur. WTO'nun verilerine göre, 1950 yılında % 95'ten fazla olan her iki kıtanın pazar payı 1990'da % 87'ye, 2000 yılında da % 76'ya gerilemiştir. 2001 yılında da bölgesel sıralama değişmiş ve bu yılda Asya ve Pasifik ülkeleri ilk kez Amerika Kıtalarını (Kuzey ve Güney Amerika) geride bırakmıştır. Bu dönem içerisinde Avrupa'nın pazar payı % 10 civarında iken, her iki Amerika kıtasındaki kayıp ise % 13'u bulmuştur. Öte yandan 1950-2002 döneminde Amerika kıtalarında % 5.4, Avrupa'da % 6.3 gibi dünya ortalamasının altında (%6.6) bir ortalama yıllık artışı görülürken, en büyük gelişmenin yaşadığı Asya ve Pasifik Bölgesi'nde % 12.9, Ortadoğu'da ise % 10 şeklinde gerçekleşmiştir. Bu gelişmeler dünya turizm yapısının değişime uğradığını ve artık uzaktaki turistik alanların da ilgi çekmeye başladığını göstermektedir. Doğal olarak bunda, uzun mesafeli uçuşlarda bilet fiyatlarının ucuzlamasının ve farklı çeşitlilikler içeren organizasyonların ortaya çıkması bu ilgiyi daha da artırmıştır.

Yine WTO'nun tahminlerine göre; Avrupa ve Amerika gibi olgunlaşmış ve daha az dinamik yapıya sahip destinasyonların önemini kaybetmeye devam etmesi, buna karşılık özellikle Asya ve Pasifik ülkeleri gibi yeni destinasyonların uluslararası pazardaki payının daha da artması beklenmektedir. Nitekim yapılan tahminlere göre, her iki Amerika kıtasının payının 2010'da % 18.9'a, 2020'de %18.1'e, Avrupa'nın payı ise % 52.4 ve % 45.9'a düşmesi beklenmektedir. Asya ve Pasifik bölgesinin payı ise, yarım milyardan fazla turist alacak olmasına karşın, artmaya devam etmesi ve 1995'de % 15.1 olan pazar payının 2010'da % 20.4'e, 2020'de ise % 26.6'ya ulaşması öngörülmektedir. Bütün bu gelişmelere karşın, artış hızının düşük ve pazar payının yavaş yavaş düşmekte olmasına rağmen, gerek turist sayısı, gerekse sağlanan gelir açısından en büyük payı Avrupa kıtası almaktadır. Öte yandan, dünya turizm payının üçlü paylaşımını sağlayan Asya ve Pasifik ülkelerinin turizm postasından aldıkları pay düşük kalmaktadır. (Tablo 7.)

Tablo 7. Uluslararası Turizm Hareketlerinin Bölgelere Göre Dağılımı ve Projeksiyonlar

Bölgeler	**Mevcut Durum (milyon)**	**Tahminde Temel Alınan Yıl (milyon)**	**Tahminler (milyon)**		**Ortalama Yıllık Artış Oranı (%)**	**Pazar Payı**			
	2001	**1995**	**2010**	**2020**	**1995-2020**	**1995**	**2001**	**2010**	**2020**
Afrika	28.3	20.2	47.0	77.3	5.5	3.6	4.1	4.7	5.0
Amerika	120.1	108.9	190.4	282.3	3.9	19.3	17.6	18.9	18.1
Asya ve Pasifik	121.1	85.6	205.8	416.0	6.4	15.1	17.7	20.4	26.6
Avrupa	390.8	338.4	527.3	717.0	3.0	59.8	57.1	52.4	45.9
Ortadoğu	23.6	12.4	35.9	68.5	7.1	2.2	3.5	3.6	4.4
Dünya	**684.1**	**565.4**	**1.006,4**	**1.561,1**	**4.1**	**100**	**100**	**100**	**100**

Kaynak: WTO, 2003.

Ülkeler bazında bakılacak olursa, uluslararası turizm talebinin belirli ülkelere yöneldiği görülür. WTO, 2005 yılı istatistiklerinde, sadece 2004 yılında ilk 10'a giren ülkelerin verilerini açıklamıştır. Buna göre dünyada en fazla turist olan ilk 10 ülke, uluslararası turizm hareketlerinin toplamının yaklaşık yarısına (% 47.5) sahiptir. Yoğunlaşmanın en çok görüldüğü ülkeler, Fransa, İspanya, ABD, Çin ve İtalya'dır. Bu 5 ülke toplam turizm hareketlerinin % 33.2'sine sahiptir. Gelen turist sayısı açısından ilk 10'a giremeyen Türkiye'nin, günü birlikçiler hariç, 16.8 milyon turist ve % 2.2'lik payla 13-14 sıralarda olduğu WTO kayıtlarında yer almaktadır. Fransa 2004'de en çok ziyaret edilen ülke arasında 75.1 milyon turist ile ilk sırada yer almıştır. Ancak dünya turizmindeki payı 2002'ye göre % 1.2 gerileyerek % 9.8'e düşmüştür. Benzer bir durumda İspanya için de söz konusudur. 2002 yılındaki ikincilikteki yerini koruyan İspanya'ya gelen turist sayısının da % 0.4 oranında azaldığı görülmektedir. ABD ise % 6'lık payla aynı oranı korumuştur. 41.8 milyon turist alan Çin, 2002'ye göre % 0.3 turist artışıyla İtalya'yı geçerek 4. sıraya yükselmiştir. Bunda son yıllarda uzak doğuya artan ilginin ve "2008 Pekin Olimpiyatları"nı Çin'in düzenleyecek olmasının önemli payı vardır. Aynı zamanda 1.3 milyarlık nüfusa sahip Çin'in turizm hareketlerinde sürekli bir artış trendi göstermesinin nedeni, önceden ülkeden göç etmiş Çinlilerin etnik ve VFR (visit friends and relatives) amaçlı ziyaretlerin yoğunluğundan kaynaklanmaktadır. Çin'e gelen yabancı uyruklu ziyaretçilerin halen toplam turist sayısının beşte birini geçmemesi bunu doğrulamaktadır (Özgüç, 1998:233-234). Öte yandan 2002 yılında % 5.7 pazar payıyla 4. sırada yer alan İtalya pazar payındaki % 0.8'lik gerilemeyle 5. sıraya inmiştir (% 4.9) (Tablo 8.).

Tablo 8: Dünya'nın En Çok Turist Alan Ülkeleri (2004)

No	Ülke	Turist Sayısı* (Milyon Kişi)	Dünyadaki Payı (%)
1	**Fransa**	**75,1**	**9,8**
2	**İspanya**	**53,6**	**7,0**
3	**ABD**	**46,1**	**6,0**
4	**Çin**	**41,8**	**5,5**
5	**İtalya**	**31,1**	**4,9**
6	**İngiltere**	**27,7**	**3,6**
7	**Hong Kong**	**21,8**	**2,9**
8	**Meksika**	**20,6**	**2,7**
9	**Almanya**	**20,1**	**2,6**
10	**Avusturya**	**19,4**	**2,5**
DÜNYA TOPLAMI		**762, 5**	

(*) Günübirlikçiler hariç.

Dünya Turizm Örgütü, Ağustos 2005 İtibariyle sadece ilk 10'u açıklamıştır.

Türkiye, günübirlikçiler hariç 16,8 milyon turist ve % 2,2 payla 13-14. sırada bulunmaktadır.

Kaynak: *WTO, 2005.*

Yapılan araştırmalar göstermiştir ki, Avrupa, Kuzey Amerika ve Asya/Pasifik bölgelerinde bulunan sanayileşmiş ülkeler, önemli çekicilikleri bulundurmaları sayesinde, büyük oranda turist çekerken, aynı zamanda, gelişmekte olan ülkelere de turist göndermek suretiyle, uluslararası turizm hareketlerine katkıda bulunmaktadırlar. Nitekim uluslararası turizm talebinin % 20'si gelişmekte olan ülkelerden oluşmakta iken, bu rakam gelişmiş ülkelerde % 80'dır. Dolayısıyla, ülkelerin dış ticaret hacimleri, ulusal ve kişi başına düşen milli gelir, uluslararası turizm hareketlerinin yönü, dağılış ve gelişmesi eğiliminde belirleyici rol oynamaktadır (Yağcı, 1998:4). Bu açıdan bakıldığında "ekonomik çekirdeği" oluşturan ülkelerden, "ekonomik kenar" ülkelerine doğru bir turizm talebi söz konusu olmaktadır. Bu iki ekonomik yapı arasındaki yaşam standartları ve ülke paralarının değerlerinin büyük

oranda farklı olması, turist akışını hızlandırmakta ve yönünü belirlemektedir. Örneğin; Meksika ve Karayiplerin, Kuzey Amerika pazarından önemli oranda turist alması, Türkiye'nin ve Kuzey Afrika ülkelerinin Güney Avrupa ülkeleriyle rekabet edebilmesi, Pasifik bölgesinde Endonezya ve Tayland'ında Avustralyalı, Japon ve hatta son dönemlerde kuzey Avrupalılar için Cazip olması, bu göreceli maliyetten kaynaklanmaktadır (Özgüç, 1998:229).

Dünyadaki turizm hareketlerinin özelliklerini daha iyi anlayabilmek için insanların seyahatlere çıkma amaçlarını da incelemek gerekmektedir. Turizm hareketleri sadece turist-artış ve dağılışındaki değişimler ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda ziyaret amaçlarında da bir değişim söz konusu olmaktadır. Nitekim Tablo 9'e bakıldığında, boş zaman, rekreasyon ve genel anlamıyla tatil amaçlı seyahatlerin toplamdaki oranı 1990 yılında % 62.3 iken, 2001'de önemli oranda gerilemiş ve % 53.6'a düşmüştür. Buna karşılık, iş amaçlı seyahat ve diğer motivasyonlar yani eş-dost ziyareti, sağlık din amaçlı yapılan seyahatlerin payında ise, büyük bir gelişme görülmektedir. Buna benzer durum ortalama yıllık artış hızında da görülmektedir. 1990-2000 yılları arasında tatil amaçlı seyahatlerin ortalama yıllık artış hızı % 2.7 olurken, bu rakam VFR, sağlık, din amacıyla yapılan ziyaretlerde % 7.6, iş amaçlı seyahatlerde ise % 8.5 şeklinde olmuştur. (Tablo 9). Yine görülüyor ki, uluslararası turizm pazarı değişim göstermekle kalmamış, aynı zamanda tüketim kalıplarında da önemli değişiklikler kendini göstermiştir. Verilere bakıldığında (Tablo 9) genellikle deniz-kum-güneş üçlemesiyle algılanan klasik turizm anlayışının yapısında belirgin değişimler görülmektedir. Bu değişim; doğaya, çevreye ve kültüre dayalı turizme duyulan ilginin artması şeklinde kendini göstermektedir. Görülüyor ki, bugün dünyada kitle turizmi yerine kaliteli turizm anlayışı gelişmektedir. Bu da farklı turist tipleri ortaya çıkardığı gibi, kültür turizmi, dağ turizmi, golf turizmi, yayla turizmi, inanç ve miras turizmi gibi turizm çeşitlerini de ortaya çıkarmıştır.

Tablo 9. Seyahat Amaçlarına Göre Uluslararası Turizm Hareketleri

Seyahatin Amacı	Uluslararası Turist Varışları (milyon)				Pazar Payı (%)		Değişim Oranı (%)		Ortalama Yıllık Artış Hızı (%)
	1990	1995	2000	2001	1990	2001	00/99	01/00	1990-2000
Boş zaman, Rekreasyon ve Tatil	284.0	339.1	371.1	367.0	62.3	53.6	7.0	-1.1	2.7
İş Amaçlı Seyahat	57.8	80.1	130.9	128.4	12.7	18.8	6.5	-1.9	8.5
VFR, Sağlık, Din, Diğer	74.4	106.5	154.6	161.8	16.3	23.6	6.9	4.6	7.6
Belirtilmemiş	39.8	24.8	30.6	27.0	8.7	3.9	-	-	-
TOPLAM	**455.9**	**550.4**	**687.3**	**684.1**	**100.0**	**100.0**	**6.8**	**-0.5**	**4.2**

Kaynak: *WTO, 2003.*

WTO'nun raporlarına göre; dünya turizm eğilimleri ve tüketim kalıplarındaki gelişmeler genel olarak şu şekilde sıralanabilir (WTO, 1998:19-20):

a. Turistler, rekreasyon, spor ve macerayı kapsayan aktivitelere katılma ile ziyaret ettikleri alanların tarih, kütür, doğa ve yaban hayatını öğrenmeye gittikçe daha istekli olmaktadırlar. Turistler geçmişe göre, fiziksel ve zihinsel bakımdan daha aktif bir duruma gelmişlerdir. Bunun sonucunda özel merakları ve hobileri sayesinde ekonomik aktiviteler ve mesleki konulara dayalı özel ilgi turizmi gibi birçok turizm türü de ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde atalarının yaşadıkları yerleri ziyaret etmeye dayalı 'etnik turizm' de bazı alanlarda önemli olmaya başlamaktadır. Doğa, kültür ve macera turizmi gibi önemi gittikçe artan turizm türleri ile birlikte, kendi inançları ile ilgili kutsal alanları ziyaret eden kişilerin oluşturduğu inanç turizmi, genel turizmin önemli bir kolu olarak kalmaya devam edecektir. Bunlarla birlikte sağlığa verilen öneme paralel olarak, sağlık turizmi de giderek popüler olmaya başlamıştır. Bu amaçla dünya genelinde birçok sağlık alanı bulunmaktadır. Birçok otel de bu aktivitelere yönelik hizmetleri bünyesinde barındırmaktadır. Hatta geleneksel

tedavi yöntemlerine dönüş yaşamakta ve bu da sağlık alanında özel ilgi turizminin temelini oluşturmaktadır.

b. Turistler yeni destinasyonlar ve yeni turistik ürünler aramaktadırlar. Bu durum, yeni turizm alanlarının gelişmesi ve var olan destinasyonlarında, turistin değişen ihtiyaçları doğrultusunda ele alınması sonucunu doğurmaktadır.

c. Birçok turist yıl boyunca daha kısa süreli, fakat daha sıklıkla seyahat etmeye başlamıştır. Bu durum, daha fazla sayıda turist destinasyonunun geliştirilmesi imkanını doğurmuştur. Aynı zamanda destinasyonlar, yıl boyunca ve farklı sezonlarda turistlerin kullanabilecekleri olanakları ve aktiviteleri geliştirme arayışına girmişlerdir.

d. Ekonomik durumu iyi olan, daha yaşlı ve emekli kişilerin seyahatleri artış göstermektedir. Bununla birlikte daha genç ve orta yaştaki insanlar halen turizmin büyük çoğunluğunu oluşturmaktadırlar.

e. Turistler seyahatleri ile ilgili davranışlarında gittikçe daha deneyimli olmaya başlamışlardır. Bundan dolayı, çekicilikler ile birlikte olanak ve hizmetlerinde iyi kalitede olmasını beklerler ve bu hizmetlerin "yapılacak harcamalara değecek değerde" olmasını isterler.

f. İş ve kongre/konferans turizmi gelecekte de artmaya devam edecek ve bu durum birçok yere önemli getiri sağlayacaktır. İş veya konferans/kongreye katılmak için gelen birçok insan, arta kalan zamanlarında, yörede bulunduğu süre içinde, aynı zamanda bir tatil turisti özelliğini de kazanabilir.

g. Turistler çevreye gittikçe daha duyarlı olmaya başlamışlardır. Bundan dolayı, bu turistlerin çevresel ve sosyal problemleri bulunan kötü planlanmış destinasyonları dışlayarak, iyi dizayn edilmiş, daha az kirlenmiş turist destinasyonlarını tercih etmektedirler. Bunun farkına varan destinasyonlar da planlı ve yöntemli turizm gelişim yaklaşımını benimsemeye başlamışlardır. Çevresel ve sosyal problemlerden sakınmaya başlayan bu alanlar, kaliteli turizmin gelişimini sağlama arayışına girmişlerdir.

h. Turizm sektörü, rezervasyon hizmetleri ve pazarlama gibi alanlarda, modern teknolojiyi önemli oranda kullanmaya başlamıştır. Örneğin internet, bu süreçlerde bilgi ve pazarlamanın önemli bir aracı olmuştur.

Belirtilen bu temel tüketim kalıplarındaki gelişmeler sürdürülebilir turizm anlayışına önemli katkılar yaptığı gibi, her yıl turizm hareketine artarak katılan insan sayısını da olumlu yönde etkilemektedir.

2. 1. 3. Dünya Turizm Gelirleri

Uzun yıllardır gösterdiği gelişme hızı nedeniyle turizmin 21. yüzyılın en büyük ekonomik faaliyeti olacağı şeklinde tatminler yapılmaktadır. "Dünya Turizm ve Seyahat Konseyi (WTTC)"nin "dünyanın en büyük endüstri, refah ve istihdam yaratan en büyük işvereni" şeklinde değerlendirdiği turizm, bir hesaba göre, "her üç saniyede bir yeni iş olanağı" yaratmaktadır. Dünya turizm gelirleri ve turist sayısındaki artış 2001 yılına kadar tahminleri hep doğru çıkarmıştır: Uluslararası turizm 1950'den 2000'e kadar yüzde 2692 oranında büyümüş; 1950'de dünya'da uluslararası turizme katılanların sayısı yalnızca 25.3 milyon, turizm gelirleri de 2 milyar $ iken, 2000'de uluslararası turist sayısı 698 milyon, turizm gelirleri de 476 milyar $ dolayına yükselmiştir. Hatta 11 Eylül 2001 olayları nedeniyle hem turist sayısı hem de gelirlerinde bir azalmanın yaşandığı 2001'de bile bu gelirler 462.2 milyar $, bir başka hesaba göre de günde 1.3 milyar $ olmuştur (Özgüç, 2003:1).

2002 yılı verilerine göre ise, 702 milyon kişinin uluslararası turizme katıldığı ve bunun sonucunda 474 milyar $'lık (WTO, 2003) bir ekonomik getiri sağlandığı görülürken, WTO'nun Ağustos 2005 itibariyle açıkladığı son verilerine göre ise 762.5 milyon kişi uluslararası turizme katılmış olup, elde edilen getiri ise toplam 622.4 milyar $ olmuştur (WTO, 2005). İki yıl içerisinde dünya toplam gelirlerinin 148.4 milyar $ artış göstermesi, bu sektörün ekonomik anlamını ve gelişme durumunu daha iyi gözler önüne sürmektedir.

Bugün dünya ekonomisinde turizmin önemli bir yeri bulunmaktadır. Hizmet sektörünün en önemli kolu durumundaki turizm sektörü, uluslararası ticarette yaklaşık % 7'lik bir paya sahiptir. Öyle ki bu rakam ile sektör, kimyasal ürünler, otomotiv ürünleri ve petrol ürünlerinden sonra 4. sırayı almaktadır. Bununla birlikte, yiyecek, tekstil/giyim ve diğer birçok önemli sektörü geride bırakmaktadır. (Tablo 10.)

Tablo 10. Uluslararası Ticarette Turizm Sektörünün Yeri (2002)

Sektörler	Ticaret Hacmi (Milyar $)	Pazardaki Payı (%)
Kimyasallar	660	8.4
Otomobil ve Ürünleri	621	7.9
Petrol ve Petrol Ürünleri	615	7.8
Turizm	578	7.3
Elektronik	491	6.2
Yiyecek	468	5.9
Tekstil ve Giyim	353	4.5
Haberleşme Araçları	347	4.4
Maden	172	2.2
Demir-çelik	142	1.8
DÜNYA TOPLAMI	**7.903**	**100.0**

Kaynak: *WTO, 2003*

Görülüyor ki günümüzde, turizm olayı sadece insanların gezip-görme, dinlenme-eğlenme olayı olarak algılanmamalı çok yönlü bir ekonomik sektör olduğunun altı çizilmelidir. Nitekim bu sektörden elde edilen ekonomik getiriler, ülkelerin dış ödemeler dengesine katkı yapmakta, istihdam olanaklarını artırmakta ve diğer sektörleri de destekleyici bir rol oynamaktadır.

Turizmin ulaştığı uluslararası boyut oldukça önemlidir. Örneğin, 1997 yılı verilerine göre, dünya çapında bu sektörde yaratılan iş hacmi 3.3. Trilyon $ olmuştur. Dünya gayri safi milli haslasının % 10.2'si de turizmden sağlanmaktadır. Tüm tüketici harcamalarının % 10.9'u, tüm sermaye yatırımlarının % 10.7'si ve hükümet harcamalarının % 6.9'u turizmden kaynaklanmaktadır (Issı, 1998:11, Yağcı, 1998:2). Küresel işgücünün %11'i, başka bir deyişle 200 milyonun üstünde insan da doğrudan veya dolaylı olarak turizm sektöründe istihdam edilmektedir (Somuncu, 2002:186). Bu ekonomik özelliğinden dolayı, endüstriye dönüşen bu sektörün önemini ve önemli bilen potansiyele sahip ülkeler sürekli bir rekabet halinde olmaktadır.

Dünya turizm hareketlerinde en fazla turist alan ülkelerin elde ettikleri gelire bakıldığında, gelişmiş ülkelerin yine ilk sıralarda olduğu görülür. Dünya Turizm Örgütü (WTO), Ağustos 2005 itibariyle en fazla kazanan sadece ilk 10 ülkeyi açıklamıştır. Bu ülkelerin başında 74.5 milyar dolar kazanan ABD, %12'lik pazar payı ile rakipsiz görünmektedir. İspanya ise 45.2 milyar dolar ile ikinci durumdadır. Bu iki ülkeyi sırasıyla 40.8 milyar dolar ile Fransa ve onu 35.7 milyar dolar ile de İtalya takip etmektedir. Aldığı turist sayısı bakımından (20.1 milyon turist) 5. sırada olan Almanya ise 27.7 milyar dolar turizm geliriyle 5. sıra da yer almaktadır. Bu 5 ülkenin kazançları toplam uluslararası turizm gelirinin % 36'sını oluşturmakta iken, ilk 10 sırayı paylaşan ülkelerin toplam dünya pazarındaki payı ise % 51.8'i bulmaktadır (Tablo 11).

Tablo 11. Dünya'da Uluslararası Turizmden En Çok Kazanan Ülkeler (2004)

No	Ülke	Turizm Geliri Milyar $	Dünyadaki Payı (%)
1	ABD	74,5	12,0
2	İspanya	45,2	7,3
3	Fransa	40,8	6,6
4	İtalya	35,7	5,7
5	Almanya	27,7	4,5
6	İngiltere	27,3	4,4
7	Çin	25,7	4,1
8	Türkiye *	15,9	2,6
9	Avusturya	15,4	2,5
10	Avustralya	13,0	2,1
DÜNYA TOPLAMI		622,4	

*WTO, Türkiye'nin turizm geliri olarak Merkez Bankası rakamını kullanmıştır (yabancılardan + yurtdışında yaşayan TC vatandaşlarından elde edilen gelir).
Kaynak: *Dünya Turizm Örgütü (2005).*

2. 2. Türkiye'de Turizm

Uluslararası turizm, Türkiye'nin uzun zamandır geliştirmeye çalıştığı ve döviz dengeleri için umut bağladığı fakat kitlesel ölçekle ancak yakın sayılabilecek zamanlarda tanıştığı bir olgudur. Gerçekten de, Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısı çok uzun yıllar düşük bir düzeyde kalmıştı: 1950'de yalnızca 29 bin ziyaretçi çeken Türkiye, dünya turizminin büyük bir gelişme süreci içine girmesi ve Batı Avrupa ülkelerinden gelenlerin sayısının önemli miktarlara erişmesiyle 1990 yılında ilk kez 5 milyon ve artış eğilimini sürdürerek on yıl aradan sonra 2000'de de 10 milyon gibi önemli bir düzeye çıkardı. Bu başarılı gelişmede, doğal olarak başka birçokları yanında, aşağıdaki faktörlerin de etkisi olmuştur (Özgüç, 2003:533):

a. Türkiye, büyük çabalarla turizm yatırımları yapmış ve bunları ülkenin değişik kesimlerine yaymaya çalışmıştır; bu arada bazı kesimleri öncelikli turizm bölgesi olarak ayırarak turizm kolaylıklarının buralarda yoğunlaşmasını sağlamıştır.

b. Türkiye uzun yıllardır dünya turist pazarlarında devlet ve özel sektörün birlikte çabalarıyla tanıtımını yapmaya çalışmıştır.

c. Ancak, bu tanıtım, ülkede uzun bir dönemli bir istikrar sağlamadan bir anlam taşıyamazdı. Gerçekten de, Türkiye'nin rejimle ilgili sorunları ve de terörün yoğun olduğu dönemlerde turist sayısına da yansıdığı gibi (örneğin 1993'de), yaşanan birçok olumsuzluklar bu istikrarın sağlanmasını engellemişti. Bu istikrar artık sağlanmıştır (Körfez Savaşı vb. gibi dış etkenler sayılmadan).

d. Gelişmiş ülkelerdeki turizm anlayışında ve arayışında yaşanan önemli değişimler Türkiye'yi de olumlu etkilemiştir. Geleneksel güneş-kum-deniz tatillerinden sıkılan ve İspanya, Fransa, İtalya gibi Akdeniz ülkelerindeki kıyı bozulmalarından etkilenen Batılı turistler, yine aynı koşullara sahip ama henüz daha bozulmamış kıyılar için Türkiye'ye yönelmişlerdir. Bu arada turizm içinde yeni akımlar olan macera turizmi,

ekoturizm, miras turizmi ve benzeri amaçlarla seyahat eden turistlerin de bir kısmı Türkiye'ye yönelmişlerdir.

Belirtilen bu faktörlerin etkisiyle Türkiye; sahip olduğu turizm potansiyelinden azami derecede faydalanmak için, özellikle son yıllarda büyük çaba gösteren ülkelerden biridir. Bugün bu gelişmelerin de katkısıyla, Türkiye dünyanın en çok turist çeken ilk 15 ülkesi arasında yerini almıştır.

2. 2. 1. Türkiye'de Turizmin Tarihi Gelişimi

Klasik Batı turizm ülkelerine göre, Türkiye'de turizm sektörünün ekonomik önemi, çok geç anlaşılmıştır. Bu nedenle de sektörün organizasyonuna, yakın bir geçmişte, ama daha çok, 1950'den sonra başlanabilmiştir. Gerçi Cumhuriyet öncesinde de bu konuda bazı sınırlı girişimler vardır. Örneğin 1846 yılında "Aya İrini" kilisesinin müze durumuna getirilerek ziyarete açılması; 1863'te İstanbul'da bir seyahat acentası kurulması, 1890'da "Seyyahlara Tercümanlık Edenler Hakkında Nizamname" adlı bir yönetmelik yayınlanması, başlıca turistik amaçlı girişimler olarak hatırlanabilir. Ancak, yasalarımızda turizm terimi, ilk kez 1934 yılında kullanılmıştır. Çıkarılan "İktisat Vekâleti (Ekonomi Bakanlığı)" teşkilâtlanma ve vazifelerini belirleyen 245 Sayılı Yasa maddelerinden biri; "Neşriyat, Propaganda ve Turizm İşleri" başlığı altında düzenlenmiştir (Çoruh, 1967:193'e atfen Doğanay, 2001:509).

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren özellikle ulaşım sektörü başta olmak üzere turizmle ilgili sektörlerde canlanma başlamış ve birçok da yerli turizm acentası kurulmuştur. 1925-1940 yılları arasında (II. Dünya Savaş'ına kadar) NATTA, PASRAPİD, TUTTA, Le Globe, Buleks gibi çeşitli acentalar farklı ölçeklerde Türkiye turizmine katkıda bulundular (Akçura, 1985'e atfen Özgüç, 2003:537).

Yine turizme yönelik hizmetler, 1943-1957 devresinde, 1943 yılında kurulan "Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü" bünyesinde oluşturulmuş bir turizm bürosu aracılığı ile verilmeye çalışılmıştır. Sektörün gelişimi açısından, bu devrenin de etkili bir rol üstlendiği söylenemez. Ancak, 1923-1957 devresinin en dikkate değer özelliklerinden biri olarak, en eski turistik amaçlı

Türk kuruluşları diye niteleyebileceğimiz iki önemli kuruluşun, bu devrede oluşturulduğunu kaydedebiliriz. Bunlardan biri, Atatürk'ün emri ile daha 1923 yılında kurulmuş olan "Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu"dur. Onu, 1949'da kurulan ve kuruluş yasası 1952'de onaylanan, "Türkiye Turizm Kurumu"nun faaliyete geçmesi izlemiştir (Doğanay, 2001:509).

Sektöre yönelik hizmetlerin bir devlet görevi olarak etkili bir şekilde kurumlaştırılması, ancak 1957 yılında mümkün olmuştur. Çünkü, 25 Kasım 1957'de "Basın-Yayın ve Turizm Bakanlığı" adıyla, yeni bir bakanlık kurulmuştur. Zaten 1950-1960 devresi yönetiminin, yani dönemin hükümetinin de, belirgin bir turizm politikası vardır. Bunun çarpıcı örnekleri olarak; 1950'de (24 Mart) çıkarılan "Turizm Müesseselerini Teşvik Kanunu," 1953 yılında çıkarılan "Turizm Endüstrisini Teşvik Kanunu" ve 1955'te kurulan "Turizm Bankası"nı gösterebiliriz. Ancak, 1963 yılına kadar bu bakanlık, bir "Devlet Bakanlığı" şeklinde görev yapmıştır. Söz konusu bakanlık, 2 Temmuz 1963 tarihinde hazırlanan ve çıkarılan "265 Sayılı Yasa" uyarınca, "Turizm ve Tanıtma Bakanlığı" durumuna getirilmiştir (Doğanay, 2001:510).

Turizm Bakanlığı'nın kurulmasından sonraki dönemlerde Türk hükümetleri turizmi bir gelir kaynağı olarak ele almaya ve turizmi geliştirmek için çaba göstermeye başlamışlardır (Ulukan ve İrvan, 1988:52). Ülkemizde Turizm sektörünün önemli bir sektör haline gelmesi belirli bir süreç içinde gerçekleşmiştir. 1963 yılında başlayıp günümüze kadar devam eden beş yıllık kalkınma planlarında turizm sektörüne, farklı bakış açılarıyla, yer verilmiştir. Başka bir deyişle, her bir kalkınma planında öngörülen hedefler farklı olmuştur. I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda yabancı turistlere ağırlık verilmiş, toplam turist sayısındaki oranın % 20'ye çıkarılması, ortalama kalış sürelerinin 4 günden 6 güne ve harcamalarında 60 dolardan 100 dolara çıkarılması hedeflenmiştir. Aynı zamanda alt yapı yatırımlarının kamu, turizm tesislerinin de özel sektör tarafından yapılması şeklinde bir iş bölümüne gidilmiş ve bölgesel olarak da Marmara, Ege ve Antalya bölgelerinin öncelikli olarak geliştirilmesi gereken alanlar şeklinde belirlenmiştir. II. ve III. Beş Yıllık Kalkınma Planları'nda ise, yukarıdaki hedeflerle birlikte, bireysel turizm için gerekli olan alt yapının hazırlanması, sosyal turizm için de kamu

kuruluşlarına ait kamplar ve dinlenme tesislerinin çoğaltılması, IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın ana hedefleri olmuştur. 1984-1989 dönemini içine alan V. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda Türkiye ilk kez alternatif turizm çeşitlerine yönelik turistik ürünlerin geliştirilmesi üzerinde durmuştur. VI. Beş Yıllık Kalkınma Planında üçüncü yaş turizmi, çevrenin korunmasına yer verilmesi; VII. Beş Yıllık Kalkınma Planında turizmi her mevsim ve her bölgeye yaymak için yeni turistik alanlar arayışına geçilmesi, bunun içinde golf, yayla, termal, sağlık, kongre ve eğlence turizminin geliştirilmesi hedeflenmiştir. İçinde bulunduğumuz dönemi de kapsayan VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda ise turizm sektöründe tanıtım ve pazarlamaya ağırlık verilmesi öngörülmüştür. Aynı zamanda, gelişen ve değişen turizm anlayışına paralel olarak, sürdürülebilir turizm anlayışına da yer verilmiştir (DPT. I-VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planları).

Türkiye'nin turizm gelişimine yönelik en önemli çalışmalarını 1982-1983 yıllarında yapılan kanuni düzenlemeler oluşturmaktadır. Bundan önceki dönemlerde turistik bölgelerde ve özellikle de kıyılarda fiziki planlama ve alt yapı çalışmaları yapılmasına, teşvik kredileri sağlanmasına rağmen, yatak kapasitesi düşük kalmıştır. 1982 tarihli "Turizm Teşvik Kanunu" bu konuda bir dönüm noktası olmuştur. Kanun, turizm bölge, alan ve merkezlerinin ilanı ve bu yerlerde mevcut arazilerin Turizm Bakanlığına devredilmesini öngörmüştür. Öte yandan 1983 yılında çıkan yönetmelikle de turizm bölgeleri içinde kalan bu alanların yerli ve yabancı turistlere tahsis edilmesi veya 49 yıllığına kiralanması yatırımcılara büyük bir olanak sağlamıştır. Bütün bunlarla birlikte, ayrıca Turizm Bankası'nın teşvik kredisi sağlama ilkelerinde, söz konusu alanlardaki yatırımlara birinci derece öncelik verilmesi ile de, turizmde önemli bir unsur olan konaklama tesislerinin yapımı hızlanmıştır (Doğaner, 2001:18). Nitekim 1983 yılından itibaren, gerek turist sayısı, gelirler, yatak kapasitesi, gerekse uluslararası pazar payı açısından Türk turizminde önemli ve hızlı artışlar görülmeye başlanmıştır. Bu durum Türkiye'nin ekonomik yapısı ile de ilgilidir. Türkiye'de ekonominin iyileşmeye başlaması, turizmi de olumlu yönde etkilemiştir. Gerçekten de turizm sektörünün 1980'li yılların ortalarından itibaren önemli gelişme trendini

yakalaması, ekonomik yapı-turizm etkileşiminin sonucu olarak görülmektedir (Yağcı, 1998:4-5).

2. 2. 2. Türkiye'ye Gelen Turist Sayısı:

Türkiye'ye gelen yabancı sayısı, geçmiş yıllara göre dikkat çekici bir biçimde artmaktadır (Tablo 12). Geçmiş yılların istatistikleri incelenecek olursa, 1973'e kadar ki artışlar, genel olarak bir milyon kişinin altındadır. Hatta 1950-1973 devresinde çoğu yıllarda, 500 binin altında kalmıştır.

Türkiye'de ilk kez, ülkeyi ziyaret eden yabancı sayısı 1972 yılında bir milyonu (1.034.955 kişi) aşmıştır. Bununla birlikte, 1975-1982 devresinin, yurdumuza yabancı akımı bakımından, hayli istikrarsız olduğu dikkati çeker. Örneğin 1977'de 1.6 milyonu aşan bu sayı, giderek azalmış (1979'da 1.5 milyon) ve 1980'de ise 1.2 milyona inmiştir. (Tablo 12). Bu devrede, Türkiye'ye gelen yıllık yabancı sayısının yıldan yıla istikrarsız oluşu ve sayısal düzensiz artış-azalış eğilimleri, bazı kaynaklarda ileri sürüldüğü gibi sadece iç siyasal istikrarsızlık ve can güvenliği sorunu ile ilgili değildir. Çünkü ülkedeki "terör", aynı ülkenin insanları arasında bir amansız mücadele olup, herhangi bir ülke vatandaşlarına yönelik değildir. Nitekim zaman zaman Türkiye'den daha istikrarsız devreler geçiren İspanya, İtalya (Mafya gibi) ve Yunanistan'a yönelik turist akımı frenlememiştir. Sorunun Türkiye'deki esas nedeni, geceleme ve diğer sosyal ihtiyaçların karşılanacağı tesislerin, daha 1983'lere kadar çok yetersiz oluşudur. Ancak kuşkusuz bunda, ülke içi siyasal olaylardan kaynaklanan "güvensiz ortam" da, etkili olmuştur. Özellikle hızlı bir tırmanış gösteren ve 1978-1980 devresinde can güvenliğini hemen bütünü ile yok eden terör olayları, ülkemize yönelik turist akımında, dikkat çekici bir duraksamaya yol açmıştır (Doğanay, 2001:511).

Böyle olmakla birlikte, 1980'den sonra, ama özellikle 1983'den başlayarak ülkemizi ziyaret eden yabancıların yıllık toplam sayısında, düzenli artışlar olduğu gözlenir. Örneğin 1982'de 1.4. milyona yakın olan bu sayı, 1983'de 1.6 milyonu, 1984'de 2.1, 1985'de 2.6 1989'da 4.4 ve 1998'de 9.7 milyonu aşmış bulunuyordu (Tablo 12). Artışların esas nedenleri olarak, "12 Eylül 1980 Müdahalesi"nin ülkemizde tekrar can güvenliği sorununu artık

tartışma konusu olmaktan çıkarması, ama üç yıl gibi kısa bir sürede tekrar parlamenter demokratik düzene geçilmesi, çok sayıda turistik tesisin hizmete girmesi ve yatak arzının artması gibi faktörler etkili olmuştur (Doğanay, 2001:511).

Turizmin sürekli bir büyüme eğilimi göstermesi sonucunda, ülkemizde 1986'da 2.5 milyonu bulmayan yabancı turist sayısı, 1990 yılında 5.4 milyona yaklaşmıştır. 1992 yılında ise, Türk turizminde oldukça önemli bir artış sağlanmıştır. Dünya Turizm Örgütü (WTO)'ne göre bu yılda Türkiye, önceki yıla göre % 28.2'lik bir artış yakalamış ve bu oran ile söz konusu yılda en yüksek artışa sahip ülkeler arasında birinci sıraya oturmuştur. Turist sayısı 2000 yılında 10 milyonu geçmiş, 2002 yılında 13 milyona ve 2005 yılında ise 21.1. milyona ulaşmıştır (Tablo.12.).

TABLO.12. Türk Turizminin Yıllar İtibariyle Gelişim Seyri (2005)

YILLAR	Yabancı Ziyaretçi sayısı (binkişi)	DEĞİŞİM%	Yabancı Ziyaretçi harcaması (Milyon$)	DEĞİŞİM%
1963	198	*	7	*
1964	229	15,7	8	14,3
1965	361	57,6	13	62,5
1966	449	24,4	12	-7,7
1967	574	27,8	13	8,3
1968	602	4,9	24	84,6
1969	694	15,3	36	50
1970	724	4,3	51	41,7
1971	926	27,9	62	21,6
1972	1 034	11,7	103	66,1
1973	1 341	29,7	171	66
1974	1 110	-17,2	193	12,9
1975	1 540	38,7	200	3,6
1976	1 675	8,8	180	-10
1977	1 661	-0,8	204	13,3
1978	1 644	-1	230	12,7
1979	1 523	-7,4	280	21,7
1980	1 288	-15,4	326	16,4
1981	1 405	9,1	381	16,9
1982	1 391	-1	370	-2,9
1983	1625	16,8	411	11,1
1984	2 117	30,3	840	104,4
1985	2 614	23,5	1 482	76,4
1986	2 391	-8,5	1 215	-18
1987	2 855	19,4	1 721	41,6
1988	4 172	46,1	2 355	36,8
1989	4 459	6,9	2 556	8,5
1990	5 389	20,9	2 705	5,8
1991	5 517	2,4	2654	-1,9
1992	7 076	28,3	3 639	37,1
1993	6 500	-8,1	3 959	8,8
1994	6 670	2,6	4 321	9,1
1995	7 726	15,8	4 957	14,7
1996	8 614	11,5	5 650	13,9
1997	9 689	13	7 008	23,9
1998	9 752	0,6	7177	2,4
1999	7 464	-23,4	5 193	-27,64
2000	10 412	39	7 636	47
2001	11 569	11	8 090	5,9
2002	13 247	14,5	8 481	4,7
2003	14 030	5,3	9 677	14,1
2004	17 517	24,86	12 125	25,3
2005	21 122	20,59	13 929	14,8

Kaynak: *D.İ.E(2005)*

Dünya Turizm Örgütü'nün verilerine göre turist sayısı açısından Türkiye 2002 yılında % 13.6 ile hızlı artış gösteren ülke olarak, dünya turizmi içindeki payı % 1.7'ye ulaşmıştır. Aynı yıl turizm gelirlerinin dünya turizmindeki payı ise %1.3 olmuştur. 2003 yılında da ülkemize gelen turist sayısı 14 milyonu aşmış, bu rakam ile de 694 milyon olan dünya turizm pazarındaki payı % 2.0 ulaşmıştır. 2005 yılı verilerine göre ise Türkiye, günü birlikçiler hariç 16.8 milyon (dahil 21.1 milyon) turist sayısı ile dünya turizm pazarındaki payını % 2.2'ye yükseltmiş ve dünyada ilk 15 ülke arasına girmiştir.

Türkiye turizminde görülen bu hızlı yükselişin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Bunlar (Ulusoy, 2002:164):

a. Avrupa pazarının en önemli çekim yeri olan Akdeniz'deki bazı destinasyonların doygunluk sınırına ulaşması,

b. Kitle turizm talebinin, Türkiye'yi deniz-güneş-kum'a dayadı tatil turizmi için yeni yerleri araştırmasına sevk etmesi,

c. 1980'li yılların başında itibaren alt ve üst yapı yatırımlarının artması ve böylece yeni arz kapasitesinin pazara sunulmasıdır.

Türkiye'ye gelen yabancıların mevsimlik ve aylık dağılımına bakılacak olursa ciddi eşitsizlikler görülür. Türkiye'ye yönelik dış turist akımında en aktif sezon yaz aylarıdır. 2003-2005 yılları arasındaki istatistiklerde göstermiştir ki, ülkemizi ziyaret eden yabancıların yaklaşık % 40 ile % 50'si bu aylarda ülkemize gelmektedir (Tablo 13). Buda, yaz mevsimin genel olarak Batı ülkelerinde de tatil mevsimi olmasıyla ilgilidir. Kış ayları ise yurdumuzda turistik aktivitenin en sönük geçtiği devredir. 2005 yılı verilerine göre bu ayların, yıllık ziyaretçi sayısı toplamındaki payı % 10.6'dır. Payın bu ölçüde düşmesi, kış turizminin yurdumuzda gelişmemiş olmasından kaynaklanır.

Tablo. 13: Türkiye'de Turist Sayısı ve Turizm Gelirinin Aylara Göre Dağılımı (2003-2005)

	2003		2004		2005	
	Turist Sayısı	Turizm Geliri (Milyon $)	Turist Sayısı	Turizm Geliri (Milyon $)	Turist Sayısı	Turizm Geliri (Milyon $)
Ocak	363.983	247	533.964	394	700.469	457
Şubat	481.252	264	607.854	365	696.643	402
Mart	499.663	292	784.107	476	1.107.348	604
Nisan	669.288	329	1.104.270	620	1.348.264	695
Mayıs	1.146.309	637	1.799.130	1.018	2.302.389	1.227
Haziran	1.510.951	896	1.898.435	1.177	2.402.912	1.321
Temmuz	2.130.949	1.346	2.591.140	1.645	3.180.802	2.017
Ağustos	2.275.055	1.967	2.492.794	2.166	2.861.141	2.504
Eylül	1.874.329	1.599	2.125.025	1.740	2.502.123	1.969
Ekim	1.657.726	1.204	1.842.277	1.450	2.108.398	1.603
Kasım	776.181	572	949.696	643	1.052.123	682
Aralık	643.872	323	789.188	431	861.836	448
Toplam	**14.029.558**	**9.676**	**17.517.610**	**12.124**	**21.124.886**	**13.929**

Kaynak: *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Merkez Bankası*

Yurdumuz, birçok ülkeden turist almaktadır. Ancak gelen yabancıların ülkelere göre dağılımı hayli eşitsizdir. Yıldan yıla değişmekle birlikte, ülkemize gelen yıllık yabancı toplamının yaklaşık % 90 ila % 95 kadarı, 40 ila 50 dolayında ülkeden gelir (Doğanay, 2001:516). Bununla birlikte, gelen yabancı toplamının yaklaşık % 80'i 13 ülkeden gelmektedir (Tablo.14.).

Ülkemize en çok turist gönderen ülkelerin başında, uzun yıllardır Almanya yer almaktadır. Onu B.D.T., İngiltere ve Bulgaristan takip etmektedir. Bazı yıllar bu ülkelerin sıralanmasında değişiklikler olmakla birlikte, D.İ.E. tarafından 1953'den beri derlenen turizm istatistikleri incelendiğinde bu ülkelerin, yurdumuza turist gönderen bütün ülkelerin önünde yer aldıkları dikkati çeker. Türkiye'ye 100'den fazla ülkeden turist gelir. Ancak, yıllık sayının % 80'den fazlası 13 ülkeden gelir (Doğanay, 2001:516).

Tablo 14: Türkiye'ye Gelen Turistlerin Başlıca Ülkelere Göre Dağılımı (2003-2005)

		2003	%	2004	%	2005	%
1	Almanya	3.332.451	23,8	3.983.939	22,7	4.243.584	20,1
2	B D T	2.121.254	15,1	2.792.123	15,9	3.432.082	16,3
3	İngiltere	1.091.404	7,8	1.387.817	7,9	1.757.843	8,3
4	Bulgaristan	1.006.612	7,2	1.309.885	7,5	1.621.918	7,7
5	Hollanda	940.098	6,7	1.191.382	6,8	1.254.153	5,9
6	İran	497.282	3,5	628.726	3,6	957.244	4,5
7	Fransa	470.582	3,4	548.858	3,1	701.190	3,3
8	Yunanistan	393.517	2,8	485.417	2,8	584.840	2,8
9	Belçika	308.118	2,2	426.971	2,4	503.821	2,4
10	Avusturya	379.830	2,7	455.863	2,6	486.051	2,3
11	ABD	222.918	1,6	291.102	1,7	434.991	2,1
12	İsveç	204.205	1,5	284.086	1,6	405.956	1,9
13	İtalya	236.931	1,7	318.097	1,8	401.852	1,9
	Diğer	2.824.356	20,0	3.413.344	19,5	4.339.361	20,5
	Toplam	**14.029.558**	**100,0**	**17.517.610**	**100,0**	**21.124.886**	**100,0**

***Kaynak** : T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı*

Türkiye'ye gelen turistlerin dünyadaki bölgelere göre dağılımına bakıldığında; 2005 yılı verilerine göre OECD ülkelerinin % 60.6 ile en fazla turist gönderen bölge olduğu onu % 54.3'le AB ve % 27.4 ile de Doğu Avrupa bölgesinin takip ettiği görülür. Ülkemize en az turist gönderen dünya coğrafyaları ise Latin Amerika, Afrika ve Avustralya gibi alanlardır. (Tablo. 15.)

Tablo 15: Türkiye'ye Gelen Turistlerin Dünyadaki Bölgelere Göre Dağılımı

	2003	%	2004	%	2005	%
AB (*)	7.738.095	55,2	9.594.968	54,8	11.474.168	54,3
OECD	8.674.990	61,8	10.806.760	61,7	12.799.854	60,6
Doğu Avrupa	3.796.225	27,1	4.836.286	27,6	5.785.367	27,4
Asya	1.335.742	9,5	1.626.889	9,3	2.224.235	10,5
Afrika	181.653	1,3	197.712	1,1	233.141	1,1
Latin Amerika	26.988	0,2	30.737	0,2	59.268	0,3
Diğer	13.960	0,1	19.226	0,1	23.021	0,1
Toplam	**14.029.558**	**100,0**	**17.517.610**	**100,0**	**21.124.886**	**100,0**

(*) AB verileri OECD rakamları içindedir.
***Kaynak :** T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı*

Türkiye'ye gelen yabancıların tercih ettikleri yol sistemleri ve dolayısıyla da ulaşım araçları gözden geçirildiğinde, havayollarının giderek önemli bir üstünlük kazandığı göze çarpmaktadır. Buna karşın ülkemize gelen yıllık toplam yabancı sayısının en az tercih ettiği yol sisteminin ise demiryolları olduğu görülmektedir. Örneğin 1985'te demiryollarının payı % 2.2 (Doğanay, 2001:516) olduğu halde, 2005'te % 0.4'e gerilemiştir. Buna karşılık havayollarının payı, 1990'da % 47.5 iken, 2005'te % 70.9'a çıkmıştır (Tablo 16).

Tablo 16: Türkiye'ye Gelen Turistlerin Taşıt Araçlarına Göre Dağılımı (2002-2005).

	2002		2003		2004		2005	
	%	Turist Sayısı	%	Turist Sayısı	%	Turist Sayısı	%	Turist Sayısı
Hava	75,4	9.990.454	71,9	10.080.256	71,8	12.575.612	70,9	14.979.702
Kara	18,6	2.465.104	20,6	2.893.868	21,2	3.716.617	22,5	4.744.819
Tren	0,4	55.494	0,5	63.104	0,4	73.211	0,4	80.301
Deniz	5,6	744.976	7,1	992.330	6,6	1.152.170	6,2	1.320.064
Toplam	**100,0**	**13.256.028**	**100,0**	**14.029.558**	**100,0**	**17.517.610**	**100,0**	**21.124.886**

Kaynak: *Kültür ve Turizm Bakanlığı*

Türkiye'nin son dönemlerde gerek turist sayısı gerekse turizm geliri açısından elde ettiği olumlu gelişmelerin nedeni ülkemizin önemli bir tatil ülkesi olması ile ilgilidir. Gerçekten de Tablo 17'e bakıldığında, Türkiye'nin günümüzde daha çok tatil amacıyla tercih edilen bir ülke olduğu görülmektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 2001'de yapılan bir araştırmada, yabancı turistlerin % 49.8'u gezi ve eğlence amacıyla (tatil turizmi) Türkiye'ye gelmişlerdir. buna karşılık, kültür amacıyla gelenlerin payı % 7.3'de kalmaktadır. Son dönemlerde üzerinde durulan inanç turizminin payı ise sadece % 0.4'tür (Tablo 17). Bu rakamlardan da anlaşıldığı kadarıyla, deniz-kum-güneş'ten oluşan geleneksel turizm ürünü konusunda Türkiye'nin herhangi bir problemi bulunmamaktadır. Çünkü ülkemiz bu alanda önemli gelişme göstermiş ve gerekli alt yapısını tamamlamıştır. Ancak kültürel değerler ve dini turizm açısından zengin olan potansiyelden yeterince faydalanılamamaktadır. Bu yüzden, var olan deniz turizminin arzı ile birlikte, global turizm pazarındaki yeni yönelişleri dikkate alarak, sağlık, ekoturizm,

spor turizmi gibi alternatif turizm çeşitlerine önem verilmesi gerekir. Bu politika ile, geleneksel turizm arzının (deniz turizminin) devamlılığı da sağlanmış olacak, başka bir deyişle bu turistik ürünün daha fazla yıpranması engellenmiş olacaktır. Turizmin çeşitlenmesi ile aynı zamanda, turizm aktivitelerinin tüm yıla ve tüm coğrafi bölgelere de dağılımı konusunda bir ilerleme elde edilecektir. Belirtilen hedeflere ulaşılması da Türkiye'nin uluslararası turist sayısı pazarındaki payını daha daha da artıracaktır.

Tablo. 17. Türkiye'ye Gelen Turistlerin Geliş Amacına Göre Dağılımı (2003)

Geliş Amacı	Gelen Turist Sayısı	Toplam Turist Sayısındaki Payı (%)
Gezi, Eğlence	6.834.137	49.8
Kültür	1.088.038	7.3
Sportif İlişkiler	157.307	1.1
Yakınları Ziyaret	845.136	6.1
Sağlık	103.828	0.75
Dini	59.552	0.4
Alışveriş	974.539	7.1
Toplantı, Konferans, Kurs, Seminer	300.988	2.1
Görev	734.629	5.3
Ticari İlişkiler, Fuar	447.750.	3.2
Transit	241.195	1.7
Eğitim	47.398	0.3
Diğer	379.700	2.7
Beraberinde Gelen (0-14 yaş)	1.567.221	11.4
Genel Toplam	13.701.418	100.0

Kaynak: *Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2001.*

2. 2. 3. Türkiye Turizm Gelirleri

Türkiye'yi ziyaret eden yabancı turist sayısındaki artışlara paralel olarak, ülke yıllık turizm gelirleri de artmaktadır. Örneğin, 1965 yılında yaklaşık 13.7 milyon dolar kadar olan turizm geliri, ilk kez 1985'te 1.5 milyon dolara yaklaşmış ve 1997 yılında, 7 milyar doları biraz aşmıştır. 2003 yılı verilerine göre ise 9.6 milyar dolar olan turizm gelirimiz açıklan son 2005

rakamlarıyla yaklaşık 14 milyar dolar olmuştur (Tablo 18). Ancak bu rakama yurt dışında yaşayan T.C. vatandaşlarından elde edilen gelir dahil değildir.

Tablo 18: Türkiye'de Turist Sayısı ve Turizm Gelirlerinin Yakın Yıllara Göre Dağılımı (2005)

	Turist Sayısı	Yıllık Değişim (%)	Turizm Geliri (milyon $) (*)	Yıllık Değişim (%)
1991	5.517.897	2,4	2.654	-17,7
1992	7.076.096	28,2	3.639	37,1
1993	6.500.638	-8,1	3.959	8,8
1994	6.670.618	2,6	4.321	9,1
1995	7.726.886	15,8	4.957	14,7
1996	8.614.085	11,5	5.650	14,0
1997	9.689.004	12,5	7.002	23,9
1998	9.752.697	0,7	7.177	2,5
1999	7.487.285	-23,2	5.203	-33,4
2000	10.428.153	39,3	7.636	46,8
2001	11.618.969	11,4	8.090	5,9
2002	13.256.028	14,1	8.473	4,7
2003	14.029.558	5,8	9.676	14,2
2004	17.517.610	24,9	12.124	25,3
2005	21.124.886	20,6	13.929	14,9

(*) Yabancılardan elde edilen turizm geliridir. Ancak, yurtdışında yaşayan Türk vatandaşlarının Türkiye'de yaptıkları tüm harcamalar Merkez Bankası tarafından turizm geliri olarak değerlendirilmekte ve cari işlemler hesabında turizm geliri olarak gösterilmektedir. 2005 yılında yurtdışında yaşayan Türklerin Türkiye'de yaptıkları harcama 4,2 milyar dolardır. Böylece Merkez Bankası'nın 2005 cari işlemler hesabındaki turizm geliri 18,2 milyar $ olarak görünmektedir.

Kaynak : *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Merkez Bankası*

Ağustos 2006 tarihi itibariyle, dünya'da turizmden en fazla gelir elde eden sadece ilk 10 ülkeyi açıklayan Dünya Turizm Örgütü (WTO): Türkiye'nin turizm gelirini hesaplarken Merkez Bankası rakamlarını kullandığı gibi toplam gelire yurt dışında yaşayan T.C. vatandaşlarından elde edilen gelirleri de katmıştır. Buna göre 15.9 milyar dolar turizm geliriyle dünyada 8. sırada yer alan Türkiye, 622.4 milyar dolar olan dünya turizm gelirlerinin % 2.6'lık payına sahip olmuştur. En fazla turist alan ilk 10 ülke arasına giremeyen Türkiye'nin, elde ettiği turizm gelirleri bakımından 8. sırada yer alması gelecek açısından sevindiricidir (Tablo.11.).

Türkiye turizm gelirlerinin, dış ticaret gelirleri, başka bir ifadeyle, ihracat gelirleri (dış satım geliri) içindeki payı giderek yükselmektedir. Örneğin 1965 yılı ihracat gelirleri toplamı 463.7 milyon dolar ve aynı yılın turizm gelirleri ise, 13.7 milyon kadardı (dış seyahat giderleri hariç). Bu verilerin anlamı şudur: 1965 dış ticaret gelirinin yaklaşık % 3 kadarı, turizm gelirinden sağlanmıştır. Bu pay, 1985 yılında % 18.6'ya, 1990'da % 24.9'a ve 1997'de % 30.8'ya çıkmıştır. Böyle olmakla birlikte, Türkiye turizm gelirlerinin milli gelirdeki (GSMH) payı pek önem taşımaz. Örneğin, ancak 1984'te % 1'in üstüne çıkmış olup, 1984'ten 1993'e kadar % 2 ila % 2.5 arasında seyretmiş ve 1994 yılında % 3.3'e çıkmıştır (Doğanay, 2001:567) 2000 yılında bu pay % 3.8'e, 2003 yılında da % 5.5'e yükselmiştir. Bu rakamlar turizm sektörünün Türkiye ekonomisinde henüz öncü bir sektör durumuna gelmediğini göstermektedir. Buna karşılık, ihracattaki payında farklı bir durum gözlenmektedir. 2003 yılı verilerine göre turizm gelirlerinin ihracat gelirlerindeki payı % 28.2'dir (Tablo.19.). Dolayısıyla Türkiye'nin döviz gelirlerinin yaklaşık üçte biri turizm sektöründen elde edilmektedir.

Tablo.19. Türkiye Turizm Gelirlerinin GSMH ve İhracat Gelirleri İçindeki Payı (1963-2005)

YILLAR	Turizm Gelirlerinin GSYH İçindeki Payi,,,,	Turizm Gelirlerinin Ihracata oranı
1963	0,1	2,1
1964	0,1	2
1965	0,2	3
1966	0,1	2,5
1967	0,1	2,5
1968	0,2	4,9
1969	0,3	6,8
1970	0,5	8,8
1971	0,5	9,3
1972	0,6	12,4
1973	0,8	13
1974	0,6	12
1975	0,5	14,3
1976	0,4	9,2
1977	0,4	11,7
1978	0,4	10,1
1979	0,5	12,4
1980	0,6	11,2
1981	0,8	8,1
1982	0,7	6,4
1983	0,8	7,2
1984	1,7	11,8
1985	2,8	18,6
1986	2,1	16,3
1987	2	16,9
1988	2,6	20,2
1989	2,4	22
1990	2,1	24,9
1991	1,8	19,5
1992	2,3	24,7
1993	2,2	25,8
1994	3,3	23,9
1995	2,9	22,9
1996	3,2	25,7
1997	4,2	30,8
1998	3,8	28,9
1999	2,8	19,6
2000	3,8	27,5
2001	6,9	32,1
2002	6,6	33,9
2003	5,5	28,2

Kaynak: *D.İ.E. 2004 (erişim tarihi, 20.07.2005)*

Aynı zamanda, Türkiye turizm gelirlerinin dış ticaret açıklarını kapatmadaki payı da artış içindedir. Şöyle ki 1996 yılında, Turizm gelirlerinin dış ticaret açıklarını kapamadaki payı % 27.7 iken, 2003 yılında ise bu pay % 56.6'ya çıkmıştır (Tablo.20.). Bu da turizmin ülkemiz için önemli bir ekonomik işlev aracı olduğunun göstergesidir.

Tablo. 20. Türkiye Turizm Gelirlerinin Dış Ticaret Açıklarını Kapama Payı (1996-2003)

YIL	Dış Ticaret Açığı (DTA) $	Turizm Geliri	Turizm Gelirinin DTA Kapama payı (%)
1996	20.402	5.650	27,7
1997	22.298	6.208	27,8
1998	18.947	7.177	37,9
1999	14.100	5.203	36,9
2000	27.178	7.636	28,1
2001	10.500	8.090	77
2002	13.500	8481	62,8
2003	16.230	9676	56,6

Kaynak: *D.İ.E. 2004 (erişim tarihi, 20.07.2005)*

Yine önemli bir hususta şu ki, Türkiye, dünya genelinde önemli gelişmeler göstermesine karşın, Akdeniz havzasını ziyaret eden turistlerden aldığı pay düşüktür. 2000 yılında, Akdeniz turizminde Fransa'nın payı % 39.1, İspanya'nın % 24.9, İtalya'nın % 21.3 ve Yunanistan'ın % 6.4 iken, Türkiye'nin payı sadece % 5.4 olmuştur (Ulusoy, 2002:163). 2002 yılı verilerine göre Türkiye dünyada 16. sırada olmasına karşın, uluslararası turizmden aldığı pay ise sadece % 1.8, gelirdeki pazar payı ise % 1.9 idi. WTO'nun açıkladığı 2005 rakamlarında ise % 2.6. pazar payı ile 8. sıraya yükselen Türkiye; İspanya, Fransa ve İtalya'nın ardından Akdeniz havzasında 4'lüğe yükselmiş durumdadır.Dolayısıyla, önemli bir yükselme trendi yakalamasına karşın, Türk turizminin gelişme aşamasının başlangıcında olduğu söylenebilir.

2. 3. Muş İlinde Turizm

Doğal, tarihi ve kültürel değerler bakımından önemli bir turizm potansiyeline sahip olan Muş ili; Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Murat-Van bölümünde yer almaktadır. Mevcut yapısı itibariyle ekonomik anlamda gelişmeye açık potansiyellere sahiptir. Turizme kaynak teşkil eden çekicilikleri bu potansiyelin önemli bir parçasıdır.

İlde başta, kültür turizmine olmak üzere; inanç turizmine, dağ (kış turizmi, alpinizm) ve yayla turizmine, termal turizmine ve doğa turizmi (göl turizmi, eko turizm, doğa sporları, akarsu turizmi, trekking, yamaç paraşütü, kuş gözlemciliği, atlı doğa gezileri vb.)'ne kaynak teşkil eden alanlar mevcuttur.

İlin doğal yapısındaki çeşitlilik, doğaya dayalı turizm tiplerinin yapılmasına uygun ortamlar hazırlamaktadır. Bu doğal yapıda ildeki dağlık alanların önemli bir yeri vardır. İl yüzölçümünün % 35'ini kaplayan dağlar; alpinizm, yayla turizmi, kış turizmi dışında ekoturizm, kırsal turizm ve klimatizme de olanak tanımaktadır. Aynı zamanda çevreye duyarlı doğaya zarar vermemeyi ilke edinmiş eko turizmi seçen turistlere bitki örtüsü ve yaban hayatı kaynaklarını gerçek doğal ortamında inceleme ve izleme olanağı verir.

Bu dağların en önemlilerinden olan Bitlis (Muş Güneyi) dağları mevcut konumu ile dağcılık, yayla turizmi, trekking (dağ yürüyüşü), kaya tırmanışı, jeep safari, at binme gibi eko- turizm'e konu olan turistik faaliyetlere müsait bir alan ihtiva ettiği gibi zirveler yamaç paraşütü içinde uygun bir potansiyel sergilemektedir.

İldeki dağlık kitlelerin aşınım satıhlarının zengin bir floraya sahip oluşu yönüyle, bitki incelemelerine merak duyan turistler için uygun alanlardır. Hayvancılıkla uğraşan yöre halkı bu alanlarda yaylacılık faaliyetlerini sürdürmektedir. Ancak yöredeki güvenlik problemleri dolayısıyla bazı yaylalara çıkış yasağı sürdüğünden bu sahaların tümü kullanılamamaktadır. Yaylacılık faaliyetine katılan halk, yaylalarda kalıcı yerleşmelerden ziyade geçici yerleşmeler oluşturarak geçimlerini sağlayacak hayvansal ürünler elde

ettikleri gibi yörenin kültür turizmine kaynak teşkil eden kök boyalı çeşitli halı ve kilimlerde dokumaktadır. Kuşkusuz bu unsurların yabancı turistlerin ilgisini çekeceği de beklenen bir gerçektir.

Yine bu dağlık alanların uygun jeomorfolojik yapısına ek olarak yörede hakim olan karasal iklim tipinin etkisiyle karın yerde kalma süresinin 6 ayı bulması, Muş ilini kış turizmi açısından önemli bir merkez haline getirmiştir. Bu yönüyle yöre 1. derecede kış turizmine dönük yatırımları beklemektedir. İlde kayak tesisi olmaya elverişli pek çok zirve sahası olmakla beraber, il merkezine yakınlığı dolayısıyla merkez Güzeltepe köyü yakınlarında bir kayak merkezi yapım çalışmaları devam etmektedir. Bu ve buna benzer altyapı çalışmalarının yörede başlatılması Türk turizmine de önemli katkılar sağlayacaktır.

Ayrıca dağlık sahalardan kaynağını alıp ovaya yarma vadiler açarak inen derelerin vadi tabanları da, doğa sporlarına elverişlidir. Çünkü bu vadi tabanlarından, bozuk meşe ormanlarının yer aldığı dağların yamaç bölgelerine uzanan trekking, dağ bisikleti ve binicilik sporlarına müsait parkurlar mevcuttur.

İlin coğrafyasının önemli bir kısmını teşkil eden Muş ovasının da kendine özgü turistik potansiyelleri mevcuttur. Yörede karın yerden kalktığı nisan ayının sonlarında ova yemyeşil bir hale bürünür. Bu dönemde Türkiye'de sadece Muş ovasında yetişen kırmızı renkli laleler, ovanın özellikle Murat ve Karasu ırmaklarına yakın bölümlerini kaplar. Bu lale türü; boyu yer yer 35-40 cm'ye kadar uzayan kırmızı, kalın ve parlak taç yaprak yapısına sahiptir. Polenleri kendisine has bir kokuya sahip soğanı toprağın bayağı derinindedir. İlde son 4 yıldır, Muş Belediyesi'nin öncülüğünde ve 10-11 Mayıs tarihleri arasında "Lale Festivali" düzenlenmektedir. Ancak yeterli tanıtımın yapılmaması sonucu, bu doğal güzelliğin bir turizm arzı olarak kullanılmasının önüne geçmiştir. Son yıllarda Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın, lalelerin ana yurdunun aslında Anadolu olduğunu savunan tanıtım çalışmaları sürmektedir. Özellikle bir doğal lale yetişme alanı olan Muş ovasının bakanlıkça geniş incelemelere tabii tutulması gerekmektedir. Yetişme dönemi kısa bir zaman dilimi içerisinde olan kırmızı renkli bu lale türünün Kültür ve Turizm

bakanlığının öncülüğünde, çeşitli kuruluşlarca dünyaya tanıtılması yöreye mayıs başlarında çokça yabancı ekoturist'in gelmesini sağlayacaktır (Foto.1.). İlde ayrıca 16-20 Temmuz tarihleri arasında Varto ilçesinin, batısında yer alan Koğ Tepesi'nde, "Güneşin Doğuşu" şenlikleri de yapılmaktadır.

Foto.1.*Doğal Yetişme Alanı Muş Ovası Olan Laleler*

Ayrıca ovada Karasu ve Murat nehirlerine yakın olan kesimler ihtiva ettikleri zengin bitki türü çeşitliliğiyle, bitki inceleme ve doğa yürüyüşleri gibi etkinlikler için idealdir. Muş ovasının doğusunda yer alan ve Karasu nehrinin de kaynak sahasını teşkil eden "İron sazlığı", Doğal Hayatı Koruma Derneği tarafından,önemli bir kuş alanı (ÖKA) olarak tescil edilmiştir. Bu sulak alanın koruma altında tutulması çok sayıda göçmen kuş türünün yok olma tehlikesini ortadan kaldıracaktır. Bu alan aynı zamanda, çeşitli tatlı su balık türlerini de barındırmaktadır.

İlde önemli tür çeşitliliğine sahip olan diğer alanlar ise, yüz ölçümleri fazla olmayan göllerdir. Bunlardan en önemlileri, Haçlı (Bulanık-Kazan) Akdoğan (Hamurpet) ve Kaz (Gaz) gölleridir. Bu göl alanları, yaban hayatı varlığı bakımından ilin en önemli alanlarıdır. Bu göllerde üreyen: kaşıkçı, boz ördek, toy, mezgeldek, bıldırcın, bağırtlak, üveyik, kınalı keklik, çil keklik ve yabani kaz populasyonları sayesinde bu alanlar önemli kuş alanı (ÖKA) statüsü kazanmıştır. Tanıtıma ihtiyaç duyan bu göl alanlarının yakın

kesimlerinde, zengin flora botanik incelemeleri, at gezintileri ve kamp yapmaya son derece müsait yerlerde vardır.

Bu göllerin en önemlisi olan Haçlı (Kazan) gölü 16 km^2'lik yüzölçümüyle önemli bir durgunsu alanıdır. Altyapı hazırlanabilirse gölde, başta kürek, yelken, rüzgâr sörfü vb. su sporları yapabileceği gibi çeşitli sportif müsabakalara da ev sahipliği yapabilecek düzeydedir.

Muş ilinde sağlık turizmine kaynak teşkil eden içme ve kaplıcalarda mevcuttur. Üzerlerinde herhangi bir tesisin kurulu olmadığı bu su alanlarının en önemlisi, Varto şehir merkezinin 27 km batısında yer alan Bazikan köyünde bulunan kaplıcadır. Yörede "Bazikan Çermiği" olarak bilinen bu termal alanın su geliri saniye'de 0.16 lt sıcaklığı ise 38 ^{0}C'dir. Diğer kaynaklar ise, Varto ilçesinde yeralan Aşağı Alagöz ve Hamurpet kaplıcası, Derik, Sofyan ve Kayalıdere madensuları; Malazgirt ilçesi Karahasan madensuyu ve Bulanık ilçesinde yeralan Şar (Şor) gölü madensuyu; Muş merkez ilçede yer alan şenova, Gümüşali, Arak ve Karaağaçlı, madensularıdır (Tablo.21.). Yapılacak Altyapı yatırımları bu alanları daha çok iç turizme hazır hale getirebilir.

Tablo. 21. Muş İl-İçe ve Köylerindeki Mevcut Kaplıca ve Madensuları

Kaplıca ve Madensuyunun Adı	Yeri	İl Merkezine Uzaklığı	Isı Derecesi
Şar Gölü	Bulanık	111 km	+20
Karahasan Madensuyu	Malazgirt Karahasan Köyü	140 km	-18
Hamurpet Gölü Kaplıcası	Varto Doğantepe Köyü	90 km	+20
Bazikan Kaplıcası	Varto Kaynarca Köyü	72 km	+38
Derik Madensuyu	Varto Kumlukıyı Köyü	76 km	-18
Kayalıdere Madensuyu	Varto Aşağı Kayalıdere	60 km	-15
Sofyan Madensuyu	Varto Doğanca Köyü	70 km	-15
Aşağı Alagöz Kaplıcası	Varto A. Alagöz Köyü	51 km	+15
Şenova Madensuyu	Muş Mrk. Şenova Köyü	22 km	-20
Gümüşali Madensuyu	Muş Mrk. Gümüşali Köyü	40 km	-18
Arak Madensuyu	Muş Mrk. Kepenek Köyü	12 km	-18
Karaağaçlı Madensuyu	Muş Mrk. Karaağaçlı Beldesi	16 km	-18

Kaynak: *Muş Kültür ve Turizm Müdürlüğü(2005)*

İlin turizm potansiyeline kaynak teşkil eden bu doğal alanların dışında, kültür turizminin gelişimine müsait şartlar hazırlayan pek çok tarihsel alan ve yapıda kendini göstermektedir.

Tarihi sürece bakıldığında, Muş'un ilkçağ tarihi Urartular'la başlar. Muş'un Urartu devleti için önemi, krallığın batı yolunun önemli bir merkezi durumunda olmasından ileri geliyordu. İlin ilkçağ tarihinde, Urartuları, Medler, Medleri de Persler izlemiştir. Muş ve çevresi, uzun yüzyıllar Roma, Part, Ermeni, Bizans ve Sasani mücadelelerine sahne olmuştur. Yöre Arap

akınları döneminden başlayarak, Türklerin Bizans ordusunu Malazgirt'te bozguna uğratmasına kadar Bizans hakimiyetinde kalmıştır.Yüzyıllar boyunca Selçukluların ve çeşitli Anadolu beyliklerinin yönetiminde kalan Muş ve çevresi, 1514 Çaldıran savaşından sonra Osmanlı egemenliğine girmiştir.

İlin kültür tarihi açısından en önemli kırılma noktası, Anadolu'nun Türkleşmesi sürecini başlatan 1071 Malazgirt Savaşı'dır. Muş ve çevresi de, Malazgirt Savaşı'ndan günümüze yaklaşık 1000 yıldır Türk-İslam kültürünün etkisinde yaşamaktadır. Bugün Muş'un köklü tarihinin birer sembolleri olan ve kültür turizmine kaynak teşkil eden Türk-İslam dönemine ait eserlerin bir kısmı ayaktadır (camiler, türbeler, kaleler, hamamlar, köprüler, çeşmeler vb). Bu eserler Muş kültür mirasının önemli mimari örneklerini oluştururlar.

Yine tarih öncesi höyük alanları ve Hıristiyanlık kültürünün önemli eserleri (kiliseler, manastırlar) kültür turizmine kaynak teşkil eden diğer unsurlardır.

Ayrıca milli kültürün ayrılmaz bir parçası olan Muş folkloru, yöre insanın iç dünyasını, yaşantısını, geleneklerini, geçmişten günümüze, günümüzden de geleceğe taşır. Sosyal hayatta, geleneksel yapı hakimiyetinin sürdüğü görülen ilde, inanç ve törelerin önemli bir yeri vardır.

Belirtilen doğal ve kültürel çekicilikler ile birlikte, turizm altyapısı, ziyaretçi memnuniyetini sağlamak amacıyla bir destinasyon için vazgeçilmez temel unsurlardır. Bu açıdan bakıldığında çalışmamızın IV. Bölümü'nde daha ayrıntılı vereceğimiz gibi il turizm alt yapısı ve konaklama tesisleri bakımından yeterli seviyede değildir. Ancak son süreçte ulaşıma dönük olumlu gelişmeler kendini göstermektedir.

Muş ili, ulaşım açısından bakıldığında antik dönemlerden bu yana önemli yolların geçtiği bir coğrafya üzerindedir. İlkçağdan günümüze dek Muş yöresi, Transkafkasya ile Mezopotamya arasındaki yol üzerinde, Toros ve Antitoroslar'ın arasında önemli bir geçiş noktası olmuştur. 1950'li yıllara kadar Türkiye'nin ana ulaşım ağı dışında kalan Muş iki, son yıllarda yapılan yatırımlarla kara, demir ve hava yollarını kullanabilen bir il haline gelmiştir.

İlin konaklama imkânlarına bakıldığında ise, turistik tesis sayısının sınırlı olduğu görülür. 2005 yılı verilerine göre ilde Turizm Bakanlığı

(işletme) belgeli 4 otel vardır. Bunlardan bir tanesi 2 yıldızlı, üç tanesi ise 3 yıldızlı otel gurubuna girmektedir. Belediye belgeli ise toplam 5 tane otel mevcuttur. İldeki toplam yatak kapasitesi 686'dır. Konaklama tesislerinde 2005 yılı içinde 51.625 yerli, 270'de yabancı turistin konakladığı İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nün kayıtlarında yer almaktadır.

III. BÖLÜM

MUŞ İLİNDE TARİHSEL SÜRECİN KÜLTÜREL KAYNAKLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Turizmin çeşitleri içerisinde, kültürel turizmin bir alt dalı olan miras turizmi, tarih ile coğrafyanın buluştuğu yer olarak tarif edilmektedir. Bu yönüyle, doğal çevre (coğrafya) ve gelenekten sonra, turizmin üçüncü ayağının tarih olduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla söz konusu bu yeni turizm çeşidinin (miras turizmi) ortaya çıkması ile birlikte tarihin önemi daha da artmıştır (Johnson, 1996:551). Miras turizminin "geçmişe bakış" olarak tanımlanması da, kültürel turizm araştırmalarında, araştırma sahasının tarihsel sürecinin ele alınmasının önemini daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu önemin farkına varan birçok ülke (özellikle turizm endüstrisinin gelişmekte olduğu ülkeler), tarihi geçmişlerinden kalan mirası, turizm endüstrisinde temel çekicilikler olarak kullanılmaktadır (Robinson, 1976:46). Zaten insan yapımı olan bu tür çekicilikler de tarih ve kültürün ortak ürünüdür (Merciszexska, 2001:220). Buradan yola çıkarak, araştırma sahasındaki kültürel turizm kaynaklarının oluşumunu anlamak için, ilin tarihsel süreç içinde geçirmiş olduğu evreleri anlamak gerekmektedir.

Muş bölgesinde ilk yerleşimin hangi dönemlere kadar indiği kesin olarak bilinmese de en eski buluntular M. Ö. 6000'de Halaf kültürüne aittir. Urartuların ilk başkentleri Arzaşkun'un da bu bölgede olduğu bazı bilim adamları tarafından savunulmaktadır. Buna göre bu bölgede M. Ö.'ki yıllardan bu yana kesin yerleşimin olduğunu söyleyebiliriz. Urartular'dan sonra Medler, Persler, Romalılar, Partlar, Bizanslılar arasında el değiştirerek insanoğlunun yerleşimi devam etmiştir. Araplar'ın uzun süre egemenliğinden sonra Bizanslılar kısa bir süre tekrar ellerine geçirmişlerse de 1071 Malazgirt Zaferi ile bir daha çıkmamak üzere Türk hakimiyetine girmiş, siyasi güç sağlanıp yerleşim arttırılırken bir yandan da imar hareketleri sürdürülmüştür.

Böylece Muş ili, Hıristiyanlık ve tarih içindeki değişik inanç ve kültürlerin yaşam alanına sahne olmuştur. Bu tarihsel geçmiş sonucunda da, bu

medeniyetler gerek Muş şehrinin gerekse diğer yerleşmelerin kültürel yapısının biçimlenmesine önemli katkıda bulunmuşlardır. Günümüzde, araştırma sahasında, zengin ve birbirinden farklı arkeolojik miras, tarihi yerleşmeler ve kültürel geleneklerin bulunması bu zengin geçmişin bir sonucudur.

Bu bölümde, araştırma sahasının tarihi ve kültürel süreci hakkında açıklamalar yapılıp, bu sürecin kültürel kaynaklar üzerindeki etkileri belirtilecektir.

3. 1. Tarih Öncesi ve Klasik Çağ

Muş ilinin sahip olduğu coğrafi konumu tarihsel süreçleri de etkileyen en önemli faktör olmuştur. Tarihinin eskilere dayandığı bilinen ilin, yer aldığı Doğu Anadolu'da son yıllarda bir çok araştırma ve kazı yapılmasına karşın, Muş yöresinde bu güne değin kapsamlı bir araştırma yapılmadığı için tarihinin hangi dönemlere kadar indiği kesin olarak bilinmemektedir (Koçhan, 1989:87).

Doğu Anadolu bölgesinde, kazılar sonunda, Erzurum ve Elazığ bölgelerinin tarihi M.Ö. 6000-5500 yıllarına kadar inmektedir. Geniş çapta tarıma dayanan ve çok geniş bir alana yayılan, bu dönemde görülen Erken Huri Kültürü'nün menşei Doğu Anadolu olarak gösterilir (Erzen, 1984:14). Erzurum ve Elazığ bölgelerinin yakınında bulunan ve tarıma daha elverişli olan Muş bölgesinin tarihini Neolitik döneme ve Halaf kültürüne indirmemiz mümkündür. Yürekli ve Yeroluk höyüklerinde bulunan seramikler bunu ispatlamaktadır.

Tarihi araştırmalara göre Anadolu'nun tarihi devrini açan ve ilk kez bu ülkeye siyasi birlik getiren Hititler, bu günkü Muş ilinin bulunduğu topraklara ulaşamamışlardır.

M. Ö. 18.'yy.dan itibaren, merkezi Vangölü çevresi olmak üzere çok geniş bir alana yayılan ve yakın doğunun en güçlü devleti olan Huri-Mitanniler M. Ö. 2. binin son çeyreğinde yıkılarak beyliklere bölünmüştür (Erzen, 1984:21-24).

Urartular M. Ö. 13.yy. başlarından itibaren bölgedeki Hurriler ve diğer halkları bir araya getirip siyasi bir güç oluşturmaya yönelmişlerdir. M. Ö. 13.yy. ve 12. yy.da Uruadri ülkesi, Van gölünün batısı ve kuzey batısındaki bölgelerdir. (Muş'da bu bölge içine girmektedir. Gölün güneybatı ve batısına

hakim olan Nairi beylikleri ile birleşerek, Uruadri-Nairi konfederasyonunu oluşturmuşlardır. M. Ö. 1100'lerde, bir coğrafi terim olan ve Uruadri ülkesini de kapsayan, Van Gölü'nden Murat nehrine kadar uzanan Nairi toprakları, Tumme ve Daiaeni adındaki iki bölümde ele alınmıştır. Burney, Tummey'nin Muş yöresi, Daiaeni'nin de Bulanık yöresi olduğunu belirtir. Bazı araştırmalar, Daiaeni'nin Varto, Muş, Bulanık ve Nazik Gölü'nün içinde kalan toprakları kapladığını söylerler. M. Ö. 858'de kurulan Urartu Krallığı'nın ilk başkenti, Arzaşkun'dur. Burney, Arzaşkun'un Bulanık-Erentepe (Liz) yöresinde bulunduğunu belirtse de bugüne kadar bu yönde bir buluntuya rastlanılamamıştır. Arzaşkun'un yakın çevresi, özellikle Muş Ovası, Van Gölü'nün kuzey yöreleri ile birlikte krallığın asıl yerleşim alanlarını oluşturuyorlardı. M. Ö. 832'de başkent Tuşba'ya taşınmıştır (Çilingiroğlu, 1984:5-14). M. Ö. XI.yy.da Muş yöresine Nairi (Nehirler Ülkesi) deniliyordu. Bu ad daha sonra Vangölü'nün bütün yöreleri için de kullanılmıştır.

Urartu Kralı II. Sarduri (M. Ö. 764-735) askeri amaçla Varto Kayalıdere antik kentini inşa ettirmiştir. Bu antik kent ve kalesi Urartuların, güneye ve güney batıya yaptıkları seferlerde kullanılmıştır. Urartuların batıya açılan yolu, Erciş-Malazgirt-Bulanık-Varto-Muş yoludur. Yol üzerinde bulunan Urartu yazıtları, önemli bir güzergah olduğunu göstermektedir. Urartu Krallığı için Muş'un önemi krallığın batı yolunun önemli bir merkezi olmasıdır (Belli, 1982:162-185). İldeki Urartular dönemine ait höyükler genellikle tepelerde kurulmuştur (Bostankaya, Kayalıdere, vb). Bunun en önemli nedeni ise Asur saldırılarından korunmak olmuştur.

M. Ö. 609'da İskidler, Urartu Devletini yıkmışlar ve M. Ö. 590'dan önce de Med'ler bu bölgeye hakim olmuşlardır (Erzen, 1984:34). M. Ö. 550'de Doğu Anadolu'yu ele geçiren Pers'lerin hakimiyeti yaklaşık 200 yıl sürmüştür. Muş ve yöresi Pers döneminde Babil Büyük Satraplığı içinde yer almıştır (Muş İl Yıllığı, 1989: 34). M. Ö. 331'de Pers imparatorluğunu yıkan Büyük İskender'in Makedonya imparatorluğunun dağılmasından sonra, Persler döneminde (M. Ö. 6. yy.) bu yöreye yerleştirilen ve Satraplık olarak yöneten Ermeniler kısa bir süre bağımsız kalmışlardır (Erzen, 1984:43). Bu dönemde Atropaten

(Azerbaycan) Satraplığı Muş bölgesine de sahip olmuş ve M. Ö. 2000'lerde Muş yöresini ele geçiren Partlar, bu bölgeyi satraplıklarla idare etmiştir.

3. 2. Roma-Bizans ve Hıristiyanlık Dönemi

Belli bir dönem sonra Muş bölgesi satraplıklar arasında savaşlara sahne olmuştur. Harput Satraplığı, Muş yöresini ele geçirdiyse de Aras Satraplığı bir süre sonra hakim olmuştur. Doğu Anadolu bölgesindeki bu satraplıklar Selevkidler, Romalılar ve Partlar arasında çeşitli dönemlerde el değiştirmişlerdir. Traonitid adındaki Muş yöresine de hakim olan Aras satraplığı M. Ö. 352de güçlendiyse de M. Ö. 68'de Roma topraklarına katılmıştır. M. Ö. 25'de Aras prensliği Roma ve Partlar arasında bölününce Muş bölgesi, iki devlet'e sınır olarak Part topraklarında kalmıştır. M.S. 116-217 tarihlerinde Roma hakimiyetinde kalan Muş yöresine, Persler tekrar sahip olmuşlardır. M.S. 226'de Partların yerine geçen Sasani İmparatorluğu M.S. 297'ye kadar Muş yöresine hakim olmuş ve bu tarihte tekrar Romalılara geçmiştir. Roma imparatorluğunun Doğu sınırı, İran devletleriyle aralarındaki savaşlar ve bölgede yaşayan yarı bağımsız Satraplıklardan dolayı sık sık el değiştirmiştir. Romalılar bu bölgede gerçek manada hakimiyet kuramamışlar, sadece askeri himayesinde bulundurmuşlardır (Öztuna, 1983:300). Yapılan araştırmalarda Muş ilinde Roma devrine ait höyük yerleşmesine rastlanılmamıştır. Yalnız bu zamana ait lokal seramikler bulunmuştur (Rothman, 1992:286).

Bizans 576'da Muş yöresini ele geçirerek Taron adı altında bir alt idare olarak yönetmişlerdir. Bölgede hüküm süren Mamikonyan Hanedanı, Doğu Anadolu'da mühim rol oynamış, önce Sasanilere sonra Bizanslılara ve Müslümanlara bağlı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. (485-685) (Öztuna, 1983:300). Sasani imparatorluğu 637'de yıkılıncaya dek Doğu Anadolu Bölgesi Bizansla sık sık el değiştirmiştir. En son 1071 Malazgirt Zaferiyle, Bizans'ın Anadolu'daki üstünlüğü kırılmıştır. İlde en son Ermenilerin kullandığı pek çok kilisenin (Çengili, Arak vb.) geçmişi Bizans'a kadar inmektedir. Uzun süren savaşlar ildeki pek çok Bizans eserini ortadan kaldırmıştır.

3. 3. İslam Devletleri Dönemi

3. 3. 1. Arap-İslam Dönemi

İslam tarihinde, Hz. Ömer zamanında (634-644) İyaz bin Ganem komutasındaki İslam Ordusu Doğu Anadolu üzerine sefere çıktığında 641'de Muş bölgesi feth edilmişse de bu fazla uzun sürmemiştir (Sevgen, 1960: 74). Hz. Osman'ın halifeliği zamanında (644-656) 647'de Doğu Anadolu İslâm Devletine katılmıştır (Öztuna, 1983: 326). 657'de İslâm Devleti'ndeki bir iç karışıklık sırasında, Bizans bu bölgeye tekrar hakim olmuştur. I. Muaviye devrinde Doğu Anadolu 661'de Emevi hakimiyetine girmiştir. Abbasi döneminde Muş, Sugur denilen bir uç bölge haline getirilmiştir (Yinanç, 1960:49). Hz. Ömer zamanında başlayan, Armenia olarak adlandırılan bu bölgeye yapılan akınlar sonunda Doğu Anadolu tam bir hakimiyet altına alınmamış, bağlılıklarını bildiren ve vergiye tabi tutulan mahalli prensliklerle yönetilmiştir (Honigman, 1970:37). Muş 825-851 arasında bu bölgede ayaklanan, Bagradilerden, Bagrad adında bir prensin merkezi olmuştur. 851'de Bagrat'ın yakalanıp Bağdat'a götürülmesiyle halk isyan ederek Abbasi komutanı Koca Buga adındaki bir Türk tarafından Muş'da bastırılmışsa da 851'den sonra Muş, Abbasi devletinin Armenia Eyaleti'ne bağlı Bagrat prensliğinin bir şehri olmuştur (Darkot, 1980:746).

967'ye gelindiğinde Muş yöresini elinde bulunduran Hamdaniler zayıflamış ve bu tarihlerde Taron bölgesi Bizanslılar tarafından alınmıştır. Muş ismi İslâm eserlerinde bu dönemde geçmeye başlamıştır (Darkot, 1980:746). Bizans 968'de Malazgirt (Manckert) ve Bulanık'ı (Harke) sınırlarına dahil ettiyse de 976-979 ve 987-989'da Taron'un da içinde bulunduğu isyanlar sonucunda Bizans'ın bölgedeki hakimiyeti büyük ölçüde zayıflamıştır. Yerel beyler, 976'da Bulanık ve çevresini ele geçirmiştir. Hamdanilerin zayıflamasından sonra güçlenen Mervaniler bu isyanda (979'dan önce) Ahlat, Meyyafarkin ve Malazgirt'i almış ve Muş bölgesini de yağmalamıştır (Honigman, 1970:150-154).

Bizans, Abbasi Devleti'nin zayıflamasından yararlanarak, Doğu'da Müslümanlara kaptırdığı toprakları geri almak için X. yy. başlarından itibaren pek çok akınlarda bulunmuş, Abbasi Devletinin zayıflamasıyla ortaya çıkan

birbirinden bağımsız küçük şehir devletlerini hakimiyeti altına almaya çalışmıştır (Darkot, 1980: 746). Abbasilerden ayrılarak X. yy. ortalarından itibaren bu bölgede devlet kuran Hamdaniler ve Mervaniler bölgeyi Bizans'a karşı koruyamamışlardır (Öztuna, 1983:331). 1000 yıllarında Bizans bölgeyi tamamen topraklarında katmıştır. 1030'da vergiye bağlanan Mervaniler hariç tüm Anadolu Bizans hakimiyetine geçmiştir. Bizans döneminde de Doğu Anadolu Armenia eyaleti olarak yönetilmiştir. Taron bölgesinde bu eyalete bağlı, bir thema olup, bağımsız bir metropolistir. Merkezi de Muş'tur. Türkler Anadoluya akın yaptıkları sırada Doğu Anadolu'da tam bir bütünlük yoktu. Bizans bu bölgede bulunan küçük şehir devletçiklerine hakimiyetini kabul ettirdiyse de ilhak edememiştir (Honigman: 1970: 176-201).

Yaklaşık 450 yıl bu yörede hüküm süren Arap-İslâm döneminden günümüze ulaşmış hiçbir eser mevcut değildir. İmar faaliyetleriyle tanınan Emevi ve Abbasiler'den kalması muhtemel eserlerin de, Moğollar tarafından ortadan kaldırılmış olduğu kuvvetli bir ihtimaldir.

3. 2. 2. Türk-İslam Dönemi

Muş yöresinde pek çok Türk-İslam devleti ve beyliği hüküm sürmesine karşın günümüze sadece Selçuklular, İlhanlılar, Akkoyunlular ve Osmanlılar dönemlerinden kalma eserler ulaşabilmiştir. Bu eserlerinde daha çok Muş ve Malazgirt şehirlerinde yoğunlaştığını görmekteyiz. Çok çeşitli devletlerin hüküm sürdüğü araştırma sahasında yüzyıllar boyu süren karışıklıklar, savaşlar, ayaklanmalar ve istilalar pek çok şehrin ve eserin yerle bir olmasına neden olmuştur. Özellikle Moğollar geçtikleri yörelerde yaptıkları gibi başta Muş şehri olmak üzere pek çok yerleşimi büyük tahribata uğratmışlardır. Araştırma sahası ancak Osmanlılar döneminde daha güvenli gelişimini sürdürebilmiştir. Zaten mevcut eserlerin çoğunlukla Osmanlı döneminden kalması da bunun ispatıdır.

3.3.2.1.Selçuklular ve Beylikler Dönemi

Orta Asya'da Gazneli ve Karahanlı baskılarından dolayı batıya doğru göç eden ve yeni yurtluklar arayan Selçuklu Türkleri 1015 yılında, Çağrı bey komutasında Anadolu'ya bir keşif seferine çıkmışlardır (Sevim, 1988:19).

1040'da Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla 1042'den itibaren Anadolu üzerine daha ciddi akınlar yapmışlardır. 1045-1046 yıllarında Murat suyu ile Dicleyi meydana getiren bölgelerde Selçukluların çok kuvvetli akınlar yaptıklarını Ermeni tarihçileri kaydederler (Yinanç, 1944:19). 1049'da İbrahim Yinal, Taron'a kadar ilerlemiştir. 1055'de Taron bölgesinde pek çok akınlarda bulunmuşlardır (Honigman, 1970:180). Tuğrul Bey 1054'de Bizanslılar tarafından savunulan Malazgirt'i iki defa kuşattıysa da alamamıştır. 1058'de Kars alınırken, Erzincan, Sivas, Muş, Malazgirt, Erzurum ve Urfa yörelerine akınlar düzenlenmiştir. Murat nehri boylarındaki bu gazalar 1059'da da devam etmiştir (Sevim, 1988, 1988:220)

Büyük Selçuklu hükümdarı Alp Arslan 1070 ortalarında, Malazgirt kalesi ve Murat suyu ile Yukarı Dicle ve kolları arasındaki çeşitli kaleleri fethetmiştir. Sultan Alp Arslan 1070'e kadar Rumlardan fethedilen, Malazgirt, Muş havalisi ile bütün Vangölü havzasını Emir Sanduk (Sabuk)'a ikta etmiştir . Romenos Diogenes 1071 ortalarında Malazgirt'i geri almıştır (Yinanç, 1944:72).

Çağrı Bey'le başlayan ve daha sonra tüm hızıyla devam eden Anadolu akınları sonucunda fethedilen bölgeler sık sık el değiştirmişse de, 26 Ağustos 1071 Malazgirt zaferinden sonra Bizans Türklerin o güne kadar fethettikleri topraklardan geri çekilmiştir. Böylece Doğu Anadolu Selçuklu hakimiyetine girmiştir (Sevim, 1988:226)

Malazgirt zaferinden sonra, Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerine kadar fetihleri Süleyman Şah başta olmak üzere pek çok Selçuklu emiri tarafından devam ettirilmiştir. Kutalmışoğlu Süleyman Şah 1075'te İznik'i alarak Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmuş ve 1083'e kadar Anadolu'nun büyük bir kısmı Türklerin eline geçmiştir (Öztuna, 1983:423). Anadolu'nun fethinde yararlılıklar gösteren komutanlara topraklar verilerek beylikler kurulmuştu. Bu beylikler Anadolu Selçuklu Sultanlığına bağlıydılar. Fakat, çoğunluğunu Doğu Anadolu şehirlerinin oluşturduğu bazı vilayetler Azerbaycan Eyaleti içindeydi. Muş da bu şehirler arasındadır. Sultan Melikşah, 1071 Malazgirt zaferinden sonra Mervanoğullarına geri verilen Ahlat'ın tekrar alınması için görevlendirdiği Fahr-el-Davla, 1084'de Ahlatı alarak, Muş ve Malazgirt bölgesini Büyük Selçuklular adına yöneten Emir Sanduk (Sabuk)'a bırakmıştır

(Yinanç, 1944:137-146). Sandukoğulları döneminden kalma herhangi bir yapı günümüze ulaşmamıştır. Sık sık yapılan savaşlar ve bu bölgeye tam olarak yerleşmenin sağlanamaması bunda büyük etken olmuştur.

Melikşah'ın 1092'deki ölümünden sonra Büyük Selçuklu tahtına geçen Mehmet Tapar 1100'de Sökmen el-Kutbi isimli yerel bir beye Muş, Malazgirt, Ahlat, Erciş, Tatvan, Van, Bitlis, Adilcevaz ve Erzen şehirlerini ikta olarak vermiştir. Emir Sanduk ve Oğullarının yönettiği bu topraklarda bu tarihten sonra Sökmen el-Kutbi'nin emareti görülür. 1110'da kurulacak olan Sökmenliler (Ahlatşahlar, Ermenşahlar) beyliğinin temeli atılmıştır. İlk zamanlarda Azerbaycan Eyaletine bağlı olan bu beylik 1157'de Büyük Selçuklu Deveti'nin dağılmasıyla Irak Sultanlığına bağlı büyük bir merkez olmuştur (Öztuna, 1983:446).

Ahlatşahlar'ın 1206'da zayıflamasıyla, Eyyubiler Muş şehrini ele geçirmiştir. 1207'de de Ahlat'ın da alınmasıyla Ahlatşahlar Devleti son bulmuş, topraklarına da Eyyubiler sahip olmuştur. Bunu kabullenmeyen Ahlatşahlar halkı da yer yer ayaklanmışlardır. Eyyubiler bu ayaklanmaları bastırmak için, Hakkari'de bulunan Rojeki Aşireti'ni, başta Bitlis olmak üzere, Ahlat, Muş ve diğer Sökmenli topraklarına yerleştirmiştir (Turan, 1984:106).

Ahlatşahlar, Eyyubiler, Anadolu Selçukluları'nın bu yöreye hakim oldukları 1100-1256 tarihleri arasındaki dönem içerisinde bölgede önemli olaylar olmuştur. 1229'da Harzemşahlar'ın ve 1230'dan sonrada Moğolların yapmış oldukları tahribatlar şüphesiz mimari eserleri de olumsuz etkilemiştir. Belirtilen dönemlerden günümüze hiçbir eser ulaşmamıştır.

3.3.2.2.İlhanlılar Dönemi

Moğollardan kaçan Türkler 1230'dan önce, diğer bölgelerde olduğu gibi Muş ovasına da sığınmışlardır. 1229'da Doğu Anadolu'ya akın eden Harzemşahlar Muş ve yöresini istila etmiştir. 1230'da Yassıçimen savaşında Harzemşahlar'ı yenen Alaaddin Keykubad bölgeye hakim olmuştur (Turan, 1984:139). 1232'de Moğollardan bir grup Doğu Anadolu'ya girerek Muş'u yakmışlardır. 1243 Kösedağ savaşında Anadolu Selçuklularını yenen Moğollar bu bölgelere hakim olurlarsa da Selçuklu Sultanını başta bırakıp vezirlik

konusunda vali atayarak kendilerine bağlı bir eyalet durumuna getirmişlerdir (Spuler, 1957:53-99).

1295-1304 arasında Muş'u yöneten İlhanlı Gazan Han, Diyarbekir Vilayetine bağlıydı. Doğu Anadolu İlhanlı idaresinde, Merkezi Musul olan Diyar-ı Bekr eyaleti ve Merkezi Ahlat olan Van bölgesi Eyaleti olmak üzere iki eyalet halinde yönetmişlerdir. XIII yy.'de Moğol Uyratlılar, XIV yy.'da da Moğol Sutaylılar Doğu Anadolu'yu kendilerine yurt tutmuşlardır. Uyratlılar, kışın Musul çevresinde, yazın da Muş ve Bingöl bölgelerinde yaşamışlardır. Sutaylılar, Ebu Said'in İlhanlı tahtına oturmasıyla 1318'de Ahlat bölgesi valiliğine gönderilmişlerdir. XIV yy.'da Musul, Diyarbekir, Ahlat bölgesi Sutaylılar tarafından idare edilmiştir (Sümer, 1970:83). 1316'da İlhanlı tahtına oturan Ebu Said döneminde Moğollar'da İslamiyet ve Türkleşme kuvvetleşmiştir (Sümer, 1970:83). Muş yöresinde günümüze ulaşabilen en erken yapılar olan Esenlik Köyü (1325) ve Hacı Şeref (1332) camileri de Ebu Said (1316-1335) döneminden kalma eserlerdir.

1335'de İlhanlılar'ın iç kavgalarla çökmesi üzerine, Anadolu'da yeni emaretler kurulmuştur. 1394 yılına kadar geçen zaman karanlıktır. Fakat Muş ve çevresinin Diyarbakır'a bağlı olduğu bilinmektedir (Yalçın,1961:5). İlhanlılar'ın Doğu Anadolu Genel Valisi Celayirliler 1336'da İlhanlı iktidarını ellerine geçirmişlerdir. 1338'de Çobanlılar, Celayirliler'i yenerek yönetimi kendi ellerine almışlardır. Bu iki topluluk İlhan'ın tahtı için devamlı mücadele halinde olmuşlardır. Çobanlı Şeyh Hasan, Celayirliler'in müttefiki Sutaylılar'ın yaylağı olan Muş bölgesini 1340'da görülmemiş şekilde yağma etmiştir. Çobanlı Şeyh Hasan, 1342'de yine Sutaylılar'ın yurdu olan Bulanık'da yağma yapmıştır. Bu yağmalar sırasında pek çok dini eserin de ortadan kaldırıldığı tarihi belgelerde mevcuttur. Aynı tarihlerde Çobanlılar Hasankale'de pek çok mescidi de tahrip etmişlerdir (Sümer, 1970: 139).

1357'de, İlhanlılar'dan kalan topraklar üzerinde iktidarı, Celayirliler, Çobanlılar'ı yenerek tekrar ele almışlardır. 1350'de Sutaylılar'ın başında bulunan İbrahim Şah'ın ölmesiyle, Sutaylılar'ın Doğu ve Güney Doğu Anadolu'daki hakimiyetleri zayıflamıştır ve onlarla beraber yaşayan Türkmenler'in (Akkoyunlu, Karakoyunlu) bu bölgedeki hakimiyetleri

başlamıştır. Bugün Anadolu Selçuklu döneminden kalan bazı dini yapılarda Sutay mimarisinin de izleri görülmektedir.

3.3.2.3.Karakoyunlular Dönemi

Karakoyunlular, Celayirlilerle beraber hareket etmişler ve 1349'da Muş hakimi Şemseddin'in de içinde bulunduğu, Ahlat, Meyyafarkin, Hasankeyf, Bitlis hakimlerinden oluşan birleşik orduyu birlikte yenmişlerdir (Sümer, 1970:99). Karakoyunlular 1375'de Celayirliler'e yarı bağımlı bir şekilde, Erciş'te hükümet kurmuşlardır. XIV yy.'da Doğu Anadolu'da siyasi güç sağlayan Karakoyunlular'ın sınırları içine 1387'den önce Muş ve Bitlis de dahil edilmiştir. 1387'de Karakoyunlular adına Muş'u yöneten Emir Abdurrahman, şehri Timur'a teslim etmişse de bu tarihte Muş ovasında Karakoyunlular'la yapılan savaştan dolayı Timur, şehri yağmalamıştır. Özellikle Anadolu'nun önemli kalelerinden biri olan Muş kalesini de önemli ölçüde yıkmıştır. Timur'un geri çekilmesiyle Karakoyunlular bölgeye tekrar hakim olmuşlardır. Timur, 1394'te Anadolu'ya ikinci seferinde karargahını Muş ovasına kurmuştur. Kendisine itaat eden Bitlis Beyi Hacı II Şerefe yönettiği İrsi beyliğinin vilayetleri Bitlis, Ahlat ve Muş yanında, Pasin, Evink ve Malazgirt'i de vermiştir (Sümer, 1990:60).

Eyyubi Sultanlarından Eşref (1210-1220) tarafından, Bitlis, Muş ve Ahlat yörelerine yerleştirilen Şerefhanlar (Rojeki Aşireti) 1220-1690 yılları arasında bu bölgeyi, dönemlerindeki çeşitli Türk devletleri adına yönetmişlerdir. Şerefhanlar Muş'u genellikle kendi ellerinde bulundurmuşlar, bunun yanında Malazgirt ve Bulanık'ı da zaman zaman hakimiyetleri altında tutmuşlardır (Şerefhan, 1990:438).

XV. yy. başlarında Timur'un Doğu Anadolu'da etkisinin azalmasından sonra Karakoyunlular, eskiden beri varlıklarını sürdürdükleri bölgede güçlenerek büyük bir devlet haline gelmişlerdir (Uzunçarşılı, 1988:181). Bitlis Beyi I. Şemseddin 1405'de Karakoyunlulara bağlanmış ve yararlılıklarından dolayı Bitlis, Muş, Ahlat ve Hınıs'dan oluşan İrsi beyliği kendisine verilmiştir. Karakoyunlu Kara Yusuf'un 1417 tarihli hükümnamesinde belirtildiğine göre Muş, Bitlis hakimleri Şerefhanlar'ın idaresi altında bulunuyordu. 1421'de Doğu

Anadolu'ya giren Şahruh'a itaatini bildiren Emir Şemseddin, bölgeleriyle beraber bağımsızlığını ilan ederek, kendi adına para bastırıp, hutbe okutmuştur (Şerefhan, 1990:438). Karakoyunlu İskender Mirza, 1423'de Şahruh'u yenmesinden sonra Bitlis Beyliği üzerine saldırdıysa da topraklarına katamamıştır. Ancak Karakoyunlu Cihanşah, Bitlis Beyliği'ni 1457'de sınırlarına katmıştır. Bitlis Beyliği'nin bağımsızlık döneminde II. Şemseddin'in çocuk yaşta başa geçmesinden sonra meydana gelen taht kavgalarından dolayı Rojeki Aşireti Ağaları, hakim oldukları Bitlis Beyliği şehirlerini kendi idareleri altına almışlardır. Muş'da bulunan Abdurrahman Ağa da bağımsızlığını ilan etmiştir (Sevgen, 1982:203).

Moğollar'dan sonra bölgeye hakim olan Karakoyunlular'dan da günümüze herhangi bir mimari eserin ulaşmaması da düşündürücüdür. Bunda en büyük etken Karakoyunluların Muş yöresinde tam bir hakimiyet kuramayıp yönetimi idaresi altında bulunan yöresel Şerefhanlar'a bırakmasından dolayı olabilir.

3.3.2.4.Akkoyunlular ve Şerefhanlar Dönemi

Akkoyunlular 1467'de Karakoyunlular'ı yıkıp yerlerini alınca Bitlis Beyliğini 1472'ye kadar kendilerine bağlamışlardır. Bu tarihte Akkoyunlu Bayındır Bey, beyliğin topraklarını ilhak ederek, Muş, Bitlis ve Ahlat'ı Akkoyunlu idaresi altına alarak kendi valilerini göndermiştir. Bitlis'in Akkoyunlular'a geçmesinden sonra Akkoyunlar'ın Bayındırhan soyundan Piltan oğlu Halil Bey, 1472'den 1482'ye kadar Muş'da hüküm sürmüştür (Sözen, 1981:152). Akkoyunlular'ın yörede kesin hakimiyet kurdukları 1472-1495 yılları arasından günümüze sadece Yünören Köyü camii ulaşabilmiştir. Bu caminin de merkezden oldukça uzak bir yerde yapılması ve günümüze tek bir caminin gelebilmesi merak konusudur.

Akkoyunlular'ın Bitlis beyliği üzerindeki hakimiyetleri, 1495'in ilk yarısında Şerefhan sülalesinden Emir Şah Muhammed'in Beyliğinin yönetimini ele geçirinceye kadar devam etmiştir. Emir Şah Muhammed aynı tarihte, amcaoğlu Emir IV. Şeref'i Muş'a kendine vekil olarak tayin etmiştir. 1497'de Beyliğin başına geçen Emir III. İbrahim de aynı durumu devam ettirmiştir.

1503'de iki Bey'in arasının açılmasından sonra 1504'de Emir IV. Şeref Beyliğin başına geçmiştir. 1505'de Doğu Anadolu'ya sefer düzenleyen Safeviler, Bitlis Beyliğine hakim olmuşlar ve kendi valileriyle yönetmişlerdir. Yavuz Sultan Selim'e bağlılığını bildirerek yardım isteyen Emir IV. Şeref, 1514'da Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. Bu tarihte Beyliklerini Safevilerden alarak Osmanlı Devleti'ne tabi olmuşlar. 1531'de meydana gelen olaylardan sonra Şerefhanlar, Safeviler'e bağlanmışlardır. 1534 Kanuni Sultan Süleyman'ın İran seferinden önce Diyarbakır Valisi Yakup Paşa, Muş'u ve Bitlis'i almıştır (Şerefhan, 1990:449-493).

Bitlis kuşatması sırasında yardıma gelen Safeviler Muş'u yağmalamışlardır. Pek çok tarihi eser de bu yağmalamada yok olmuştur. Osmanlı Devleti bu beyliğe kendi valilerini atayınca Şerefhanlar da Safevilere'e sığınmışlardır. 1579'a kadar Bitlis Beyliği merkezden atanan Osmanlı Valileriyle yönetilmiştir. XVI yy.'da Kanuni döneminde Muş, Şerefhanlar'dan alınışından sonra Van Eyaletine bağlı bir sancak merkezi haline getirilmiştir. 1537-1538'de Muş sancağına Ercigan, Bulanık, Bilican, Handris ve Hınıs nahiyeleri bağlanmıştır. İranlılar'la yapılan savaşlar sonucunda bölge nüfusunun azalmasından dolayı 1534'dan itibaren çeşitli aşiretler Muş yöresinde Osmanlı Devleti tarafından yerleştirilmiştir. Ayrıca Muş kalesi şehrin güneyinde iken Kanuni Sultan zamanında yıktırılmış ve şehrin batısındaki yarım kale tamamlanmıştır (Şerefhan, 1990:449-493).

1548'de Muş, Van eyaletinin 6 sancağından biri olan Bitlis Sancağının bir nahiyesidir. 1568-1574 tarihlerinde Muş, Osmanlı idaresinde Van Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak merkezidir. Bu dönemde Malazgirt'de Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak merkezidir. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü arşivindeki Tahrir defterlerine göre, XVI yy.'da Anadolu Sancakları ve alt teşkilatlar bakımından Muş sancağı, Nahiyet-i Muş, Nahiye-i Uhkan, Nahiye-i Umur Bey olmak üzere üç nahiyeden oluşuyordu. Bu devirde nahiye olan Varto ve Bulanık, Hınıs sancağına bağlıydılar. Malazgirt, ise üç nahiyesiyle beraber sancak merkezidir (Baykara, 1988:208-203).

II. Selim devrinde Malazgirt Erzurum Eyaletinin 18 sancağından biridir. 1579'dan önce III. Murat döneminde, Osmanlı Devletine sığınan, Şerefhan

sülalesinden Halef Bey'e Malazgirt sancağı verilmiştir. Yine 1579'dan önce Şerefhanlar'la aynı sülaleden Sason Bey'i Saruhan Bey, Osmanlı Devleti adına Muş'da sancak Beyliği yapmıştır (Öztuna, 1990:509). III. Murat 1579'da Osmanlı Devleti adına yönetmek üzere Şerefhan V.'e İrsi Beyliğini tekrar geri vermiştir. 1536'da Bitlis ve Muş merkez olmak üzere iki sancak haline getirilen Bitlis Beyliği, V. Şerefhan'ın Osmanlı Devleti adına başarılı çalışmalar yapmasından sonra, 1584'de Beyliğin eski sınırları da Bitlis'e, V. Şerefhan'ın ömrü boyunca (1597) dahil edilmiştir. Bu tarihte Muş'da köyleri ve gelirleriyle beraber Bitlis Beyliği'ne verilmiştir. 1555-1578 arasındaki dönemde Malazgirt sancağı Erzurum eyaletine bağlı iken bu tarihte Muş'tan sancak olarak bahsedilmemektedir. Bitlis Sancağına bağlı olabilir. 1609, 1653 tarihlerinde Muş Osmanlı idaresinde Van Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak merkezidir (Baykara, 1988:107)

1655'de Muş'u ziyaret eden Evliya Çelebi, Van Eyaletine bağlı sancak merkezi olarak gösterir. Malazgirt'e de uğrayan Evliya Çelebi, Malazgirt'in Erzurum Eyaletine bağlı en küçük sancaklarından biri olduğunu belirtir. Şerefhanlar'ın Bitlis sancak beyliği (hükümet) 1670 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra sancak Osmanlı valilerince yönetilmiştir. 1655'deki bir olayda Muş ve Malazgirt beylerinden bahsedildiğine göre, bu tarihlerde Muş'un Bitlis'den ayrı olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde, Malazgirt'e hakim olan ise Meymet Bey'dir (Sevgen, 1982:232). 1670'de Bitlis Beyliği'nin ortadan kaldırılmasıyla, Bitlis, Muş sancağına bağlı bir nahiye haline getirilmiştir. Muş'da bu dönemde 1641'den beri Erzurum Eyaletine bağlı bir sancak merkezidir.

Günümüzde Şerefhanlar döneminden kalan hiçbir eser yoktur. Hakim oldukları Bitlis'te pek çok eser inşa eden Şerefhanlar'ın uzun süre hükmettikleri Muş bölgesinden günümüze ulaşmış herhangi bir yapının olmaması da ilginçtir.

3.3.2.5.Osmanlılar Dönemi

Şerefhanlar'ın kaldırılışıyla bölgede yerel beyler ön plana çıkmışlardır. 1787'de Alaaddin Paşa Muş, Hınıs, Varto, Bulanık, Malazgirt ve Bitlis havalisinde Beylik yapıyordu. 1794'de Safeviler Doğu Anadolu'ya saldırarak,

Alaaddin Paşa'nın hüküm sürdüğü yerleri talan etmişlerdir. 1795'de Alaaddin Paşa'nın oğlu Emin Bey de, İran şahına yardım eden, çevredeki aşiretler üzerine sefer düzenlemiştir. Bölgede meydana gelen çeşitli karışıklıklarda, Alaaddin Paşa ve oğlu Emin Bey'in kuvvetleri sultan tarafından fermanla görevlendirilmişlerdir (Fırat, 1970:140). XVIII yy.sonları ve XIX yy.'da bölgede bulunan aşiretler kendi aralarında sık sık savaşmışlar ve bazen de İran'ın kışkırtmalarından dolayı devlete karşı ayaklanmışlardır. Bu ayaklanmalar genellikle Alaaddin Paşa ve oğulları tarafından bastırılmıştır. 1821'de İranlılar Muş yöresine saldırıda bulunmuşlardır (San, 1970:149-152). 1831 yılı Osmanlı İmparatorluğu idari taksimatını gösteren defterde, Liva-i Malazgirt Erzurum Eyaletine bağlı iken, Liva-i Muş'da Van eyaletine bağlıdır. 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle Osmanlı Devleti'nde yeni idari düzenlemeye gidilmiş, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki İrsi hükümet sancaklarının ve beyliklerinin yönetimine son verilerek, böyle yerlerde yeni kaza ve nahiyeler oluşturulmuştur (Baykara, 1988:122). Muş yöresinde hüküm süre Alaaddin Paşa ve oğullarının beyliği de fermanla kaldırılmıştır. Alaaddin Paşa döneminde yapılan ve bugün ayakta olan çeşitli eserler mevcuttur. Bunlardan en önemlileri Alaaddin Bey Camii ve aynı adı taşıyan türbe ve hamam'dır.

Bu taksimattan sonra, Muş merkezde Mutasarrıf diğer bölgelerde ise kaymakam oturmuştur. Erzurum İngiliz Konsolosluğu'nun 24 Mart 1486 tarihli yazısında, yerli bir zat olan Muş Valisi Şerif Paşa'nın halk üzerinde çok kuvvetli bir baskısının olduğu belirtilir. Osmanlı'nın Klasik döneminde, Van eyaletinin bir Livası olan Muş, 1846'daki idari teşkilatlanmada Erzurum Eyaletine bağlandı. 1846'da kurulması düşünülen Kürdistan Eyaletinin sınırları içinde Muş'u da görüyoruz. 1847'de Kürdistan Eyaleti'nin merkezi olarak Muş teklif edilmişse de Ahlat olarak kalmıştır (Sevgen, 1982:111)

1850 (1266) tarihli Devlet Salnamesine ve 1847 tarihli Takvim-i Vekayi'ye göre Muş Kürdistan Eyaleti'nin bağlı olan Muş sancağının, Malazgirt, Bulanık ve Varto'da olmak üzere 9 nahiyesi vardır. 1864'de ortaya çıkan İdare-i Vilayet Kanunu 1867'den itibaren uygulanmaya başlanmıştır. Bu kanunla eyalet taksimatından vilayet taksimatına geçilmiştir (Baykara,

1988:134). 1867 Vilayet Nizamnamesine göre Muş, 7 kazası ile Erzurum Vilayetinin Sancak merkezidir. Malazgirt, Bulanık, Varto ve Bitlis de bu dönemde Muş'a bağlıdır. 1877 Nizamnâmesinde Muş'un kaza sayısı 6'ya indirilmişse de yine Erzurum vilayetine bağlıdır. 1877-78 Türk –Rus savaşından sonra Erzurum Vilayetine bağlı olan Muş Sancağı içinde yer alan Bitlis nahiyesi vilayet haline getirilmiştir (San, 1970:153).

Belli bir dönem sonra Anadolu aşiretleri, Osmanlı-Rus savaşının etkisi ve 1867'deki vilayet nizamnamesi ile mahalli beylerin hakimiyetlerinin tamamen azaltılmasından meydana gelen ortam ve otorite boşluğundan dolayı birbirleriyle mücadeleye giriştikleri gibi bazen merkezi otoritenin temsilcileri olan mahalli otoritelere de itaatsizlik yapmışlardır (Kodaman, 1987:10-28). Ayrıca 1883 yılında Doğu Anadolu'da dış güçlerden destek alan Ermeni propagandası da ortaya çıkmaya başlamıştır. II. Abdulhamit 1891'de bölgeyi Rus saldırılarından, İngiliz politikasından, Ermeni faaliyetlerinden korumak ve merkezi otoriteyi tesis etmek, yeni bir sosyo-politik denge kurabilmek için, askeri güçlerden de yararlanarak bölge aşiretleriyle Hamidiye Süvari Alayları'nı kurmuştur. 1893'te Muş Sancağı, Malazgirt, Bulanık, Varto, Sason ve Merkez kazalarıyla birlikte Bitlis vilayetine bağlıdır. Mutasarrıf da Reşit Beydir. 1903'deki idari değişiklikte Muş durumunu korumuştur. 1901 yılından itibaren Rusya'dan yardım, İngiltere'den teşvik gören Ermeniler, Taşnak komitesinin teşkilatı ile silahlanıp, Muş çevresindeki köyleri basmaya başlamışlardır. 1905 yılında şehir ve çevresinde meydana gelen çatışmalar bölge için zararlı olmuştur. Bu ayaklanma Osmanlı Devleti tarafından bastırılmıştır (Tuğracı, 1980:253).

Bugün ildeki Türk-İslam eserlerinin çoğu Osmanlı dönemine aittir. Bunda tarih olarak günümüze daha yakın olmasının da etkisi vardır. Muş'taki camii, medrese, köprü, zaviye gibi pek çok eser Osmanlılar döneminden kalmıştır.

3.3.2.6.Cumhuriyet Dönemi

1914'te Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesiyle Ruslar doğudan saldırıya geçtiler. Ermenilerle beraber ilerlemelerini sürdürerek 3 Şubat 1916'da Varto, 18 Şubat 1916'da Muş Ruslar'ın eline geçer. 7-8 Şubat'ta Osmanlı birlikteleri Muş'u geri aldılarsa da 30 Ağustos 1916'da tekrar Rusların eline geçer. 14 Mayıs 1917'de Muş kesin olarak kurtarılır ve Aralık 1917'ye kadar da ayrılıkçı Ermenilerden temizlenir. Cumhuriyetin kurulmasıyla ortaya çıkan Şeyh Sait ayaklanması, Şubat 1925'te gerçek bir isyana dönmüştür. Muş ve çevre illerde baş gösteren bu isyan 19 Mart 1925 ve 24 Nisan 1925'de Murat köprüsü civarında devlet güçleri tarafından büyük bir kayba uğratılmış ve İran'a kaçarken 27 Nisan 1925'te Abdurrahman Paşa köprüsü yakınındaki çarpışmalar sonucu isyancılar dağılmıştır. 15 Mayıs 1925'te ele başları olan Şeyh Sait ve arkadaşlarının yakalanması ile isyan tamamen bastırılmıştır (Fırat, 1970:192-227). İdare bakımından Muş, Osmanlı Devletinin son dönemlerinde Bitlis vilayetine bağlı sancak merkezidir. Cumhuriyetin kurulmasından sonra, diğer sancaklar gibi Muş da 1924'de il durumuna getirilmiştir. Şeyh Sait isyanından dolayı 1926'da Muş ilçe olarak Bitlis iline bağlanmıştır. 2 Haziran 1929'da Muş tekrar il olmuş ve 1929-1935 yılları arasında ise Bitlis, Muş'a bağlı bir ilçe durumuna getirilmiştir. Muş vilayeti 1935'de hemen hemen şimdiki sınırlarına sahiptir. 1935'de Bulanık, Varto ve 1990'da Korkut ilçe konumuna getirilmiştir. Muş bugün merkez, Bulanık, Malazgirt, Varto, Hasköy ve Korkut ilçeleriyle bir il konumundadır.

Bütün bu tarihi değerlendirmeler sonucunda Muş'ta günümüze gelebilen camilerin ve diğer eserlerin Osmanlı döneminden kalmalarına şaşmamak gerekir. Osmanlı öncesi ve Osmanlı döneminden kalabilen eserlerin bir kısmı Ermeni ayaklanmaları ve Rus işgali dönemlerinde büyük çaplı bir yıkıma maruz kalmışlardır.

Cumhuriyetin kurulması ile birlikte, Türkiye genelinde olduğu gibi, araştırma sahasında da hızlı bir şehirleşme hareketi başlamıştır. Dolayısıyla bu dönemde önemli imar faaliyetlerinde bulunulmuştur. Ancak söz konusu imar hareketlerinin yararları yanında, kültürel değerler açısından bazı olumsuzlukları da olmuştur. Araştırma sahasında, özellikle Muş ve Malazgirt şehirleri bundan

çok etkilenmiştir. Gerek yol genişletme çalışmaları (istasyona kadar uzanan Atatürk caddesi buna örnektir) gerekse yeni yapıların geliştirilmesi amacıyla bazı tarihi mezarlık, camii, kilise, türbe ve tarihi evlerin yıkılması sonucu tarihi dokuya zarar verilmiştir.

Bu dönemde belirtilen olumsuz gelişmelere karşın, son yıllarda bazı olumlu gelişmeler de görülmektedir. Nitekim 1990 yılında Malazgirt şehrinin kentsel sit alanı olarak kabul edilmesi kültürel miras açısından en önemli gelişme olarak sayılabilir. Bu bağlamda Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü'nün hazırladığı "Malazgirt Kale İçi ve Çevresi Koruma Planı Çalışması" tam olarak uygulamaya konulamamıştır. Bazı küçük çaplı restorasyonlar yapılmasına karşın yeterli değildir. Bu projeye göre; kale surlarının 50 m. iç ve 50 m. dışında kalan alanda yeni yapıların kale görünümünü olumsuz yönde etkilemesi de göz önünde bulundurulacak, restore edilen kapı ve çevresindeki yapılar acilen kamulaştırılacak ve çevre düzenlemesi yapılacaktır (Kültür Bakanlığı,1990:26).

IV. BÖLÜM

MUŞ İLİNİN KÜLTÜREL TURİZM POTANSİYELİ

4. 1. Kültürel Çekicilikler

Herhangi bir yerin (ya da ülkenin) turist çekebilme potansiyeli üç şeye bağlıdır. Turizmin temel unsurları ya da turizmin arz kaynakları denilen bu üç şey çekicilikler, erişim ve konaklamadır. ("turizmin üç A'sı"- attractions, accessibility, accommodation). Bunların yeterliliği ve de organizasyon turizmde gelişmenin temellerini oluşturur. Bunlardan çekilikler, turizmin yer seçiminde rol oynayan coğrafi kaynaklardır ve turistin bir alanı ziyaret etme isteğini doğururlar (Özgüç, 2003:47). Çekicilik oluşturan bu kaynaklar klimatik kaynaklar, kıyı kaynakları ve deniz, manzara ve doğal yaşam kaynakları olabileceği gibi, tarihsel kaynaklar, kültürel ve insan yapısı kaynaklar şeklinde de belirebilir (Özgüç, 1998: 46-99).

Birçok farklı türde çekicilik turistlerin belirli alanları ziyaretlerini ya da belirli bazı bölgelerde tatil yapmalarını teşvik eder (Özgüç, 1994: 49). Ayrıca bir destinasyonda turizmin gelişmesi ve başarılı olabilmesinde çekiciliklerin gözardı edilemeyecek bir rolü vardı. Çekicilikler destinasyonda, turistlere görme-gezme ve deneyim yaşama imkânı sağladıkları gibi, seyahat için de bir çekici güç oluşturmaktadır. (WTO, 1997: 14). Çekicilikler ve eğlence olanakları turizmin temelidir (Özgüç, 1994: 49). Dolayısıyla bunların arzı olmasa, turistin herhangi bir yere gitmesinde motive olması mümkün değildir (Robinson, 1976: 40). Aynı zamanda bir ülkenin veya destinasyonun pazarlama çalışmalarında temel turistik ürün olarak da kullanılmaktadır. Örneğin "Tac Mahal"in imajı Hindistan'ın pazarlanmasında vazgeçilmez bir unsurdur. Özel tür çekicilikler de herhangi bir amaçla (örneğin iş turizmi için) bir destinasyona gelmiş olanların, daha sonra boş zamanı geçirmek için yöreyi tekrar ziyaret etmede vereceği kararı etkileyen bir unsur olarak görülmektedir (Leask, 2003: 12). Bir destinasyondaki ekonomik etkinin, o bölgenin ziyaretçi çekmedeki gücüne bağlı olduğu (Gunn, 1988: 107) düşünülürse turizm olayının üç temel vazgeçilmezi olan çekiciliklerin önemi daha iyi anlaşılmaktadır.

Ülkelerin ya da bölgelerin sahip oldukları, çekicilikler özelliklerine göre çok çeşitli olduğundan, turizm araştırmacıları da farklı sınıflandırmalar ortaya koymuşlardır. Bunlardan Christaller (1955), turizm alanlarını çekiciliklerine göre, coğrafi görüşe de uygun olduğunu belirterek şu şekilde sınıflandırmıştır (Özgüç, 2003: 50):

1. Yer seçiminde iklimin tercih faktörü olması;

a. Kışlık dinlenmeler için,

b. Yazlık dinlenmeler için,

c. İlkbahar ve sonbahardaki dinlenmeler için

d. Her zaman elverişli iklim;

2. Manzara (Landschaft) üstünlükleri;

a. Genel olarak güzel bir manzara – örneğin dağlar, göller,

b. Bitki örtüsü – örneğin ormanlık bölge, ovalar, yaylalar, ya da güney ülkelerinin bitki örtüsü,

c. Şelaleler, volkanlar, mağaralar, kayalıklar vb. ilginç doğal özellikleri,

3. Spor olanakları:

a. Dağcılık,

b. Kış sporları,

c. Su sporları ve spor amacıyla yapılan balıkçılık,

d. Avcılık, binicilik,

e. Golf, tennis vb.

4. Plajlar;

5. Kaplıca, içmeler, kür yapılan yerler, tuzlalar, sıcak su kaynakları;

6. Güzel manzaralı, antik şehirler, sanat şehirleri, antik tapınak ya da harabeleri, müzeleri olan şehirler;

7. Tarihsel anıtlar, savaş alanları, ünlü kişilerin doğduğu evlerin bulunduğu yerleşmeler;

8. Eski halk yaşamının, halk festivallerinin görülebildiği, dinsel ziyaret yerlerinin bulunduğu alanlar;

9. Kültürel düzenlemeler yapılan yerler – Bayram haftası, festivaller, tiyatrolar, tatil kurslar gibi;

10. Ekonomik yapılar ve limanlar, baraj, havalimanı, köprü, fuar, ilginç iş yerleri (tuzlalar, akik-biley taşı atölyeleri, vb) gibi yapılar;

11. Ulaşım merkezleri, ulaşım ağının yoğun olduğu noktalar, özellikle birbiriyle kesişen yolların kavşak noktasındaki yerleşmeler;

12. Çeşitli eğlence olanakları ve en çok yapılarıyla merkezi yerler.

Birçok turistik yerler bu özelliklerden birkaçına sahip olabilirler. Örneğin iyi bir iklim, güzel bir manzara ve tarihi alanlar aynı yerde bir arada da bulunabilirler.

Genel çekiciliklerde olduğu gibi, kültürel çekiciliklerin sınıflandırılmasında da farklı anlayışlar vardır. Munsters, turistlere sunulan kültürel kaynağın tipine dayanarak bir sınıflandırma yapmaktadır. Buna göre kaynaklar anıtlar ve müzeler gibi yapılardan oluşan durgun çekicilikler (static attractions) ve olay – temelli (events) çekicilikler (kültürel – tarihi olaylar, sanat olayları ve kültürel gösteriler) şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Hall ve McArthur ise sanatsal yapılar, binalar, siteler, kasaba görünümleri ve coğrafi görünümü miras ile ilgili çekiciliklere dahil etmektedir (Richards, 2001a. 23)

Muş ili zengin arkeolojik, tarihi – kültürel çekiciliklere sahiptir. Bilinmelidir ki; kültürel çekiciliklerin coğrafi yönü de bulunmaktadır. Kültür, insanın sosyal çevre ile olduğu gibi, doğal çevresi ile de olan ilişkisi ve uyumunu yansıtmaktadır (Blij, 1996: 217). Araştırma sahasına bakıldığında kültürel çekicilikler ile coğrafya arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Yine bu çekicilikler Muş ilinin coğrafi ve tarihi şartlarına bağlı olarak çok çeşitlilik arzetmektedir. Bugün şehir ve kasabaların coğrafi görünümleri, tarihi binalar, dinsel mekânlar, çok farklı kültürlerin ve coğrafi çevrenin kaynakları olarak kendini göstermektedir (Şekil.7.). Muş ili bu maddi kültür unsurları ile birlikte, inançlar ve töresel yapı, gelenek ve görenekler, yeme- içme gibi maddi olmayan kültürel potansiyel de bünyesinde taşımaktadır. Araştırma sahasının kültür turizminde potansiyel oluştran bu kaynaklar, iç turizmde olduğu gibi uluslar arası bir çekiciliğe de sahiptirler. Fakat ildeki söz konusu olan bu kültürel kaynakların tümü turistik ürün olma potansiyeli ve özelliğine

maalesef sahip değildir. Çünkü bazı gelenek ve görenekler de, yöresellik özelliğini kaybetmeleri nedeni ile, turizmde önemli bir husus olan "farklı olma" ayrıcalığını kaybetmişlerdir. Bu nedenle bu bölümde, Muş ilindeki kültürel kaynaklardan sadece turistik ürün olma özelliğine sahip olan kaynaklar ele alınıp, kültürel turizm potansiyeli içindeki önemleri üzerinde durulmuştur.

Buna göre Muş ilinin, kültürel turizm potansiyelini oluşturan kaynaklar iki ana grupta toplanabilir.

a. Tarihsel Kaynaklar

b. Sosyo-Kültürel Kaynaklar

4.1.1.Tarihsel Kaynaklar

Tarihsel kaynaklar, geçmiş medeniyetlerin ve geçmiş çağların yaşayan fiziksel kalıntılarıdır (Özgüç, 2003:76). Bu kaynaklar turizm olayının en önemli kaynaklarından biri de tarihi kaynaklardır. Bu tarihi kaynakların turizm amaçlı kullanmasıyla ortaya çıkan turizm faaliyetine tarihi turizm denir. Tarihi kaynaklar bir milletin önceki nesillerden kalan tarihi miraslarını içerir ki bunlar toplumun genel yararı için inşa edilmiş, dini yapılar, meclis binaları, saraylar ve müzeler gibi maddi kültür mirası yapılardır. Ayrıca tarihi turizmin kaynakları tarihi dönemlerin kültürünü yansıtan tarihi eşyalar ve tarihi dönüm noktalarının oluştuğu savaş alanları ve önemli anlaşmaların yapıldığı mekanlar da tarihi turizmin kaynaklarındandır.

İnsanlık tarihine bakıldığında, coğrafi şartların insan yaşamı için en uygun olduğu sahalar aynı zamanda tarihi kaynaklar için de en zengin mekanlardır. Anadolu, Mezopotamya, Mısır ve Çin, Ortaçağ'dan sonra ise Avrupa ve Kuzey Amerika tarihi miras açısından en zengin bölgeler olmuştur. Bu alanların tarihsel ve kültürel özellikleri birçok turist için oldukça güçlü bir çekicilik kaynağıdır. Bu da kendini kültürel turizm faaliyetlerinde olduğu kadar kitlesel turizmde de göstermektedir.

Turizm aktivitesinin önemli bir çeşidini oluşturan kitlesel turizm pazarında tarihsel kaynaklar her zaman büyük bir öneme sahiptir. Kitlesel

turizm; turizmde her ne kadar eğitim seviyesi düşük bireylerin katıldığı bir turizm çeşidi olarak görülse de bu faaliyete katılanlar içerisinde toplumun "beyaz yakalılar" olarak bilinen iyi eğitim görmüş insanları tarihsel çekiciliklere yoğun ziyaretler gerçekleştirmektedir.

Daha çok kültürel turizmin vazgeçilmezi olan tarihsel kaynakların düzenli bir dağılış gösterdiği söylenemez, bazen bir şehirde ve kasabada yalnız başına ayrı bir çekicilik alanı olarak ortaya çıkabilir. Bunlar modern gelişen orijinal dokuyu tamamen bozmuş olsa da, modern yapılanma içinde izole kalmış alanlardır. Fakat şehirsel değişimin doğası gereği çoğu zaman eski binalar yerlerini yeni binalara bırakmaktadırlar. Ve saf bir şekilde koruna gelmiş tarihi şehir ve kasabalar, şehirlerin çok sınırlı bölgelerine sıkışmak zorunda kalmışlardır. Eski yapılar ne kadar yüksek oranda iseler, o alanın tarihsel yapısı da o kadar güçlü ve coğrafi görünüm çekiciliği de o kadar yüksek olacaktır. Buralardaki en gösterişli ya da olağanüstü binalar turistlerin daima dikkatlerinin odağını oluştururlar.

Ancak son süreçte kültürel ve tarihi turizmde "koruma – saklama" kaygısı ile "kullanma – kullanarak yaşatma" güdüsü karşı karşıya gelmektedir. Bir tarihsel kaynağın otantikliği pazarın talepleri kadar, kaynaktan sorumlu olanların anlayışına ve siyasetlerine de bağlıdır. Bazı yönetimler olduğu gibi korumadan yana tavır alırken, bazıları kaynağı çok büyük ve geri dönülemez ölçüde değişime uğratırlar. Ayrıca, tarihsel kaynaklar iklim koşullarının yarattığı aşındırma ve çürüme gibi doğal olaylarla da karşı karşıya bulunduklarından, korunmaları da çok zor olmaktadır (Özgüç, 2003:150). Önemli olan insanoğlunun koruma eylemini içinde taşıyıp bu yöndeki tedbirleri gecikmeden almasıdır.

Muş ilindeki ana çekiciliği tarihsel kaynaklar oluşturur ve ildeki kültürel turizmin genel olarak bu çekicilikler üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir. Bu kaynaklar ilin turizminde önemli ekonomik getiri sağlayabilecek yoğunluk ve niteliktedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 2005 yılı envanterine göre, 2 adet kentsel sit, 13 adet arkeolojik sit ve 45 adet ise tarihi ve dini yapı

tescillenmiştir. Ancak bunların dışında tescillenmeyi bekleyen çok sayıda tarihsel kaynak da mevcuttur.

Muş ilinde tarihsel kaynaklar (tescil olmayanlar da dahil) çoğunlukla Muş ve Malazgirt şehirlerinde toplanmıştır. Ancak köylerde ve özellikle ovalık alanlarda da tarihsel kaynakların geniş bir yelpazeye yayıldığı, görülmektedir. İldeki bu çekicilikler şu gruplara ayrılabilir:

- Tarihi / Turistik Şehirler,
- Arkeolojik ve Tarihi Sitler,
- Dini Yapılar,
- Diğer Tarihsel Kaynaklar.

4.1.1.1.Tarihi ve Turistik Şehirler

Tarihi turizmin kuşkusuz en önemli kaynaklarının başında tarihi şehirler gelmektedir. Bu şehirler pek çok tarihsel yapılarıyla kendi bünyesinde çekicilikler ihtiva eden şehirlerdir. Bu şehirler modernleşmeyle her ne kadar orijinalliklerini tam anlamıyla koruyamasalar da nispeten izole kalmış alanlardır. Ancak şehirsel değişimin doğası gereği otantiklikten uzaklaşma devam edecektir. Bugün bu şehirlerin korunması yönünde dünyada önemli bir kamuoyu oluşmaktadır.

Tarihsel şehir merkezlerindeki korumanın üzerindeki baskı ve bunların hayatta kalma sorunu, orada ya da şehrin bir başka kesiminde uygulanan geliştirme projelerinden doğmuştur. Gelişmiş ülkelerde etkili planlama kontrol sistemleri ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra işlerlik kazandığı için bu tür kaynakları koruma siyasetleri de ancak o zamandan beri geliştirilen projelere karşı uygulanmaktadır. Terkedilmiş "hayalet şehirler" dışındaki yerleşmelerin tümü, hatta modern şehirsel yayılma ve sanayileşmenin hiç uğramadığı yerleşmeler bile çok çeşitli şehirsel fonksiyon taleplerini karşılayabilirler. Yerleşme sakinlerinin toplumsal, rekreasyonla ilgili, eğlence, ekonomik (alışveriş ve bankacılık vb.) ihtiyaçları ve bunlarla bağlantılı fonksiyonlar yalnızca tarihsel çekirdekte değil, yerleşmenin her tarafına yayılabilmektedir.

Turistler bu yerleşmelerde tarihsel özellikler kadar bu tür kolaylıkları da aradıkları için ziyaretleri sırasında bu yerleşmelerin güncel olanaklarından da yararlanacaklardır (Özgüç, 2003:152). Tabi ki tarihi turizm planlamalarında bunun da göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

İncelenecek olursa tarihi şehirleri diğer şehir yerleşmelerinden ayıran dört fonksiyonu önem kazanmaktadır. Bunlar şehrin savunma fonksiyonu açısından; şehir surları, şehir kapıları, kaleler, şatolar gibi, şehrin dinsel fonksiyonu; cami katedral, kilise, tapınak, havra, mescit gibi, şehrin konutla ilgili fonksiyonu; saraylardan basit evlere kadar olan konutlar, şehrin ticari fonksiyonu; Pazar yerleri, hal binaları ve loncalardır (Özgüç, 2003:155).

Araştırma sahasında tarihi-turistik şehir kapsamında değerlendirilebilecek şehirler Muş ve Malazgirt'tir. Özellikle Malazgirt şehrinin geçmişine bakıldığında, bu şehrin tarihteki önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Gerek birden fazla kültürün varlığı, yaşam ile ilgili aktiviteleri ve gerekse bunların ortaya koydukları farklı kültürel miras ve geleneksel evleri sayesinde, bu iki şehrin fiziksel görünümleri kültürel görünüm de turizmde avantajlı bir durum oluşturmaktadır. Ancak bu avantajın sürdürülebilmesi için bu tarihi-turistik şehirlerin sahip olduğu kaynaklarların envanterlerinin çıkarılması, bu kaynakların sınıflandırılması ve değerlendirilmesi ve en sonunda da her bakımdan geliştirilmesi amacıyla önceliklerin belirlenmesi için site yönetim planlarının yapılması, uygulanması ve devamlı olarak izlenmesi bir zorunluluktur.

4.1.1.1.1. Muş

Kuruluş tarihinin çok eskilere indiği bilinen Muş şehrinin ilk olarak ne zaman kurulduğu ve adının nereden geldiği kesin olarak bilinmemekle beraber; toprağının verimli ve eski çağ şartları bakımından yerleşime ve savunmaya elverişli bir ova kenarında bulunduğundan erken devirlerde yerleşilmiş olması mümkündür. Kısmen çevresi ile beraber Muş ovasının teşkil ettiği "Tarunitis" bölgesine eski çağ kaynaklarında bahsedilmektedir. Bölgenin adı Ortaçağ'da

"Taran" olarak devam etmiştir. İslam devrinde de "Tarun" adı, bazen bizzat şehri kastetmek üzere kullanılmıştır (Darkot, 1980:745).

Bazı araştırmacılar da su ve nehirlerin bolluğundan dolayı buraya, bu anlamı içine alan Süryanice Muş'a dendiğini savunurlar. M.S. IV.yy da Muşet adlı bir kralın bu şehri kurduğu bundan dolayı şehrin Muş adını aldığı fikride ileri sürülür (Önder, 1987:81).

Ermeni rivayetlerine göre Muş'un kurulması Muşet'e atfediiir. M.S. IV.yy da yaşamış olan bu zat, Ermeni asıllı olmayan Mamikan ailesinin atası sayılır (Darkot, 1980:745). Lazdiverdli Aristages; "Muşet ailesi Khot'dan Daron'a (Taron) göç etti. Koruyucumuz onu Daran'a yerleştirdi. Muşet'e Daron'u hediye etti. Muşet ilk olarak Hz. İsa'ya birer (Manastır) yaptırdı. Bu evi Vartapetler'e (Rahipler) verdi."diye bir olay anlatır. Olay 451 den sonra geçiyor olmalıdır. Muş Surp Garabet kilisesi, Muşet'in yaptırdığı manastırın devamı olmalıdır (Kaşkarlı, 1991:1088).

Evliya Çelebi ise, bir efsaneden bahsetmiştir. Buna göre "Muş kelimesinin Fare demek olduğunu, Nemrut'a Cenab-ı Hakk'ın Fareyi musallat ettiğini, Muş sahrasındaki büyük bir mağaradan kedi büyüklüğünde fareler çıkarak, Nemrud'un bütün şehir ve kasabalarını alt-üst etmiş, bütün kavmini yemiştir. Bu yüzden şehrin adına Muş derler. Muş'un çıktığı büyük mağara halen görünmektedir. Ama Allah'ın işi, İskenderin Philkos adındaki hekiminin tılsımı ile bu farelerin nesli kurutulmuştur. Onun için Muş bölgesinde asla fare olmaz" (Seyahatnâme, 1986:178-179). Şerefname'de geçen bilgiye göre ise, Muş kelimesi, Ermenice "duman" anlamına gelmektedir. Şehrin kalesinin bulunduğu yer çok dumanlı olduğu için bu ad verilmiştir. Ayrıca diğer bir görüş, Müslümanlar 649' da Armenia'ya sefer düzenledikleri sırada, Muş ve Sason, aynı zamanda patrik olan Senasır adında bir kral tarafından yönetiliyordu. Muş adında bir oğlu vardı. Ahlat hakimi ise Yustinyusdu. Yustinyus'un kızı Taran ile Muş kaçarak müslümanların karargahına sığınmışlar ve müslüman olarak evlenmişlerdir. Bu iki genç sayesinde Muş, Ahlat ve Bitlis yöreleri kolayca feth edilmiştir (Şerefnâme, 1980:389-406). Muş, Farsça,

nehirlerde yolcu taşıyan küçük gemi, fare; Arapça; şefaf, parlak, İbranice ve Süryanice, sulak, otlak ve verimli anlamlarına gelir. Muş'un coğrafi konumu göz önüne alınınca ismin, İbranice yada Süryanice den geldiğini ve coğrafi yapısından aldığı söylenebilir (Muş İl Yıllığı, 1989:14) ise de, ilk çağlarda Muş'un bulunduğu bölgeye Taran, İslam döneminde de Tarun denilmesi, Muş adının eski kaynaklarda hele Asur metinlerinde hiç rastlanılmadığına göre bu ad daha sonra verilmiş olmalıdır (Önder, 1987:81). Muş adından İslam eserlerinde ancak X.yy'lın ortalarından itibaren bahsedilmeye başlanmıştır (Darkot, 1980:745). Selçuklular "Malazgirt Meydan Savaşı"ndan sonra bu bölgeye pek çok Oğuz boylarını yerleştirerek, bölgeyi Türkleştirmişler, yerleşenler de Muş adını benimsemişlerdir (Önder, 1987:81).

Doğu Anadolu Bölgesinde, kazılar sonunda, Erzurum ve Elazığ bölgelerinin tarihi M.Ö. 6000 – 5500 yıllarına kadar inmektedir. Geniş çapta tarıma dayanan ve çok geniş bir alana yayılan, bu dönemde görülen Erken Hurri Kültürü'nün menşei Doğu Anadolu olarak gösterilir (Erzen, 1984:14). Erzurum ve Elazığ bölgelerinin yakınında bulunan ve tarıma daha elverişli olan Muş bölgesinde yerleşmenin tarihini Neolitik döneme ve Erken Hurri kültürüne indirmemiz mümkündür.

Şehrin kuruluşu ile ilgili bazı rivayetler vardır. Bir rivayete göre; Muş şehri, Asurlular'dan kaçarak Muş yöresine gelen İbrani kabilelerinden biri tarafından kurulmuştur. Başka bir rivayete göre ise, M.Ö. II. Binin ikinci yarısında, Orta Anadolu'da Hitit egemenliğine son vererek doğuya doğru genişleyen Muşkilerin bir kolu Muş yöresine gelerek şehrin temelini atmışlardır. Muş'un kuruluşu ile ilgili son rivayetler ise dini kaynaklı olup Muş'un, Hz. Nuh'un oğlu Yasef'in torunu Muş oğullarınca kurulduğudur

Tarih süreci içinde Büyük İskender'in, Part'ların, Romalıların, Ermeni Prenslikleri ve Bizanslıların egemenlikleri altına giren yöre 1071 Malazgirt Savaşı'yla Selçukluların eline geçer. Bu savaş sonucu pek çok Türk boy ve oymakları Muş yöresine yerleşmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde Muş yöresi Eyalet-i Van'ın bir livası idi. 1831 Osmanlı Nüfus Sayımı'nın kayıtları da, Muş Livası'nın Eyaleti Van sınırları içinde yer aldığını gösterir. 1846 – 1847'deki yönetsel bölünümde ise Muş Livası'nın, Erzurum Eyaleti'ne bağlandığı görülür. 1867 ve 1877 Vilayet Nizamnameleri Muş Sancağının yine Erzurum Vilayetine bağlı olduğunu kaydetmektedir. 1896'da ise Muş Sancağı Bitlis Vilayetine bağlanmıştır. Bu dönemde, Muş sancağının 5 kazasını ise, Muş Merkez, Malazgirt, Bulanık, Varto ve Sason oluşturmaktaydı.

Foto.2. *Önemli Tarihi Kaynaklara Ev Sahipliği Yapan Muş Şehrinden Bir Görünüm*

1892 ve 1903'teki yönetsel bölünmede, Muş Sancağı 1896'daki durumunu korudu. 1892 ve 1903'te Bitlis Vilayeti, Merkez Sancağı, Muş, Siirt ve Genç Sancaklarından oluşmaktaydı. Muş Sancağı'nın beş kazası ise Muş Merkez, Malazgirt, Bulanık, Varto ve Sason idi (Yurt Ansiklopedisi, 1982:5993).

1916'da yine Bitlis Vilayeti içinde yer alan Muş Sancağı'nın toplam kaza sayısının 6'ya çıktığı görülür. Muş'a eklenen yeni kaza, daha önce

Mardin'e bağlı olan Şırnak idi. Şırnak kazası, 1916'da bağlı olduğu Muş Sancağı'ndan 1918'de ayrılarak Siirt Sancağı'na bağlandı. 1918'de Muş Sancağı, Şırnak kazası dışında, 1916'daki yönetsel durumunu korumaktaydı.

Cumhuriyet döneminde, 1924 yılında sancakların il durumuna getirilmesiyle, Muş'da il olmuştur. Ancak, Şeyh Sait ayaklanmasından sonra yapılan düzenlemeyle 30 Mayıs 1926'da Bitlis iline bağlanmış olan Muş ili 2 Haziran 1929'da kanunla yeniden il haline getirilmiştir. Bitlisi ili de ilçe olarak aynı kanunla Muş iline bağlanmıştır. Daha sonra 4 Ocak 1936'da yeni bir kanunla Bitlis yeniden il haline getirilmiştir. 1935 de Muş bugünkü sınırlarıyla kurulmuştur (Yurt Ansiklopedisi, 1982:5982).

Muş şehri, Muş ovası'nın güneyindeki Kurtik dağlarının eteğinde yüksekçe bir tepe üzerine kurulmuştur. Savunmaya elverişli topoğrafya şartları, kuzeyde bulunan oldukça verimli ovanın sağladığı avantaj, kurulu bulunduğu tepede insan hayatı için vazgeçilmez bir unsur olan suyun varlığı ve tarihi yolların (ipek yolu) üzerinde bulunması gibi coğrafi şartlar bunda etkili olmuştur. Bütün özellikleri bakımından (konumu, iklimi, ulaşım durumu gibi) elverişli olan bu topoğrafik ve jeolojik şartlar Muş şehrinin burada doğmasını ve tarih boyunca yaşamasını sağlamıştır. Öyle ki, tarih boyunca birçok kez istila ve tahrip edilmesine karşın, defalarca tekrar inşa edilmesi ve şehrin bulunduğu yeri koruması, coğrafi unsurların bu şehrin kuruluşu üzerindeki etkisinin ne kadar kuvvetli olduğunu göstermektedir.

Kuzey yönü alabildiğine düz bir ovadır. Doğusunda Muş (Çar) deresi, batısında ise Karni çayı geçer. Kuzey kesimi demiryolu hattını aşarak Karasu nehrine kadar genişlemiştir. Şehrin alt bölümünün deniz seviyesinden yüksekliği 1260 m şehrin çekirdeğini oluşturan eski kale çevresindeki yükselti ise 1520 m.'dir. şehrin ilk yerleşim yeri Kale mahallesidir. Burası dağın eteğinde kurulmuştur. Sonraları Dere, Muratpaşa ve Kültür Mahallelerinin kurulmasıyla dağ eteğinden çıkıp ovaya doğru yayılmıştır. Eski Hükümet konağı civarında toplanmış bulunan şehrin istasyon bölümüne doğru yayılmasına etki eden en önemli faktörlerden biri 1955'de kurulan demiryolu hattı,

diğeri ise 1966'daki Varto depremidir. 19.08.1966 Varto depreminden sonra il merkezinde 218 adet kargir bina inşa edilerek yeni bir mahalle tesis edilmiş e Sunay Mahallesi olarak isimlendirilmiştir. Öte yandan bu dönemde istasyon mevkiinde monte edilen 400 baraka ile de Zafer mahallesinin temeli atılmıştır. Şehrin bugün 10 mahallesi vardır ve bir yelpaze gibi ovaya doğru genişlemesi devam etmektedir.

Bugün sahip olduğu tarihsel kaynaklarıyla kültürel turizm açısından önemli bir potansiyel sergileyen Muş şehrinin geçmişte daha önemli bir potansiyel teşkil ettiği tarihi kaynaklarda mevcuttur. Nitekim 1873 Erzurum Vilayet salnâmesi'ne göre, Muş Sancağı'nın tüm kaza ve köylerinde toplam 23.215 hane, 1.705 dükkan, 94 cami, 45 medrese, 35 kilise, 8 han ve 4 hamam bulunmaktaydı. 1892 Bitlis Vilayet Salnâmesi'ne göre de, nahiyeleriyle birlikte Muş merkez Kaza'da 9.403 hane, 1 hükümet konağı, 1 kışla, 1 depo, 30 cami ve mescit, 9 medrese, 7 tekke, 44 kilise, 473 dükkan, 36 bezirhane, 30 değirmen, 9 fırın, 4 hamam, 9 han, 9 kahvehane, 1 lokanta ve 1 eczane vardı.

1892'den günümüze gelindiğinde bu eserlerin çoğu tamamen yıkılmış durumdadır. Bunda şehrin 1916'da Rus işgaline uğraması ve ayrılıkçı Ermeni çetelerinin Rus'larla birlikte yaptıkları tahribatların önemli etkisi olmuştur. Bugün şehirde, Kültür ve Turizm Bakanlığı Koruma Kurulları tarafından tescillenmiş 3 camii, 1 han, 3 kilise, 1 hükümet konağı, 1 çeşme ve 2'de hamam bulunmaktadır. Ancak şehirde tescillenmemiş tarihsel kaynaklarda mevcuttur. İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nün bu yöndeki girişimleri devam etmektedir.

4.1.1.1.2.Malazgirt

Malazgirt adının kökeni de eski dönemlere dayanmaktadır. Vangölü havzasına hakim olmuş ve buradan büyük bir alana yayılmış olan Urartuların başlarında, "Menuas" (M.Ö.810-786) adlı bir kral bulunmaktaydı. Malazgirt adının bu kralın adıyla ilgili olduğu ansiklopedi bilgilerinde mevcuttur. Bu hükümdara ait bir kitabeden anlaşıldığına göre, adı geçen kral "Menuahina" (Menuas'ın şehri) isimli bir şehri kurmuştur. Tarihçilere göre Malazgirt

civarında kral Menuas'a ait birçok kitabelere rastlanmış ve bunlara göre bu şehrin eski Ermenice de adı "Manavazakert" olarak geçmektedir. Bu şekilde daha sonra Arap kaynaklarında "Manazcird" olarak geçer. Ortaçağdaki Bizans kaynaklarında ise o zamanki Harkh ve Apahunileh nahiye yeri üzerinde yer alan şimdiki Malazgirt'in ismi "Malazgert – Manazkert" olarak iştihkak ettiği (L) harfi şekli daha sonra ortaya çıkmıştır. Yerli halk dilindeki eski ismi ise muhteşem kalesinden dolayı "Kele" olarak söylenir ve tanınır (Malazgirt Kaymakamlığı, 1998:16).

Muş ilinde tarihi şehir yerleşmesine en tipik örnek aynı zamanda bir kentsel sit alanı olan Malazgirt şehridir. Anadolu'nun Türkleşmesindeki en önemli dönüm noktası olan Malazgirt Meydan Muharebesi'nin yapıldığı ve bu önemli savaşa ismi verilen Malazgirt şehri, asıl çekirdeğini oluşturan Malazgirt kale içi ve çevresiyle tam bir tarihi şehir özelliği yansıtmaktadır.

Malazgirt şehri ve yöresi Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya egemen oluşlarını simgeleyen önemli tarihsel bir olayın yaşandığı yer olması açısından önem teşkil ettiği gibi şehrin yerleşmesinin tarihi daha eskilere dayanır.

Muş çevresinde M.Ö. 900 yıllarında Friglerin öncülerinden Muşkiler'in yaşadığı bilinmektedir. Bu yöre M.S. 400 yıllarında Roma İmparatorluğunun bir parçası olmuştur. Daha sonra, Roma'nın mirasçısı Bizans İmparatorluğu 10. yüzyılda yörede tam bir hakimiyet kurmuştur. Bu zamana kadar Anadolu'ya yapılan Türk ve Müslüman akınları Bizans karşısında etkili olmamıştır. Ancak 11.yüzyılda Bizans merkezi otoritesinin etkisinin azalmaya başlamasıyla beraber Bizans, tüm yönlerden çeşitli kavimlerin akınlarıyla karşılaşmıştır. Balkanlar'da Peçenekler, Kuzey'de Ruslar, İtalya'da Narmanlar doğudaki Türk ve Müslüman akınlarını desteklemişlerdir. Nihayet 11.yüzyıla Selçuklular'ın organize ettiği Türk akınları etkili olmaya başlamış ve 26 Ağustos 1071 tarihinde Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Romenos Diogenes'e karşı Malazgirt ovasında kazandığı zafer sonunda Anadolu'da Bizans – Grek Ortodoks kültürü yerine Türk – İslam medeniyetinin egemenlik dönemi başlamıştır (Kültür Bakanlığı, 2000).

Tarihi Malazgirt şehrinin önceki durumu hakkında 20 yy başlarında yöreyi ziyaret eden gezgin tarihçi Lynch yazdıklarıyla bilgi vermektedir. Lynch'e göre o dönemde yerleşme kalenin içindedir. Bir kule ve surlarla çevrelenmiş kalenin duvarları masif taşlardan örülüdür. Kale'nin içinde 3 kilise ve 1 cami vardır. İç kaleden sekizgen olan kuleye kadar kentin büyüklüğü uzunlukta 750, genişlikte 500 yarda'dır. Gerek yerleşiminin, gerekse karakterinin Trabzon kalesinin yerleşimine benzediği belirtiliyor. Kale'nin bir lav yığını üzerine kurulmuş olup Murat Suyu'nun alüvyal düzlüklerine kadar indiği de belirtilen bir başka husustur. Yazar o dönemde mezarlığın kentin dışında olduğunu belirtmektedir.

1892 Bitlis Vilayet Salnâmesine göre Elmalı nahiyesi ile birlikte Malazgirt'te 2.116 hane, 1 hükümet konağı, 6 camii, 7 medrese, 14 manastır, 75 dükkan, 21 değirmen, 2 fırın ve 3 bezirhane bulunmaktaydı.

Malazgirt şehrine baktığımızda ilk yerleşmenin Kale ve Selçuk mezarlığı çevresinde olduğu bilinmektedir. 19 yy sonuna gelindiğinde Malazgirt, Bitlis vilayetinin Muş Sancağı'na bağlı bir kaza idi. Kazaya bağlı 50 köyü ve toplam 21 bin nüfusu bulunmaktaydı. Hükümet konağı dışında bir cami, bir kilise, 213 ev ve 19 dükkan yer almaktaydı (Tuğracı, 1985:228).

Şehrin 1950'lerin başına kadar durağanlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Kaleden kuzeye doğru yayılan gelişme, 1950'lerde güçlenmiştir. Bu yıllarda yerleşmede kamu kuruluşlarının da yer almaya başlamasıyla bugünkü ticaret bölgesi yerleşme merkezine dönüşmeye başlamıştır Kamu kuruluşlarının batıya yönelmesi, doğudaki parçalı topoğrafya ve güneyde Askeri alanın konumlanması batıdaki düzlükleri cazip hale getirmiştir. Son 10 yılda kentin mekansal gelişmesi Bulanık – Patnos karayolunun her iki yanında olmaktadır. Fiziki gelişme kuzeyde Murat nehri yatağı, batı ve güney batıda Murat'a dökülen Şekerbulak çayı gibi doğal eşiklerle sınırlanırken, doğu ve güneydeki parçalı topoğrafya ve Askeri alan da bir eşik oluşturmaktadır. Bu nedenle yerleşik alan içerisinde büyük boşluklar oluşmakta, düşük yoğunlukta ve seyrek konut kümeleri ve dağınık evler de alanda yer almaktadır. Bu tür konut

dokusunda yaşayanların konut çevresinde tarım ve hayvancılık faaliyetlerini sürdürebildikleri gözlenmektedir (Foto.3).

Foto.3. *Malazgirt Şehrinin Kaleye Yakın Kesimleri*

Yerleşme içerisinde tarihi ve mimari değeri saptanabilen kale burcu ve surlar varlıklarını bugüne kadar korumuşlardır. Kale dışında tescilli bir yapı yoktur. Ancak tescillenmemiş köprü, mezarlık, hamam, höyük, çeşme, kilise'de mevcuttur. Banka caddesi üzerindeki kale yapısı ve burçlar 1978 yılında onarılmıştır. Bunun dışında volkanik bazalt taşlardan yapılmış surlar zaman içinde tahrip olmuş, büyük kısmı çevredeki insanlar tarafından inşaat malzemesi olarak dahi kullanılmıştır.

Kültürel turizm için son derece önemli bir alan teşkil eden Malazgirt kaleiçi ve çevresi'nin tarihi dokusunun korunması ve çeşitli restorasyonlar yapılması için 1990 yılında önemli bir adım atılmıştır. Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulunun 27.06.1990 tarih ve 247 sayılı kararıyla koruma amaçlı bir imar planının çıkarılması karara bağlanmıştır. 27.11.1990 tarih ve 280 sayılı kararla koruma planı uygulamaya alınmıştır.

Bugüne kadar süregelen çalışmalar bölümler halinde devam etmektedir. Çalışmaların bitmesiyle, 1071'da Anadolu'nun kapılarının açıldığı bu şehir layık olduğu yerde olacaktır. Tabiki bu olumlu sonuç ilin kültür turizmi potansiyelinin daha da artması anlamına gelecektir.

4.1.1.2.Arkeolojik ve Tarihi Sit Alanları

4.1.1.2.1.Arkeolojik Sit Alanları

Tarihçesinin M.Ö. 6000 yıllarına dayandığı araştırma sahası, çok da fazla bilinmeyen zengin bir kültür turizmi potansiyeline sahiptir. Araştırmalarımız göstermiştir ki; Muş'un Türkiye'nin kültürel tarihi açısından da farklı bir önemi vardır. Çünkü Doğu Anadolu'da Transkafkasya, Batı İran, Anadolu ve Mezopotamya'nın kesiştiği noktada yer alır. M.Ö. 6000 Halaf döneminden, İlk Tunç Çağı, Urartu, Roma/Bizans, Selçuk ve Osmanlı dönemine kadar çeşitli uygarlıklara yurt olmuştur.

İl topraklarında en eskisi Halaf medeniyetine, en yenisi ise Orta Çağ'a ait sadece ellinin üzerinde höyük yerleşmesi vardır. Ayrıca çeşitli nekropol alanları, antik kent ve çok sayıda çeşitli Urartu dönemine ait maddi kültür varlıkları vardır. Araştırma sahasındaki arkeolojik sit alanları; antik kent harabeleri, nekropoller ve höyüklerden oluşmaktadır. Bu alanların bir kısmı Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından tescillenmesine karşın halen ilde tescillenmeyi bekleyen çok sayıda arkeolojik sit alanı mevcuttur.

4.1.1.2.1.1.Antik Kent Harabeleri

Muş ilinde bu yerleşim türüne en önemli örnek, bir Urartu kenti olan Kayalıdere Antik kenti (Kale Şehri)'dir. Merkez ilçeye 40 km, Varto ilçesine ise 20 km uzaklıkta Kayalıdere köyü sınırları içerisindedir. Varto – Bulanık karayolu ile Murat nehri arasında kalan bölgede kurulan bu Urartu kenti İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nce Prof. Seton Lloyd ve C.A. Burney başkanlığında, 1965 yılında yapılan kazıda bulunmuştur (Foto.4).

Foto.4.*Urartu Dönemi Önemli Yerleşmelerden Biri Olan Kayalıdere Antik Kentinden Bir Görünüm*

Urartu kralı Menua dönemi (M.Ö. 810-786)'nde Muş ve çevresi "Urme" ülkesi olarak adlandırılmaktaydı. Muş ve çevresinin II. Sarduri dönemi (M.Ö. 8. yy'lın ortaları)'nda Urartu egemenliğinde olduğunu Varto-Kayalıdere yerleşim yeri kanıtlamaktadır (Burney, 1986:55). Bu yüzden şehir Urartu Kralı II. Sarduri devri (M. Ö. 764-735)'ne tarihlenmektedir.

Ayrıca, Urartular döneminde kullanılan Malatya – Elazığ – Palu – Bingöl – Muş – Erciş yolu tarihte Muş'un önemli bir merkez olduğunu göstermektedir (Koçhan, 1998:24). Kuşkusuz bu yolun önemli durak yerlerinden biri de Kayalıdere'dir.

Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulunun tespitlerine göre 1965'te yapılmış olan kazılarda; bir Urartu kalesi, tapınak, kutsal alan, apadana, depo ve kalenin diğer odaları, sur duvarları ve mezar odaları ortaya çıkarılmıştır.

Tapınak, 1965 yılında İngilizler tarafından kazılan kentin kurulduğu yüksekçe bir tepenin doruğundadır. Kare planlı olup, iri bazalt taşlardan örülmüştür. Yukarı kalenin güneydoğu ucunda bir kaya mezarı bulunmaktadır. Mezara giriş uzunca bir geçit ile sağlanır. Altı oda temizlenmiş tamamı çıkarılmamıştır. Odalar arasında geçitler, oda içlerinde çok sayıda nişler ve oda

tabanında çok sayıda irili ufaklı yuvarlak tabanlı çökmeler, ayrıca girişteki odada bir kuyu mevcuttur. Odalar kaya içerisine oyularak yapılmıştır (E.K.T.V.K.K., 1990:249).

1965 yılında yapılan kazılar sonucunda şehirde, M.Ö. VII. yy'la ait bir bronz aslan heykeli, çeşitli düğmeler, ok başları, tunç iğneler, aslan avı tasvirli kemer parçaları ele geçirilmiştir. Buluntular bugün Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir.

M.Ö.7. Yüzyıl sonlarına doğru Doğu Anadolu bölgesi sık sık Urartu ile Asur krallıkları arasında el değiştirmiştir. Böylece M.Ö. 609'da Urartu, M.Ö. 605'te Asur krallıkları; İskit ve Med saldırıları sonucu tarih sahnesinden silinmişlerdir (Erzen, 1984:40). Kayalıdere antik kentinin de özellikle bu dönemde önemli tahribatlara uğradığı ve eski önemini kaybettiği muhtemeldir.

Muş ilindeki, höyük ve nekropol alanlarındaki gibi bu antik kentte de en büyük sorun çeşitli zamanlarda yapılan kaçak kazılarla, büyük tahribatlar yaşanmasıdır. Muş ilinin bağlı olduğu, Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulunca her ne kadar sit alanı olarak tescillenmişse de; bu kentin yağma edilmesine engel olunamamıştır. Herhangi bir güvenlik önlemi yoktur. Son süreçte depo odaları kaçak kazılara maruz kalmıştır. Kentin bazı kesimlerinde yakındaki köylüler tarafından tarlalar açılmıştır.

İlin kültür turizm potansiyeli içinde belki en önemli maddi kültür unsurlarını barındıran bu antik kentin vakit kaybedilmeden koruma alanı haline getirilmesi gerekmektedir. Ve ayrıca 1965'te yapılan kazı çalışmalarının tamamı bitirilemediği halde o tarihten bu güne kadar herhangi bir kazı çalışmasının yapılmaması da düşündürücüdür. Bu konuda özellikle çevre illerdeki üniversitelerin Arkeoloji ve Sanat Tarihi bölümlerine büyük iş düşmektedir.

4.1.1.2.1.2. Nekropoller

Muş ilinde yörenin ören turizmine kaynak teşkil eden Eski Çağ'da varlığını sürdürmüş olan Nekropol yerleşmeleri de yer almaktadır. İlde yüzey araştırmalarıyla ortaya çıkarılan en önemli üç Nekropol; Çaygeldi, Elmakaya

(Leter) ve Malazgirt Hasretpınarı köyünde yer alan Nekropol'dür. Yapılan araştırmalar bu yerleşim alanlarının kuruluşunun Orta Tunç Çağı'na kadar indiğini belgelemektedir.

Çaygeldi Nekropolü

Çaygeldi nekropolü ve höyüğü, Muş ili Bulanık İlçesi'nin 18 km. güneydoğusundaki Çaygeldi köyündedir. Köyün güneybatısında ve denizden 1750 m. yükseklikteki kale mevkiinde yer alır. Otlak açısından zengin olan Gaz Sırtları'nda ve aynı zamanda Ahlat'ın kuzeyindeki Atom yaylası'na giden yolda höyük denebilecek tabakalı bir yerleşim ve bunun batı eteklerinde yaklaşık 1 km'lik bir alana yayılmış nekropol yer alır. Yüzey buluntularına göre Çaygeldi,Orta Tunç Çağı'ndan Geç Demir Çağı'na değin kullanılmıştır. Bulanık Ovası'na hakim bir noktada ve Alicacir deresi vadisine bakan tarafı oldukça yüksek olan höyük, nekropolün yanındaki konumu açısından önemlidir ve şimdilik tek örnektir (Özfırat, 2000:194).

Çaygeldi nekropolü'nün hemen doğusundaki kayalık tepe üzerindeki tabakalı yerleşiminin üzerinde açılan define çukurlarının kesitlerinde taş duvar kalıntıları görülebilmektedir. Çaygeldi höyüğü Orta – Son Tunç Çağı yerleşmeleri sorununa çözümler sunacak niteliktedir.

Çaygeldi nekropolü, hemen doğusundaki Elmakaya gibi, neredeyse tamamen yok olacak şekilde son derece hızlı ve yoğun kaçak kazılara sahne olmuştur. Orta Tunç ve Erken – Orta Demir çağlarına ait bol miktarda çanak çömleğin toplandığı nekropolde, sayıları yüzleri bulan kaçak kazı çukurlarına göre, mezarlar toprağa açılmış basit çukur ya da taş örgülüdür. Çaygeldi nekropolünde Orta Tunç Çağı'na ait monokrom ve polikrom boyalı çanak – çömlekler bulunmuştur (Özfırat, 2000:194).

Elmakaya (Leter) Nekropolü

Muş – Bulanık ilçesi'nin güneydoğusundaki ilk terasta yer alan Elmakaya (Leter) beldesi ve hemen doğusundaki yüksek tepeler üzerindeki

Altıntepe (Çırkara) ve Gürgüre mevkileri tamamen Orta Tunç Çağ, Erken Demir Çağı ve köylülerin ifadesinden anlaşıldığı üzere Urartu nekropolleridir (Rothman, 1992:34). Elmakaya'nın içindeki, İncesu mevkii geniş bir alana yayılmış Orta Tunç ve Erken Demir Çağı nekropolüdür. Ancak kaçak kazılar sonucunda oldukça yoğun bir şekilde tahrip edilmişlerdir. Aynı durum Altıntepe ve Gürgüre mevkiileri içinde söz konusudur. Söz konusu alanlarda yüzlerce kaçak kazı çukuru ve kırık durumda toprak kap parçaları vardır. Doğu Anadolu'nun en hızlı ve en geniş çaplı kaçak kazılarının sürdürüldüğü bu nekropolden çeşitli illerin müzelerine 20-30 yıldan beri sayıları binlere ulaşabilecek eserlerin gittiği anlaşılmaktadır. Müze kayıtları bu konuda kuşkuya yer bırakmamaktadır. Leter (Elmakaya)'de toplanan çanak – çömlek parçaları, Kuzeydoğu Anadolu Orta Tunç Çağı için oldukça önemli bir grubu oluşturmaktadır. Kilometrelerce geniş bir alana yayılmış olan bu nekropolun, İncesu mevkiinin dışında da kalıntılar vardır ve olasılıkla yerleşim buradadır (Özfırat, 1999:8).

1990 yılında, Leter Köyü'nde kaçak kazılar sırasında yüzlerce bronz ve pişmiş toprak eserin ortaya çıkarıldığı ve değişik müze ve koleksiyonculara pazarlandığı bilinmektedir. Küp ve bronz eserler çoğunlukla Erzurum, Van, Gaziantep, Adana, İstanbul ve Bursa müzelerine pazarlanmıştır. Bu eserlerin hangi yolları izleyerek Batı Anadolu'daki müzelere ulaştıklarını bilemiyoruz. Bir bölümü İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunan Leter buluntuları arasında krem renk hamur, portakal sarı renk astarlı, kırmızı ve kahverengi kuşaklarla bezekli derin kaplar da vardır. Bu buluntuların M.Ö. 1950 – 1650 tarihleri arasına tarihlendirmesi yapılabilir (Evren, 1999:38-39)

Hasretpınarı Nekropolü

Muş ilinde önemli bir başka nekropol alanı da, Malazgirt ilçesinin Hasretpınarı köyündedir. Köyde iki nokta belirlenmiştir. Bunlardan biri, köyün güneybatısında Garsa mevkiindeki ortaçağa ait yerleşim ve mezarlık alanıdır. Burada yüzeyden toplanan bol miktardaki ortaçağ çanak çömleğinin yanında

birkaç küçük gövde parçası Orta Demir Çağı'na aittir. Diğeri ise köyün kuzeydoğusunda, Boğaz çayı'nın sağ yamacındaki Dereboğazı'ndaki kale ve eteklerindeki nekropoldür. Hem kale hem de nekropolde ele geçen parçalar Demir Çağı özellikleri gösterir. Kalede ve nekropolde herhangi bir mimari ize rastlanmamıştır (Özfırat, 2001:125).

Kültür turizmine önemli kaynak teşkil eden bu nekropol alanlarının yörenin kültür turizmi potansiyelinde öne çıkarılması, ilin ve Türkiye'nin kültür tarihi için önemli bir katkıdır. Bu önemli tarihi alanlarda çeşitli şekillerde yapılan tahribatın önüne geçmek için yoğun çalışmaların ortaya konulması zorunludur.

4.1.1.2.1.3. Höyükler

Bunlara, höyük (tepe) yerleşmeleri de denir. Anadolu'da yerleşik hayat, düz yerleşmelerle başlamış olmasına rağmen, bu yeni yerleşme düzeni ve yaşantısının en belirgin olduğu devir, Neolitik devir köy yerleşmeleri diyebileceğimiz höyük yerleşmeleridir. Değişik kültür katlarından oluşan ve farklı dönemlerde kurulup yıkılmış olan bu gibi Neolitik köylerin sayısı 1000'dan fazla olarak tahmin edilmiştir (Kökten, 1952:190). Neolitik devrin toplu köy yerleşmeleri şeklinde oluşan bu yerleşmeler, Anadolu yerleşme ve mesken tarihinde, bir kültürel devrim hareketini temsil eder. Çünkü ilkel nomadizm, zamanla yerini sedentar (yerleşik) yaşantıya bırakmış ve tarım kültürüne geçişle birlikte mesken kültür ve tekniğinde de gelişmeler olmaya başlamıştır. Hatta, bugünkü Anadolu kültür ve uygarlığının temellerini, Neolitik devir höyük yerleşmelerinde aramanın, yanlış olmayacağı söylenebilir (Doğanay, 1994:226).

Doğal çevre faktörleri ile höyük yerleşmelerinin sitleri arasında, yakın bir ilgi vardır. Gerçekten de, Anadolu'da bu yerleşmeler genellikle verimli düzlükler içindeki tepeler ve akarsu boylarındaki yamaçlar üzerinde kurulmuşlardır.

Muş yöresi de sahip olduğu coğrafi şartları nedeniyle çok sayıda höyük yerleşmesinin yer aldığı bir alandır. Yörede, gerek Muş ovasında gerekse vadi ve akarsu boylarında kurulmuş olan höyük yerleşmeleri yörenin kültürel turizm potansiyeli için önemli bir kaynak teşkil etmektedir (Şekil.8.).

Muş ilinin bağlı olduğu, Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulunun bugüne kadar tescillediği sadece 7 höyük yerleşmesi vardır. Oysa ki yaptığımız araştırmalarda, çeşitli tarihlerde Muş ilinde yapılan yüzey araştırmaları ile 50'nin üzerinde höyük tespit edilmiştir. Koruma Kurulu'nun tescillediği höyükler; Malazgirt; Dolabaş, Bostankale ve Konakkuran, Merkez ilçe; Mercimekkale ve Yağcılar (Evran), Bulanık; Erentepe ve Doğantepe höyükleridir (Foto.5.). Bu höyüklerde kesin bir tarihlendirme yapılamamıştır. Ancak Dolabaş, Bostankale, Erentepe ve Doğantepe höyükleri 1.derece sit alanı olarak tescillenmiştir.

Foto.5. *Muş Ovasındaki En Önemli Höyüklerden Biri Olan Mercimekkale Höyüğünden Bir Görünüm*

Genel olarak bakılacak olursa, Muş ilindeki köy ve şehir yerleşimlerinin merkezlerinin çoğunluğu Muş ovası'nda ve kuzeydeki Bulanık ve Malazgirt ovalarında bulunmaktadır. Yüzey araştırmalarında saptanan höyükler de bununla paralellik göstererek, Muş ili sınırları boyunca veya yüksek ovalarda yer almaktadırlar. Murat nehri (Arsanias), Muş bölgesindeki başlıca akarsu olmasına rağmen, bu nehrin kıyısında herhangi bir höyük saptanamamıştır. Yerleşim merkezlerinin ovanın doğu kesiminde yoğunlaşması yöre insanının eski çağlardan beri süregelen tercihlerinin bir yansıması olabilir.

Ovanın orta kesimlerinde alüvyon tabakasının kalınlığı en az iki metre iken, ovanın doğusunda ve tepelik yerlerde bu oldukça azalmaktadır. Murat nehri yakınlarındaki küçük yerleşimler ise olasılıkla bu alüvyon tabakasına gömülmüşlerdir (Kozbe, 1995:36).

Rothman, 1991 yılı Alparslan I. Baraj gölü alanında ve Muş ovasında yaptığı yüzey araştırmalarında 19 höyüğün tespit edildiğini belirtmektedir. Muş ovasında ve ovanın sınırlarında saptanan 19 höyükten 14'ü,Murat nehrinden oldukça uzakta Karasu veya mevsimlik çayların yakınındadır. Murat'a paralel konumda olan dört yerleşmede de (Bozbulut/Komus, Yeroluk/Piklis, Körpeağaç/Dom ve Hirtadom/Ğaybeyan) İlk Tunç Çağı I. Çanak çömleği bulunmuş (Rothman, 1992:283). dolayısıyla bu höyüklerin tarihlendirilmesi buna göre yapılmıştır.

Coğrafi olarak kısmen izole olan Muş ovası, erken Transkafkasya kültürel bölgesinden M.Ö. tüm III. binyıl boyunca ayrı ve geri kalmıştır. Bu durum, Geç Tunç Çağ'a, Assur ordularının Murat nehrine ulaşmasına dek sürmüştür. Muş ovası, Jeolojik dönemlerde göl yatağı olduğu için göründüğü kadar bereketli değildir. Ovanın büyük bir kısmı bataklıktır ve toprak tarımına uygun kalitede değildir. Bu da, Muş ovasındaki nüfusun M.Ö. III. bin yıl boyunca hatta M.Ö. II. binyılın ortalarına dek, oldukça seyrek oluşunun nedeni olarak görülebilir (Burney, 1958:193).

Kökten, 1945 yılı tarih öncesi araştırmalarında, Erentepe (Liz) köyü çevresinde Levalvazo – Musteriyen teknikle işlenmiş obsidyen bir kazıycı bulduğunu belirtmektedir (Kökten, 1947:464). Orta Paleolitik döneme ait bu buluntu araştırmacının Muş bölgesinde eline geçen tek alet olmuştur. Kökten, ayrıca batıdan doğuya doğru daha çok Karasu'nun kuzey düzlüklerinde yer alan Ziyaret, Dom, Tirmit, Alikirpun, Mikrakom, Orginos, Sapne, Piklis, Agun, Hunan, Şırnak, Şeyh Yusuf ve Tifnik adlı höyükleri tespit etmiştir. Muş, Bulanık ve Liz höyükleri de araştırmacının kayıtlarına girmiştir. Kökten; Alikirpun ile Liz höyüğünü Muş bölgesi için örnek kazı yeri olarak tanımlamıştır.

Rothman'ın 1991 yılındaki tespitlerine göre Muş bölgesinde en eski arkeolojik buluntu M.Ö. 6000'de Halaf kültürüne aittir. Krem slip üzerine kahverengi – kırmızı boyalı Halaf seramiği Yürekli (Yekmal) ve Yeroluk (Palas) höyüklerinde bulunmuştur. Bu yerleşmeler Burney ve Kökten tarafından ise bulunamamıştır. Bahsedilen iki yerleşmenin bulunması Van Gölü bölgesinde Tilkitepe'nin dışında diğer Halaf yerleşmelerinin varlığına işaret etmektedir (Rothman, 1992:283).

Tarihte Muş Trans – Kafkasya yolu üzerindedir ve araştırma sahasında İlk Tunç Çağ I. yerleşmeleri bulunmuştur. İlk Tunç Çağı höyüklerinin çoğu hiç diğer çağ kullanmamıştır. Fakat iki Geç Kalkolitik yerleşmelerin üstünde ilk Tunç I. yerleşmeler vardır. Muş'da İlk Tunç Çağ I buluntuları Kalkolitik buluntulardan fazladır. İlk Tunç Çağ höyük yerleşmeleri ovanın orta yerinde ve tepelerde yer alıyor ve bu yerleşmelerin çoğunda daha eski yerleşmeler bulunmuyor idi.

Muş ilinde Demir Çağı'nda ve Urartu devleti devrinde de höyük yerleşmeleri olmuştur (Burney, 1966:55-112). Bunu destekleyen, Urartu devrine ait kırmızı çok perdahlı seramiklerin bulunmuş olmasıdır. Tepelerde yerleşmeler Urartu Çağı'nda başlıyor, düzlükteki yerleşmeler İlk Tunç Çağı'na kadar inmektedir. Urartu devletinin tepeleri seçmesi Assur askeri hareketine karşı olmuştur. Muş'da Roma devrine ait höyük yerleşmesi yoktur, yalnız aynı zamana ait lokal seramik bulunmuştur. En büyük yerleşme alanlarında (ovada ve tepelerde) Roma Çağı'ndan Orta Çağ'a kadar seramik bulunmuştur (Rothman, 1992:286).

İlde 1993 yılında ikinci yüzey araştırması yapan Rothman, önceki araştırmada tespit ettiği 34 höyüğün yanı sıra, Muş ovasının kuzeyindeki çalışmalarında yeni höyüklerde belirleyerek toplam 45 höyüğün tarihlendirilmesini yapmıştır (Tablo.22.).

Tablo.22. Muş İlinde Rothman Tarafından Dönemlerine Göre Belirlenen Höyük Yerleşmeleri

No	Yeni Adı	Eski Adı	Halaf	Geç Kalkolik	İlk Tunç I	İlk Tunç	M.Ö. II	Urartu	Demir Çağ	Iskander Roman	Orta Çağ
1.	Köprü Yolu	Karagil				X		X	X	X	X
2.	Teygut										
3.	Erentepe	Liz			X	X	X	X	X	X	
4.	Erentepe Kilise	Liz			X	X	X	X	X	X	
5.	Arokonak	İbrahim komu				X		X	X	X	
6.	Suboyo 1	Hunan 1				X			X	X	
7.	Suboyo 2	Hunan 2			X			X	X	X	
8.	Üç dere	Ogoak		X?	X			X	X	X	X
9.	Yürekli	Yekmal	X	X	X	X?					
10.	Tabanlı	Kirtakom			X				X	X	
11.	Hırtadom	Gaybeyan			X	X		X?			
12.	Körpeağaç	Dom				X			X	X	X
13.	Yeroluk	Palas	X			X			X		
14.	Bozulut	Körmüs				X	X	X	X	X	
15.	Girmakara 2	Migrakom							X	X	
16.	Girmakara 1	Alikirpus			X			X		X	
17.	Alazlı	Tirmit				X		X	X	X	
18.	Gerçayin	Girçay			X				X	X	
19.	Turker Tepe	Sogkom		X?	X	X	X	X	X	X	X
20.	Çukurbag 1	Orgönüs 1								X?	X
21.	Çukurbag 2	Orgönüs 2		X?							
22.	Çukurbag 3	Orgönüs 3								X	
23.	Çukurbag 4	Orgönüs 4				X?			X		
24.	Durugöze 1	Tifnik 1			X	X		X	X	X	
25.	Durugöze 2	Tifnik 2		X	X					X	
26.	Misko Tepe	Piklis		X	X?						
27.	Gök Tepe	Kanired								X	
28.	Kır Tepe	Şeyhyusuf			X	X			X	X	
29.	Muş Höyük	Muş			X		X			X	
30.	Migdi	Ziyaret			X					X	
31.	Kayalıdere	-						X			
32.	Hinzor Kale	-						X			
33.	Varto Kale	-						X			
34.	Elmakaya	Later			X	X	X	?	?		
35.	Dogda Kale	-									X
36.	Mollankendi	Mollankent			X	X		X	X	?	
37.	Bulanık Höyük	Bulan ik H.			X			X			
38.	Üçtepe	Milibar						X	X	?	
39.	Tepeköy	Tepeköy				X	X	X	X	?	
40.	Yağmurlu (7)	Mişakşin				X		X	?	?	
41.	Ayranl	Şeyhpirim		X					X	?	
42.	Gümüşpınar	Pulür						X			
43.	Gülüova	Şeyhyakup			X	?		?	?	?	
44.	Malazgirt II	Malazgirt						X	?	?	
45.	Bostankaya	Bostankaya						X	X		

Bu araştırmalarda, Muş ovasının kuzey bölümünde, Bulanık ilçesinde ilk defa olarak ilk Tunç I. Çağı'na ait 14 yerleşme merkezi bulunmuş. Ayrıca İlk Tunç II/III Çağı'na ait 16 yerleşme yeri bulunmuştur. M.Ö. 2 bin boyalı seramiği bulunmamıştır. Fakat 2 bin seramiği en az altı yerleşme yerinde bulunmuştur. Diğer bir M.Ö. 2. bin tür seramiği Malazgirt ilçesinde bulunmuştur. Daha sonraki süreci temsil eden Demir Çağı, Urartu ve "Achaemeid" seramikleri Muş ovası höyüklerinde bol miktarda bulunmuştur. Urartu seramiği Muş ilinde 22 höyük yerleşmesinde bulurken; Geç Helenistik ve Roma seramikleri Muş ilinde 22'den fazla höyükte bulunmuştur. Orta Çağı temsil eden seramikler ise çok az yerleşme yerinde bulunmuştur (Rothman, 1994:296).

Rothman'ın yaptığı bu tespitlerin dışında daha sonraki yıllarda (1997, 1998, 1999), Özfırat tarafından yapılan yüzey araştırmalarıyla ilde dokuz höyük yerleşmesi daha tespit edilmiştir. Bunlar Malazgirt ilçesindeki; Nurettin, Konakkuran (Bayraktepe), Adalar ve Adaksu (Mezarlıktepe), Bulanık ilçesindeki; Çaygeldi, Göztepe ve Kırkgöze ile Muş Sürügüden köyünde yer alan Graaver tepesi ve Gre Mezra (Sit Mezra) höyükleridir. Dolayısıyla gerek Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulunun ve gerekse çeşitli bilim adamlarının yörede yaptığı yüzey araştırmalarıyla günümüze kadar 50'nin üzerinde höyük yerleşmesine ulaşılmıştır. Önümüzdeki yıllarda yapılacak yeni yüzey araştırmalarıyla bunlara bilinmeyenlerinde ekleneceği beklenen gerçektir.

Bu höyük yerleşmelerinden önemli gördüğümüz bazıları hakkında bilgiler verecek olursak;

Nurettin Höyüğü

İldeki höyük yerleşmelerinden en önemlilerinden biri, Malazgirt ilçe merkezinin 19 km kuzeyindeki Nurettin köyünde yer alan, Nurettin höyüğüdür. Söz konusu köy genel olarak Doğu Anadolu için büyük sayılabilecek bir höyük üzerinde kurulmuştur. Fazla olmayan yüzey buluntuları daha çok Urartu ve İlk Tunç çağlarına aittir. M.Ö. II. bin yıl kurganları Nurettin höyüğünün doğu

eteklerinde yer alır. Sayıları üçü bulan kurganlardan en kuzeydekinde köylülerce kaçak kazı yapılmış ve bu kazı sırasında bulunan malzemeye Jandarma tarafından el konularak, eserler Muş Adliyesine kaldırılmıştır. Van Müzesi araştırmacıları tarafından incelenmiş olan bu kaplarda klasik II. binyıl boyalı seramik türündendir (Özfırat, 1993:363).

Erentepe (Liz) Höyüğü

Erentepe (Liz) höyüğünde İlk Tunç Çağı I (Karaz), olasılıkla Orta/Geç Tunç, Urartu ve Bizans buluntuları stratigrafik olarak bulunmaktadır. Höyük, kuzeyden Murat nehrini takip eden doğal yolun üzerinde küçük bir ovadadır. Erentepe bu Bulanık bölgesinde İlk Tunç Çağı'ndan Urartu'ya geçişi anlamak için kazılabilecek çok uygun bir höyüktür. Bir Bizans kilisesinin kalıntıları tepenin düzlük kısmında bulunmaktadır. Erentepe beldesi Alparslan I barajının suları altında kalmayacak ancak sular çok yakınına kadar gelecek ve düzlükte kurulmuş olan Erentepe köyünün büyük bölümü yok olacaktır. Sular köyün eteklerine ulaştığında ise muhtemelen köy halkı höyüğün üzerine taşınacak ve yapılacak inşaatlar sırasında höyük tahrip olacaktır (Rothman, 1992:279).

Konakkuran Höyüğü

Muş yöresinde önem arz eden bir diğer höyük yerleşmesi de, daha önce Atatürk Üniversitesi'nden Prof. Uluçam başkanlığındaki bir ekip tarafından belirlenen Konakkuran (Bayraktepe) höyüğüdür. Malazgirt'in 28 km. kuzeyindeki Konakkuran beldesinin içinde ve Murat nehrinin sağ kıyısındadır (Koçhan, 1990:87-108). Mevcut boyutları yaklaşık 150 x 25 m kadardır. Beldenin içinde yer alması ve eteklerinin evlerle kuşatılmış olması nedeniyle tahribat oldukça fazladır. Bu höyükten toplanan Erken Transkafkasya dönemine ait çanak çömlek örnekleri höyüğün kuruluş dönemini de ortaya koymaktadır (Özfırat, 2000:123).

Yağcılar (Evran) Höyüğü

Yağcılar (Evran) beldesi sınırları içinde bulunan Yağcılar (Evran) höyüğü, Muş'un 24 km. kuzey- batısında, Muş – Elazığ yolu üzerinde, Murat köprüsü'nü 1700 m, geçtikten sonra kuzeye ayrılan yolun 7 km.'sinde yer almaktadır. Doğal yapı olarak 250 m çapındaki höyük, bugün 150 – 200 m çapında bir alanı kapsamakta ve ana topraktan yüksekliği 6 – 8 m arasında değişmektedir. Höyüğün ilk yerleşimine ait seramikler bulunamamıştır. Çünkü, höyüğün üst kısmı gibi etek kısımları da büyük ölçüde konutlarla kaplanmıştır. Toplanabilen bazı örekler ışığında höyükte, yerleşmenin en azından Geç Kalkolitik dönemde başladığı söylenebilir. Yakında bulunan Körpeağaç (Dom) ve Yeroluk (Palas)'da bulunan Geç Kalkolitik buluntular bunu desteklemektedir. Yağcılar höyüğü yalnız Erken Demir Çağ ve öncesinde değil, İ.Ö., 1.bin'de de yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. Bu da kültürler arasındaki ilişkiyi ve kesintinin olmadığını göstermesi açısından önemlidir. Bu dönemin tarihlendirilmesinde bulunan kırmızı, kırmızımsı kahverengi ve açık kırmızımsı kahverengi seramikler önemli bir rol teşkil etmektedir. Höyüğün üst kısımlarında Ortaçağ ve sonrasına ait seramik örneklerinin bol miktarda bulunması ile de çevre höyüklerle benzerlik göstermektedir. Bu höyükten Erzurum Müzesi'ne getirilmiş olan sağlam seramikler ve ok uçları yerleşme yerinin önemini daha da artırmaktadır. Kalkolitik dönemden günümüze kadar yerleşme yeri olarak kullanılan Höyük'te bulunan seramikler ve taş temel; yerleşme yerinin ve bölge tarihinin aydınlatılmasında önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir (Koçhan, 1998:24-27).

Buraya kadar belirtilen ören yerleşmeleri göstermiştir ki, yerleşmenin tarihinin M.Ö. 6000 yıllarına dayandığı Muş ili bugüne kadar tespit edilen ellinin üzerindeki höyük yerleşmesi ile kültür turizmi açısından son derece önemli bir tarihi değere sahiptir. Bu höyüklerin özellikle tarih bilincine sahip yerli ve yabancı turistlerin ziyaretine açılması bölgenin çokta bilinmeyen kültür turizmi potansiyelini önemli ölçüde arttıracaktır.

4.1.1.2.1.4.Kültür Turizmine Kaynak Teşkil Eden Diğer Arkeolojik Alanlar

Muş ilinde höyük, nekropol ve antik yerleşmelerin dışında, ören turizmi açısından önem arz eden başka tarihi kalıntılar da vardır. Türker (Türker, 2001:59-64)'in tespitlerine göre bunların tamamı Urartu dönemine aittir. Bu tarihi eserlerin bulundukları yer, çeşitleri ve hangi döneme ait olduğu Tablo 23'de verilmiştir.

Tablo.23. Muş İlinde Yerleşim Birimlerinde Yer Alan Arkeolojik Eserler

	Eserin Bulunduğu Yerleşim	Konumu	Eserin Çeşidi	Ait Olduğu Dönem
1	Adaköy (Adalak)	Malazgirt ilçesinin 30 km güneybatısında yer alır	Urartu su kanalı yapısı Menua kaya yazıtı	Menua dönemi (M.Ö. 810 – 786)
2	Alazlı (Tirmit)	Muş'un 18 km doğusunda, Muş Ovasında Aynı Adlı köyde yer alır.	Menua kaya yazıtı	Menua dönemi (M.Ö. 810-786)
3	Bingöl Dağ	Aynı adlı dağın batı yamacında yer alır	Urartu karayolu Köprü ve yol istasyonu	II. Sarduri dönemi (M.Ö. 8.yy'lın ortaları)
4	Bostankaya	Malazgirt ilçesinin kuzeydoğusundaki aynı adlı tepede yer alır.	Urartu kalesi Kült alanı ve Menua yazıtı	Menua Dönemi (M.Ö. 810-786)
5	Bulanık	Van Gölü'nün kuzeybatısındaki ilçe merkezinde yer alır.	Urartu su kanalı yapısı	-
6	Hotonlu (Konatlı)	Malazgirt ilçesinin 30 km güneybatısında yer alır.	Menua steli	Menua dönemi (M.Ö. 810-786)
7	Karahasan	Malazgirt ilçesine 10 km uzaklıkta Karahasan köyündedir.	Urartu sur yatağı	-
8	Kepenek (Arak)	Muş'un 3.5 km güneydoğusunda Soğucak ve Kepenek köyleri arasındadır	I. Argişti taş yazıtı	I. Argişti dönemi (M.Ö. 8.yy. başı)
9	Malazgirt	Süphan dağının kuzeybatısındaki aynı adlı ilçede yer alır.	Urartu sur yatağı Kanal yapısı	Menua dönemi (M.Ö. 810-786)
10	Mollakent	Bulanık İlçesi'nin güneybatısında yer alır.	Urartu Yerleşimi	-
11	Gümüşpınar (Pulur)	Bulanık İlçesi'nin doğusunda yer alır.	Urartu sur yatağı	-
12	Yeniköy	Malazgirt ilçesinin 22 km kuzeyindeki aynı adlı köyün sırtında yer alır.		

Tablo 23'de verilenlerin dışında ilde E.K.T.V.K.K'nun tescil ettiği ve yine Urartulardan kalma Malazgirt ilçesinin, Alyar köyünde bir Urartu kaya mezarı ile Karakaya köyünde bir kapı kalıntısı da mevcuttur.

4.1.2.1.2.Tarihi Sit Alanı (Malazgirt-Ahlat Arası Savaş Alanı)

Muş ilinde mekanın coğrafi şartlarına bağlı olarak yörede birçok tarihi olay meydana gelmiştir. Anadolu'nun coğrafi konumuna paralel olarak bölgenin tarihi çağlardan beni Transkafkasya ile Mezopotamya arasında önemli bir kavşak noktası olması ve ayrıca verimli bir araziye sahip olması gibi birçok coğrafi avantajlar, bölgenin tarihi dönemlerde sık el değiştirmesine ve böylece farklı kültürlerin bölgeye hakim olmasına sebep olmuştur. Bu kültürel değişimlerde tarihi olaylar en etkin faktör olarak değerlendirilebilir.

İl topraklarında yaşanmış tarihi olayların tamamını kültür turizmi içerisinde ele almak, kültür turizmi kapsamına uygun değildir. Kültür turizmine konu olan tarihi olaylar mekanın kültür değişimine neden olabilecek önemli savaşlar (savaş alanları) ve tarihi antlaşmaların yapıldığı yerlerdir. Bu bağlamda, sadece Muş ili için değil bütün Türkiye tarihi açısından en önemli tarihi olay muhteşem 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi'dir. Bu önemli tarihi olay "savaş alanı turizmi veya askeri turizm" konusu içerisinde ele alınmıştır.

Bu önemli savaşın yapıldığı alan, Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulunun 18.08.1989 gün ve 166 sayılı kararı ile "Tarihi Sit Alanı" haline getirilmiştir ve bu sit alanına Bitlis'in Ahlat ilçesi de dahil edilmiştir.(Foto.6)

Foto.6.*1071 Malazgirt Meydan Muharebesinin Yapıldığı Malazgirt Ahlat Arası Tarihi Savaş Alanı. Geride Süphan Dağı Görülmekte.*

Malazgirt ve Ahlat ilçelerini içine alan 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi'nin yapıldığı ova (Zehve) ile Ahlat'ta savaş hazırlığı yapan Selçuklu ordusunun içinden yürüyerek (büyük bir olasılıkla bu yol bugünkü Ahlat, Adaksu, Karahasan'dan geçerek Malazgirt önlerinde yer alan zehve düzlüğüyle noktalanmaktadır), Malazgirt önlerine kadar ilerledikleri büyük saha "Tarihi Sit Alanı" içine girmektedir (Foto.7.). Savaşın asıl yapıldığı ova olan Zehve düzlüğü çeşitli kaynaklarda değişik isimlerle (Rehve, Zaho, Zahra, Zühre, Rahba gibi) anılmaktadır. Murat nehri söz konusu sit alanının kuzey sınırını oluştururken, Ağrı il sınırı bu alanın doğu sınırını; Malazgirt ilçe sınırından başlayıp Alıçsüren, Yoğurtyemez, Kırkdönüm, Yuvadamı köyleri ile Ahlatı da içine alacak şekilde uzanan hat doğrultusu ise batı sınırını oluşturmaktadır. Alanın güney sınırını ise Vangölü belirler (E.K.T.V.K.K., 1989:166).

Kültür turizmi kavramı içerisinde ele alınan yeni konulardan biri de "savaş alanı turizmi"dir. Savaş alanlarının turizmde çekicilik unsuru oluşturması savaşta meydana gelen olaylarla ilgilidir. Savaş alanı turizmine konu olan olaylar, tarihin seyrini değiştiren, temel kültürel değişimlere sebep olan olaylardır. 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi de sadece Türk tarihi açısından değil dünya tarihi açısından da önemli olan büyük bir olaydır.

Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan 1063 yılında hükümdar olduktan sonra kardeşi Melik Yakuti, 1064 yılında Van Gölü çevresindeki havzaya kuvvetleri ile birlikte yerleştirir. Daha sonra 1065 – 1067 yıllarında da büyük kumandanlarından Afşin Bey'i Anadolu'nun bir çok şehirlerine sefere gönderir. Afşin Bey 1068'de önce Tiflis'i, arkasından Kars ve Ani'yi fetheder. Akıncıların bir kısmını da Trabzon yakınlarına yollayarak oradaki Gürcülerin Müslüman olmalarını sağlar. Bu durum Bizans İmparatorluğu'nu dehşete sokar ve bunun üzerine dünyanın en büyük ordularından biriyle Anadolu'daki yeni başlamış Türk fetihlerini durdurmak ve Türkleri ortadan kaldırmak için bir Bizans ordusu meydana getirerek sefer hazırlıklarına İstanbul'dan başlanır.

Hazırlanan bu orduda, Bizanslılardan başka Oğuz ve Peçenek Türkleri, Normanlar, Frenkler – Almanlar – İskandinavlar ve daha birçok milletlerden oluşan paralı askerler vardır. Bizans ordusu Kayseri yakınlarına geldiğinde Afşin Bey'in İdaresindeki Türk akıncı kuvvetlerinin başlıca kumandanları Ahmet Şah, Uvakoğlu, Adsız Çalıoğlu, Arslantaş, Türkmen Dilmaşoğlu Mehmet, Sanduk Bey, Artuk Beş Gevherayin, Tarakoğlu, Mansur ve Yakuti Bey'ler bulunmaktadır.

Bizans ordusunun başında Romenos Diyogenes (Romen Diyojen) bulunmaktaydı. Kayseri önlerinde Bizans ordusundan geri çekilmek zorunda kalan Türk akıncıları Malatya'da Ermeni general Filetoros'un yönetimindeki Bizans ordusunu imha ettiler. Bu sırada sultan Alparslan Mısır seferi hazırlıkları içerisinde olup, toplamış olduğu ordu ile önce Halep'i, Kilikya'yı ve daha sonra da Mısır'ı fethetmek üzere 1070 yılında Azerbaycan üzerinden Van gölü havzasından sefere karar vermişti. Aynı yılda Bizans ordularının başkomutanı General Komnahos, Afşin Bey'in yönetimindeki 10.000 kişilik akıncı Türk ordusuna feci bir şekilde yenilerek geri çekilmek zorunda kalmıştı. Gelişen olaylar İmparator Romenos Diyogenes'i daha da tedirgin etmiştir. 1070 yılında Sultan Alparslan Anadolu'ya gelerek amcası Tuğrul Bey'in alamadığı çok korunaklı Malazgirt kalesini almak için savaş planları yapıyordu. Alparslan'ın ordusu Mısır seferinde iken Halep yakınlarında İmparator Romenos Diyogenes'in Malatya'yı geçerek Malazgirt'e doğru 200.000 kişilik ordusuyla hareket ettiğini duyunca Halep seferinden vazgeçerek Diyarbakır, Bitlis üzerinden Ahlat dolaylarına gelerek; Bizans ordusunu Malazgirt ovasında karşılamayı düşünen Sultan Alparslan ordusunu geri çevirir. 13 Mart 1071 yılında Halep'ten Malazgirt'e hareket eden Alparslan'ın İdaresindeki Türk ordusu sırasıyla Dicle, Fırat, Diyarbakır, Urfa, Siirt ve Bitlis'i geçtikten sonra Ahlat'a gelir. Ordu karargahını Ahlat'ın Kuzey yamaçlarındaki tepeler üzerine kurar. Sultan Alparslan bütün komutanlarını toplayarak savaş planını hazırlamaya başlar (Sevim ve Yücel, 1990:63).

Alparslan, ordusunu bir hilal şeklinde savaş düzenine sokar. Sağ ve sol kanatlarında en güvendiği yağız komutanlar Savtekin, Afşin Bey, Gevherayın, Tarnakoğlu gibi değerli komutanlar yeralır. Ağustos ayının 26.günü şafağın sökmesiyle birlikte iki ordu, dünyanın bir kere daha şahit olmayacağı bir şekilde çetin bir muharebeye tutuşurlar. Bizans ordusunun ön saflarında 50.000 zırhlı asker bulunmaktadır.

Alparslan'ın ordusu önce hücum eder ve daha sonra savaş planının gereği olarak orta cenah geri çekilmeye başlar. Alparslan'ın yenilip kaçtığını sanan Bizans ordusu dağınık bir şekilde hücuma geçerken sağ ve sol uçlardaki Türk komutanları Bizans ordusunu büyük bir çember içerisine alarak imha hareketine girişir.

Bizans ordusundaki mevcut Oğuzlar, Kıpçaklar, peçenekler ve Türkmenlerden oluşan paralı askerlerde Alparslan'ın ordusunun saflarına geçince; İmparator Romen Diyojen'in en çok güvendiği Ermeni asıllı General Tarakanyotez askerleri ile birlikte İmparatoru yalnız bırakarak kaçar. Diğer taraftan Bizans ordusunun başkomutanı general Kommenos esir düşer. 200.000 kişilik dev bir ordu gün batmadan tamamen yok olmuştur. Frenklardan, Almanlardan ve İskandinavyalardan oluşan paralı askerlerde Malazgirt'in güneydoğusundaki o zaman bataklık halde olan Zehva ovasına doğru kaçarlar (Sevim ve Yücel, 1990:63). İmparator, Diyojen'de esir olarak ele geçirilir.

Malazgirt Zaferi'ni izleyen yıllarda Türkistan, Maverâünnehir ve Horosan'dan Anadolu'ya dalgalar halinde Türk güçleri yapılır. İslâm kaynaklarından başka, çeşitli Bizans, Gürcü ve Ermeni ve kayinâmeleri, bu Türk göçlerinin nasıl sürekli ve çok büyük ölçüde yapılmış olduğunu özellikle ifade etmişlerdir. Artık Anadolu'ya yapılan bu göçler, Malazgirt Zaferi'nden önceki devirlerde olduğu gibi, istilâ ve yağma hareketleri şeklinde değil, bir yerleşme ve yurt tutma amacıyla yapılmıştır. Böylece Anadolu'nun başta Rumlar olmak üzere, Ermeni ve Gürcü nüfusu, Türk nüfus yoğunluğu karşısında çok azınlıkta kalmıştır. İşte Anadolu'nun Türkleşmesi gibi Türk ve dünya tarihinin çok

önemli dönüm noktasından birini oluşturan bu sonucu, büyük Malazgirt Zaferi'ne borçlu bulunmaktayız (Sevim ve Yücel, 1990:64).

Malazgirt savaş alanı, tarihi sonuçları itibariyle ve coğrafi özellikleriyle savaş alanı turizmi açısından önemli bir cazibe alanı teşkil etmektedir. XI.yy'lın başında o dönemdeki en büyük iki imparatorluğun ordusunun karşılaştığı bu alan kültür turizmi içerisinde, tarihi ve coğrafi açıdan turizme son derece elverişli bir mekandır. Malazgirt ve Ahlat ilçelerini içine alan bu sit alanı, savaş alanı turizmine açılmalıdır. "1071 Büyük Zafer Alanı" ismiyle bölgenin tanıtılması gerek yerli ve gerekse de yabancı turistler açısından ilgi ile karşılanacaktır.

Genel olarak bakılırsa, Malazgirt Savaş Alanı, ulaşım ve konaklama şartları bakımından oldukça avantajlı bir konumda bulunmaktadır. Savaş alanı çevre il merkezlerine (Muş, Bitlis, Van, Ağrı, Erzurum) yakın mesafede bulunduğundan turizme açılması durumunda yörede yapılacak kültür turizmi turlarına rahatlıkla dahil edilebilir. Malazgirt savaş alanı ve çevresinin turizme açılabilmesi için öncelikle savaş alanının çevre düzenlenmesine ihtiyacı vardır. Bu alan tarihimizde içerdiği anlamı bakımından Milli Park kapsamına alınmalıdır. Bu gerçekleşirse alanının ihtiyaç duyduğu koruma gerçekleşmiş olacaktır. Ayrıca Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü'nün girişimleriyle alan "I. Derece Tarihi Sit Koruma Alanı" olarak tescillenmeli ve tanıtım veya bilgilendirme levhaları alana tahsis edilmelidir ve aynı zamanda bu alanın bir müzeye de ihtiyacı vardır.

4.1.1.3.Dini Yapılar

İnanç, varoluşundan bugüne, insanoğlunun kimliğine ve yaşamına yön vermiş ve vermeye de devam etmektedir. İnançların kurallarla yoğrulup sistemleşmesi ile ortaya çıkan dinlerin toplum yaşamındaki rolü, etkisi ve önemi bugün de devam etmektedir. Uygarlıkların kavşağı olan Anadolu, aynı zamanda, farklı dinlerin uğrak yeri ve farklı inançlara sahip insanların birlikte yan yana yaşadıkları topraklar olarak dünyanın en ilginç coğrafyaları arasında yerini alır.

Anadolu geçmişten bugüne doğunun batıya, batının doğuya merhaba dediği bir nokta olmuştur. Bu özellik Anadolu'yu kültürel zenginliklerin buluşma noktası konumuna getirmiştir. Çok sayıda tapınak, tanrı ve tanrıça kültürünün yanısıra, sinagog, kilise, cami gibi kutsal mekanların bu coğrafyada yer almalarına neden olmuştur (Yenipınar, 2000:73).

Kutsal yerlerin çeşitli dinlere mensup turistler tarafından ziyaret edilmesinin yanı sıra, dini inançları tatmin amacıyla yapılan seyahatler, inanç turizmi olarak tanımlanabilir.

Toplumsal ilgiyi yüklenen din, hem tarihsel hem de çağdaş bir olgudur. Yaşayan dinlerin hemen hepsinde yılın belirli zamanları, gösteri niteliğinde ibadetlere ayrılmıştır. Örneğin, Hindu dininde günahlarından arınmak için Ganj nehri sularındaki toplu ibadet, Vatikan'da Papa'nın yönetimindeki Noel ibadeti, Müslümanların Kurban Bayramı'nda Mekke'de yaptıkları Hacc ibadeti evrensel boyutlara ulaşmış ibadetlerdir. İbadetlerin mekana bağımlılığı kişileri o mekana yöneltmekte ve dolayısıyla kutsal mekanlar turizm çekiciliği oluşturmaktadır (Tunç ve Saç, 1998:24-25).

Turizm ile din arasında açık bir bağ vardır. İnanç turizmin özünü ve başlangıç nüvesini oluşturmaktadır. İnsanlarda var olan ruhsal hayattan dolayı insanların bu ruhsal yaşantısını tatmin yolu turizmin doğmasına sebep olmuştur. Yani denilebilir ki, turizmi doğuran olayın temelinde inanç unsuru vardır. Turizmin bir ekonomik kategori olarak ifade edilmediği dönemlerde, turizm kavramının hemen hemen tüm unsurlarını içerecek şekilde yer yüzünde turizm yaşanmaktaydı ve bunun bir numaralı üreticisi ve motivasyon sağlayıcı unsurun sahibi hiç şüphesiz inançlardır. Bunun bir çok temel nedeni vardır. Bunlardan en önemlisi şu ki; yeryüzünde bazı coğrafyalar var ki buralar yaratıcının seçtiği mekanlardır (Yenipınar, 2000:73).

Kültüre dayalı turizm türlerinden inanç turizmi insanlık tarihi ile birlikte varlığını sürdürmekle birlikte ülkemiz için dış turizm amaçlı son olarak 10 yıl içerisinde önemi artmıştır. Üçüncü bin yıla girişte özellikle Hıristiyanların Hz. İsa Peygamberin iki bininci doğum yıl dönümü kutlamaları

çerçevesinde Anadolu'da inanç turizmi daha da bir önem kazanmıştır. Demokrasinin temel ilkelerinden olan laiklik çerçevesi içerisinde ülkemizin din ve vicdan hürriyetine ne kadar önem verdiğini göstermesi ve genel olarak Türk kültürünün tanıtılması bakımından inanç turizminin ayrı bir önemi bulunmaktadır. Uluslararası ilişkilerde tanınmış bir Türkiye'nin dünya konjönktöründeki etkinliğini de artıracaktır. Ayrıca ülkemiz özellikle Avrupa kamuoyunda tarihi misyonundan kaynaklanan, yanlış görüşleri inanç, hoşgörü ve inanç turizmini desteklemekle kısmen de olsa aşabilecektir.

Kültürel turizm içinde yer alan inanç turizminin insanların inançlarının gereklerini yerine getirmelerine yönelik, vazgeçilemeyen değer yargılarıyla bir bütün olması söz konusudur. Günümüzde dini değerlerin teknoloji karşısında işlevinin zayıfladığını söyleyen sosyologlar olsa da dini duygunun bireyin hayatında temel motivasyon olmaya devam ettiği yaygın görüştür (Kaya, 1999:41). Bu bakımdan günümüz dünyasında da inancın önemini kaybetmemesi açısından inanç turizmi çalışmaları da ayrı bir önem arz etmektedir.

Turizmin çeşitlendirilmesi bağlamında 1990'lardan bu yana, Türkiye'de inanç turizmi desteklenmektedir. İnanç turizmini geliştirmek amacıyla Turizm Bakanlığı tarafından "İnanç Turizmi Projesi" hazırlanmıştır. Potansiyelin değerlendirilmesi, üç büyük dinin günümüze kadar ulaşan önemli ziyaret merkezlerinin Kültür Bakanlığı ve yerel yönetimlerle de işbirliği içerisinde restorasyon, çevre düzenlemesi, ışıklandırma vb. açılardan ele alınarak iyileştirilmesi ve tanıtımının yapılarak ziyaretçi sayısının buna bağlı olarak döviz girdilerinin artırılmasını hedeflenmiştir (Tunç ve Saç, 1998:25).

1993 yılında üç büyük dinin ibadet yerleri ve eserlerinin envanteri çıkarılmıştır. Türkiye genelinde; Valilikler, Kültür Bakanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Diyanet İşleri Başkanlığı ve çeşitli üniversitelilerin görüşleri alınarak yapılan envanter çalışmaları sonucunda Türkiye'de inanç turizmi açısından önemli 316 eser (Müslümanlık – 167, Hıristiyanlık – 129, Musevilik – 20) belirlenmiştir (TÜSİAD, 2001:240). Bu envanterde Muş iline ait hiçbir eserin yer almaması düşündürücüdür.

1994 yılından itibaren envanterde belirlenen öncelikler doğrultusunda bu eserlerin restorasyon, çevre düzenleme projeleri hazırlanmış ve uygulamaya konulmuştur. Son süreçte inanç turizmini de içeren "Anadolu 2000" adlı proje çalışmaları başlatılmıştır.

Her ne kadar Muş ilinde yer alan ve inanç turizmine kaynak teşkil eden yapıların Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın hazırladığı envanter'de yer almamasına karşın; yaptığımız araştırmalarda ilde bu turizm faaliyetinin, eksik çalışma ve tanıtımdan kaynaklanan sorunlardan dolayı bu projenin dışında kaldığına inanmaktayız.

Araştırma sahasında, kültür turizmi kadar inanç turizmine de önem arz eden yapıların çoğunluğu İslam dinine ait yapılardır. Bunlar içerisinde, camiler, medreseler, zaviyeler ve türbeler başta gelmektedir. Bu gün bu yapılar bölge insanının günü birlik ibadet mekanlarıdır. Bu tarihi ve dini yapılar ulusal ve uluslararası dini çekicilik unsurlarına sahiptir.

Özellikle yöredeki en önemli camiler içerisinde yer alan, Merkez; Hacı Şeref, Ulu Cami, Alaaddin Bey, Bulanık İlçesindeki; Esenlik ve Mollakent ile Korkut ilçesinde yer alan Yünören camileri kendilerine özgü mimari tarzlarıyla yerli ve yabancı turistlerin ilgisini çekmektedir. Bu camiler bugün faaliyettedir. Bu tarihi yapılar için en büyük problem yapılan genişletme çalışmalarıyla orijinalliklerinin bozulma tehlikesidir. Nitekim Merkez Hacı Şeref Camii'nde bu problem çok net görülmüştür. 1990'larda yapılan genişletme çalışmalarıyla caminin eski orijinalliği büyük ölçüde bozulmuştur. Diğer camilerde de bu tehdit devam etmektedir. Kuşkusuz bu hususta en büyük görev İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü ile İl Müftülüğü'ne düşmektedir.

Yine ilde, inanç turizmine kaynak teşkil eden ve bugün mesken olarak kullanılan Medrese ve Zaviyeler yapılacak restorasyon ve çevre düzenlemeleriyle bu turizm faaliyetinde etkin duruma getirilebilir. Bu hususta Bulanık ilçesindeki Mollakent ve Abdul Beyazıt Medreseleri ilgi beklemektedir.

İlde inanç turizmi açısından önemli bir yeri olan tarihi yapılarda Türk – İslâm eserlerinden Türbeler ve Hazineler (mezarlar)'dır. Ön önemli türbeler

arasında Alaaddin bey, Şeyh İbrahim Samidi (Zerzemi), Abdülvahap Gazi, Şeyh İbrahim, Şeyh Ömer Sahubi, Şeyh Halid ve Şeyh Mustafa türbeleri gelmektedir. Ayrıca, ilde çeşitli yerlerde yer alan, Şeyh Muhammed Mağrıbi, Kesikbaş, Molla Resulu Sipiki, Muşak-u Bitlisi ve Alparslan Caminin avlusunda yer alan hazineler (mezarlar)'de büyük bir kutsal anlam içermektedir. Bu alanlar yöre halkı tarafından yoğun olarak ziyaret edildiği gibi çevre illerden de gelen ziyaretçilerde olmaktadır.

Muş ilinde Musevi (Yahudi) dinine ait herhangi bir yapı bulunmamaktadır. Hıristiyanlık dinine ait birkaç tane kilise ve manastır vardır. Sasani, Roma (Bizans) ve Ermeni dönemlerinden günümüze kalan bu kiliseler günümüzde harap ve kullanılamaz halde olmasına rağmen yine de yabancı turistler tarafından ziyaret edilmektedir. Bu kiliseleri en son Hıristiyanlığın Gregoryen mezhebine mensup olan Ermeniler kullanmışlardır. Bunlar içinde Çengilli (Çanlı Kilise – Surp Garabet) ve Arak (Kepenek) Manastırı ile Muş şehir merkezinde yer alan Meryem Ana Kilisesi'nin ayrı bir önemi vardır. Bu kiliseler, her ne kadar Bakanlığın çıkardığı envanterde yer almamasına rağmen bu alanlara 1990'lı yılların başına kadar özellikle Ermeni kökenli Avrupa ülkelerinin vatandaşları tarafından yoğun şekilde ziyaretler yapılmaktaydı. Ancak ilde 1990'lı yıllarda başlayan terör olayları bu turizm olayını önemli ölçüde sekteye uğratmıştır. Günümüzde yine küçük gruplar tarafından ziyaret edilmektedir.

Hıristiyanlık dinine ait olan bu eserler bugün restorasyona ve çevre düzenlemelerine ihtiyaç duymaktadır. Bu eserler üzerindeki en büyük tehdit, kaçak define arayıcılarının verdiği zararlar ve çevre köylerin bu yapılardan getirmiş oldukları duvar taşlarını kenti ev inşaatlarında kullanmalarıdır. Bugün, Çengilli Manastırı bundan yoğun şekilde etkilenmektedir. Bu olaya bir çözüm bulunmazsa kilisenin kalan bölümleri de tamamen yerle bir olacaktır.

Sonuç olarak denilebilir ki; Muş ili kültürel turizm olayı içinde yer alan, inanç turizmi potansiyelini de bünyesinde taşıyan bir merkezdir. Bu hususta en önemli gereklilik, kurumlar arasında koordinasyonun sağlanmasıyla

etkili ve sistemli bir tanıtımın yapılmasıdır. İlin bağlı olduğu Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıkları Kurulu'nun öncülüğüyle tescillenmiş dini eserlerin inanç turizmine kazandırılması il kültür turizminin geleceği içinde son derece önemlidir.

4.1.1.3.1.Camiler

Muş ilinde Kültürel Turizm'e kaynak teşkil edecek toplam yedi cami vardır. Bunların çoğu Osmanlı dönemi eserleridir. Ve pek çok tarihi eserlere göre daha iyi konumdadırlar. Bunda çeşitli zamanlarda yapılan onarımlar etkili olmuştur. Merkezdeki önemli camiler: Ulu Camii, Alaaddin Bey Cami ve Hacı Şeref Camisi'dir. Hacı Şeref Cami'si son eklenen bölümleriyle içlerinde en büyük olanıdır. Bunların dışında Bulanık ilçesindeki Esenlik köyü camisi ve Mollakent Köyü Camii ile Malazgirt'teki Alparslan Camii'de önemli kültürel değerlerdir. Ayrıca kendine has mimari tarzıyla Korkut ilçesi Yönören köyünde yer alan Yünören Camii'de çeşitli özellikleriyle ayrı bir değer içermektedir.

Ulu Camii

Ulu Camii, Muş Merkez, Minare mahallesinde, eski Muş kalesi'nin kuzeydoğu eteğinde yer alır. Dört yönden sokaklar ve geri planda evlerle çevrilmiştir. Geniş bir avlu içinde bulunan camiinin, kuzeydoğusunda Kur'an kursu ve abdesthane bulunur. Meyilli bir alan üzerine oturmakta olan caminin kuzeyi ile diğer yönleri arasında, batıdan doğuya doğru azalan kot farkı vardır. Bazı kayaklarda genel olarak XIV.yy'ın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir (Omur, 1972:12). Camiinin inşaasına ilişkin, giriş kapısı lentosu üzerine kazılan (979) tarihi bulunmaktadır. 1571 yılına tekabül eden bu tarihi C.Ritter'de eserinde vermektedir (Ritter, 1844:677). Ayrıca 1310 tarihli Bitlis Salnâmesi'nde, Cami-i Kebir'in (Muş Ulu Camii) Şeyh Muhammed Mağrıbi tarafından yaptırıldığı belirtiliyorsa da tarih yazılmamıştır (Bitlis Salnâmesi, 1310:199). Ancak giriş kapısı üzerindeki tarih ve diğer iki kaynağa göre camii'nin 979 (1571) yılında Şeyh Muhammed Mağribi tarafından

yaptırıldığını söyleyebiliriz. Yine 1310 Bitlis Salnâmesi'ne göre cami, 1310(1894-95) tarihinde devrin padişahının (II.Abdülhamid) yardımlarıyla onarımına başlanmıştır (Bitlis Salnâmesi, 1310:199). Daha önce iki defa yapılan minare kaidedeki tarihe göre 1970'de yeniden inşa edilmiştir (Tuğracı, 1980:251). Cami çeşitli dönemlerde halk tarafından onarılmışsa da bunları gösteren bir belge yoktur. Plan düzenlenmesi bakımından, altı destekli camilere geçiş tipi de denilen, yanlara doğru genişletilmiş tek kubbeli camiler grubuna girmektedir (Kulağuz, 1997:31).

Hacı Şeref Camii

Hacı Şeref Camii, Muş Merkez Minare mahallesi'nde, Ulu Camii'nin 200 m kadar doğusunda bulunmaktadır. Camii'nin kuzeyinden, kaleye giden yol geçmektedir. Batı ve güney yönlerden sokaklar ve evlerle çevrilidir. Camii'nin doğu yönünün biraz ilerisinden Çar deresi akmaktadır. Geniş bir avlu içerisinde bulunan cami, düz bir alan üzerine oturmaktadır. Cami, dış ölçüleri 12,50 x 12,50 m olan ve üzeri dokuz kubbe ile örtülü kare mekandan oluşmaktadır. Kuzeybatısında minare ve kuzey cephesinde son cemaat yeri (sundurma) bulunmaktadır. Kare planlı, çok kubbeli, eş bölümlü camii plan şemasındadır (Kulağuz, 1997:31).

Alaaddin Bey Camii

Muş merkez, Minare mahallesinden yer alan Alaaddin Bey Camii ise Hacı Şeref Camii'nin 100 m kadar kuzeydoğusundadır. Batısından ve kuzeyinden sokaklar geçmektedir. Doğu ve güneyinde evler yer almaktadır. Cami, güneyden kuzeye doğru azalan eğimli bir arazinin düzeltilmesi sonucu oluşturulan düz bir alan üzerine oturmaktadır. Minare kaidesi ve türbe beden duvarı arasındaki kitabede tarih ebced hesabıyla yazılıdır. Tarih ve isim veren bu iki kitabeye göre 1160 (1746/47) tarihinde yapımına başlanılan ve 1161 (1747/48) tarihinde tamamlanan camii, Kasım Ağa oğlu Alaaddin Bey tarafından yaptırılmıştır (Foto.7.). Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki kayıtlara göre cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1978-79 ve 1985 yıllarında olmak üzere iki defa onarılmıştır.

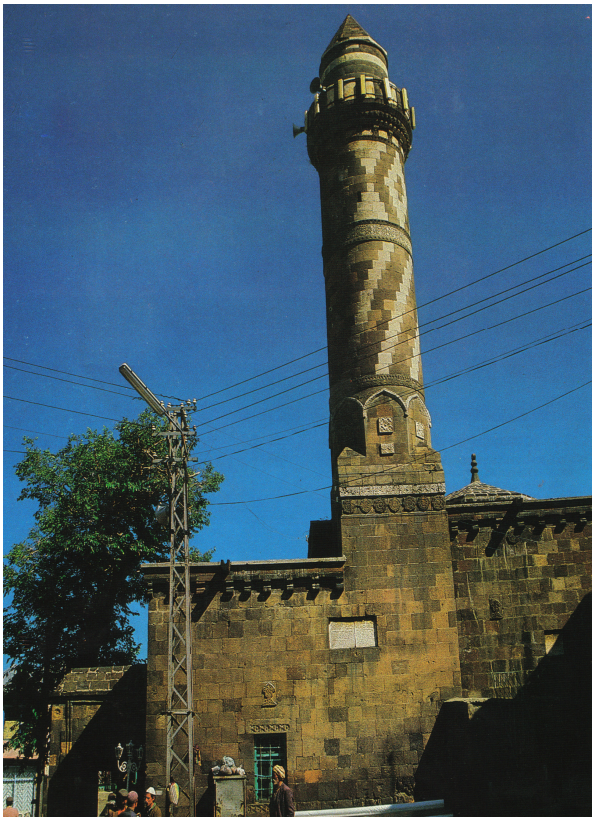

Foto.7.*Osmanlı Dönemi Camilerinden Olan Alaaddin Bey Camisinden Bir Görünüm*

Esenlik Camii

Bulanık ilçesinin, Esenlik köyünde yer alan Esenlik Camii köyün merkezindedir. Batısında köyün ana yolu, güneyinde ve doğusunda geniş bir meydan, kuzeyinde küçük avlusu bulunmaktadır. Camii düz bir alan üzerine oturmaktadır. Plan düzenlemesi bakımından, kıble duvarına paralel uzanan iki nefli ve mihrab önü kubbeli camiler grubuna girer. Kuzey cephesindeki taç kapısı üzerindeki kitabeye göre hicri 725 yılı Recep ayında (1325 Haziran), inşa edilmiştir. Camiinin banisinin kim olduğu hakkında kesin bir belge yoktur. Köy halkı, caminin Şeyh Abdul Melik tarafından yaptırıldığını söylemektedir (Foto.8.). Plan düzenlemesi Artuklu camilerine benzemesinden dolayı bu caminin Emir Sutay (1318-1332) döneminde, Artuklu mimarı tarafından inşa edildiği söylenebilir.Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki kayıtlara göre 1985'te Vakıflar tarafından onarılmıştır (Kulağuz, 1997:46).

Foto.8.*İlhanlı Dönemine Ait Esenlik Camisinden Bir Görünüm*

Mollakent Camii

Bulanık ilçesinde yer alan bir diğer tarihi cami ise Mollakent Camii'dir. Mollakent Köyü'nün merkezinde bulunmaktadır. Güneyinde, köyün ana yolu geçmektedir. Yolun gerisinde medrese ve arkasında mezarlık, batısında beden duvarına bitişik şekilde eski cami kalıntısı, kuzeyinde cepheyi tamamen kaplayan bugün ev olarak kullanılan Tekke (Zaviye), doğu yönünde ise bir duvarla çevrili avlusu yer alır. Cami düz bir alan üzerine oturmaktadır. Plan düzenlemesi bakımından kare planlı, tek orta ayaklı ve dört eşit bölümlü camiler grubuna girmektedir (Kulağuz, 1997:52). Giriş kapısı üzerinde bulunan kitabesine göre 1295 (1878) tarihinde inşa edilmiştir (Foto.9.). Köylülerce yapılan kısmi onarımlarla günümüze ulaşan cami ibadete açıktır. Büyük çaplı onarımı gösteren bir belge yoktur.

Foto.9.*Osmanlı Dönemi Eserlerinden Olan Mollakent Camisinin Giriş Kapısı*

Yünören Camii

Korkut Yünören Camii, Yünören köyü yerleşim alanının doğusunda bulunmaktadır. Camiyi dört yönden kuşatan çevre duvarıyla etrafında bir avlu oluşturmuştur. Avluya, çevre duvarının kuzeyindeki kapıyla girilmektedir. Camii, ana mekan ve batısındaki kapalı son cemaat yeriyle iki bölümden oluşmaktadır. Boyuna dikdörtgen planlı camiler grubuna girmektedir. Yapının üzerinde iki kitabe bulunmasına rağmen bunlarda tarih geçmemektedir. Fakat her iki kitabe de geçen Halil isminden dolayı, Muş yöresinde 1472-1482 yılları arasında hüküm süren Akkoyunlu Bayındır Han sülalesinden Piltanoğlu Halil Bey'e bu yapı mal edilir (Kulağuz, 1997:55) Yapının mimari özellikleri de bu döneme uygundur. Cami en son 1990'da Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından harap vaziyette iken restore edilmiştir. Günümüzde kullanılmaktadır (Foto.10.).

Foto.10.*Akkoyunlu Dönemi Yünören Camisinin Ön Cepheden Görünüşü*

4.1.1.3.2.Medrese ve Zaviyeler

Muş ilinde yer alan tarihi değerlerden bir diğer grubu da Medreseler oluşturmaktadır. İldeki medreselerin tamamı Osmanlı dönemine aittir. Bugün sadece Mollakent medresesi'nin nispeten ayakta olduğu görülür. Varlığı bilinen medreselerden Alaaddin Bey medresesi ve Mahsut Paşa medreseleri dini ve içtimai ilimlerin okutulduğu birçok önemli şahsiyetlerin yetiştiği eğitim kurumları iken bugün tamamen yıkık vaziyettedir.

Mollakent Medresesi

Fiziki anlamda varlığını koruyan Mollakent medresesi, Bulanık ilçesi Mollakent köyü merkezindedir. Tarihi Mollakent camiinin 20 m kadar güneyinde bulunmaktadır. Taç kapısı üzerinde bulunan kitabesine göre 1223 (1818) tarihinde yapılmıştır (Foto.11.). Medrese birbirine geçmeli üç odadan müteşekküldür. Üzeri düz damla örtülüdür. Odalarda ortada büyük niş, etrafında iki küçük niş olmak üzere karşılıklı üçer niş bulunmaktadır. Üzerinde lale motifli tezyinat vardır. Yan odalarda ikişer tane pencere yer almaktadır (E.K.T.V.K.K., 1986).

Foto.11.*Mollakent Medresesi ve Yanıbaşındaki Tarihi Selçuklu Mezarlığı*

Muş ilinde yapılan araştırmalarda Tarihi değer taşıyan iki tane Zaviye tespit edilmiştir. Bulanık ilçesinin Mollakent ve Abdulbeyazıt köylerinde yer alan bu eserler Osmanlı dönemine ait olup, bugün bazı kısımları onarılarak ev olarak kullanılmaktadır.

Mollakent Köyü (Şeyh Abdurrahman) Zaviyesi

Mollakent Köyü (Şeyh Abdurrahman) Tekkesi (Zaviyesi), aynı adı taşıyan köyün merkezinde, tarihi camiinin kuzeyindedir. Giriş kapısı üzerinde bulunan Arapça yapım kitabesine göre, Harici ve Rafizi'lerin ilk tekkeyi yakmalarından sonra, Şeyh Abdurrahman tarafından 1236 (1820/21) tarihinde yapılmıştır. Doğu cephesinde bulunan ikinci kitabeye göre 1312 (1894/95) tarihinde Şeyh Abdurrahman tarafından tamir ettirilmiştir. Günümüzde ev olarak kullanılan tekke (zaviye)'nin batısında sonradan eve eklenen tandır evi, kuzeyinde boş bir alan, doğusunda duvarla çevrili avlu ve güneyinde de bu cepheden bitişik olan camii bulunmaktadır, Yapı, doğu batı yönünde eğimli bir alan üzerine oturmaktadır (Kulağuz, 1997:73).

Abdul Beyazıt Zaviyesi

İldeki diğer Zaviye(Tekke) ise Abdul Beyazıt Zaviyesi'dir. Aynı adı taşıyan köyün bitiminde yer almaktadır. Eğimli bir arazi üzerine kurulmuş olup, dikdörtgen planlı, tamamen kesme taş malzemeyle inşa edilmiştir. Üstü toprakla örtülüdür. Yapı büyük bir onarım geçirmiş, bu onarımda üst kısım tamamen yenilenmiştir.Binanın güney-batısında yer alan kitabenin onarım sırasında yerleştirildiği zannedilmektedir. Kitabede iki satırlık bir ayet ve hicri 1320 tarihi okunmaktadır. Bugün ev olarak kullanılan yapının, depremler sonucunda taş sıralarında oynamalar olmuştur. Doğu cepheden yapıya ahırlar eklenmiştir (E.K.T.V.K.K., 1988:45).

4.1.2.3.3.Türbe ve Mezarlar (Hazireler)

Muş ilinde kültürel turizme kaynak teşkil eden ve Erzurum Kültür ve Turizm Varlıkları Koruma Kurulu tarafından tescil edilmiştir. toplam beş türbe vardır. Bunlardan dördü merkez ilçe sınırları dahilinde yer alırken, biri ise Bulanık ilçesi, Esenlik köyünde yer almaktadır. Bazıları kesin olarak tarihlendirilmemektedir.

Alaaddin Bey Türbesi

Alaaddin Bey türbesi aynı adı taşıyan tarihi camiinin kuzeybatı köşesindedir. Türbenin üzerinde kitabe bulunmamaktadır. Fakat camii'nin giriş kapısı üzerindeki kitabedeki ibareye göre türbenin camiyle beraber 1160 (1747) tarihinde Alaaddin Bey tarafından yaptırıldığı söylenebilir. Alaaddin Bey'in mezar taşında, 1171 (1757/58)'de öldüğü yazılıdır (Kulağuz, 1997:64). Kuzeyinde, camiinin avlu girişi, batısında yol, güneyinde minare ve doğusunda son cemaat yeri bulunmaktadır. Güney doğu köşeden camiyle bitişiktir. Türbe kare planlı kübik gövdelidir.

Şeyh İbrahim Samidi (Zerzemi) Türbesi

Şeyh İbrahim Samidi (Zerzemi) türbesi, Muş Merkez Minare mahallesinde, Alaaddin Bey Camisi'nin 100 m kadar batısında bulunmaktadır. Türbenin giriş kapısı üzerinde kitabe bulunmakta ise de okunamayacak

derecede bozuktur. Mezar taşında Şeyh İbrahim Samidi'nin 1305 (1887/88) tarihinde vefat ettiği yazılıdır. Şeyh İbrahim bu yapıyı sağlığında çilehane olarak kullanmıştır. Bu bilgiler ışığında yapı 19.yy. ortalarına tarihlendirilir. Türbenin bulunduğu yer üç yönden evlerle çevrelidir. Güneyinde geniş bir avlu ve bu avlunun içinde, geçmişte Muş'un önemli isimlerinden olan Muştak Baba'nın mezarı vardır.

Abdülvahab Gazi Türbesi

Abdülvahap Gazi Türbesi, Muş Merkez Çatbaşı (Moğakum) köyü merkezinde eski camiinin batısında bulunmaktadır. Türbenin yapım tarihini veren herhangi bir kitabe olmadığı gibi kaynaklarda da yapı geçmemektedir. Türbe mimari özelliklerinden dolayı Ahlat Dede Maksut Türbesiyle karşılaştırarak XVI.yy.'la tarihlendirilebilir (Kulağuz, 1997:69). Türbe, kümbetlerin mumyalığını andıran dörtgen planlı mazgal pencereli, beşik tonuzlu bir mezar odası ile ahşap direk destekli bir ön odadan oluşmaktadır. Türbe kesme taşla, ön oda molozla yapılmıştır. 40-50 mezarın ayakta kaldığı gözlenen kabristan, iyi bir bakım ve çevre düzenlemesi ile hiçbir sorunu kalmayacak bir kültür değerlerimiz haline getirilebilir (E.K.T.V.K.K., 1990:524).

Şeyh Halid ve Şeyh Mustafa Türbesi

Şeyh Halid ve Şeyh Mustafa türbesi, Muş ili şehir merkezinde Kızılay İş hanı'nın önünde yer almaktadır. Muş İli'nin en eski mezarlığı iken bugün şehir merkezinde apartmanlar arasına sıkışmış kalmış birkaç mezar arasında modern mimari teknikle yapılmış dikdörtgen planlı; Türbe, Aşhane ve Ziyaretçilerin ikameti için kullanılan bölümlerden müteşekkildir. (E.K.T.V.K.K., 1990:248).

Şeyh İbrahim Türbesi

Bulanıkta Esenlik köyünde yer alan Şeyh İbrahim türbesi; köy merkezinde, tarihi Esenlik camii'nin 150 m kadar batısında yer alır. Türbenin üzerinde kitabe bulunmadığı gibi mezar taşları ve hakkında bilgi yoktur. Türbe

mimari özelliğinden dolayı Ahlat'ta bulunan Dede Maksut Türbesiyle benzeştirilerek 16 yy.'a tarihlendirilebilir. Türbe duvarla çevrili bir avlu içindedir. Güneyinde üç mezar bulunmaktadır. Kareye yakın dikdörtgen planlı, kübik gövdelidir.

Şeyh Ömer Sahubi Türbesi

Bulanık ilçesinin Mollakent köyünde yer alan bir diğer türbe de Şeyh Ömer Sahubi ismindeki bir zata aittir. Kesin yapılış tarihi bilinmemektedir. Şeyh Ömer Sahubi'nin kendi türbesi ile türbenin yanındaki mutfak, misafirhane ve genişçe avluyu sağlığında yaptığı rivayet edilmektedir. Türbe halk arasında Çilehane diye anılmaktadır (Foto.12.).

Foto.12.*Şeyh Ömer Sahubi Türbesi*

İldeki bu türbelerin yanı sıra, kültürel ve dini turizme kaynak teşkil eden mezarlar (hazireler)'da mevcuttur. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde yaşayan önemli din bilgini ve şehitlere ait olan bu mezarlar çoğunlukla Muş şehir merkezinde tespit edilmiştir. Bunlar, Şeyh Muhammed Mağrıbi, Kesikbaş, Molla Resuli Sipiki, Muşaku Bitlisi (Müştak Baba) ve Alparslan Camii hazire (mezarları)'leridir.

Şeyh Muhammed Mağrıbi Hazretleri Mezarı (Haziresi)

Şeyh Muhammed Mağrıbi Hazretleri mezarı (haziresi), Muş Ulu camii'nin son cemaat yerindedir.Ulu camii, kiliseden camiye çevrilmiş bir yapı olup, Şeyh Muhammed Mağrıbi tarafından miladi 979 yılında cami haline getirildiğine ve bu camide imamlık yaparak hayatının hitamında buraya gömüldüğüne inanılmaktadır. Tek bir mezardan ibaret olup, cami harimine girişi sağlayan taç kapının sağında yer almaktadır. Bu mezar faal bir ziyaretgah olarak halen değerlendirilmektedir. Son cemaat yerinden 110 cm. yüksekliğinde bir duvarla bölünmüş ve bu duvar boyunca iç mekan fayansla kaplanmıştır. Sanduka mozaiki betonla yeniden inşa edilmiştir (Kulağuz, 1997:71).

Molla Resuli Sipiki Mezarı (Haziresi)

Molla Resuli Sipiki hazinesi (mezarı) ise Alaaddin Bey camii'nin son cemaat yerinde ve cami haremine girişi sağlayan kapının sağındadır. Dört veya beş mezardan oluşmaktadır. Molla Resulü Sipiki'nin mezarı açıkta ve Alaaddin Bey ile ailesinden başka diğer zevatın mezarı ise kapalı bir odada bulunmaktadır. Mezarın (hazirenin) 1957 yılında "Karasu" soyadlı bir şahıs tarafından beton + mozaik malzeme ile tamir edildiği tespit edilmiştir (E.K.T.V.K.K., 1990:248).

Kesikbaş Mezarı (Haziresi)

Kesikbaş haziresi,Merkez Hacı Şeref camii'nin avlusunda yer almaktadır. Yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen hazireden günümüze, cami duvarına bitişik iki mezar kalmıştır.Mezarların sanduka kısmı ve şahideleri mozaikli beton ile yenilenmiş olup, orijinal yapı malzemesi ve şahideleri kaybolmuştur. Mevcut mezar yapısı dikdörtgen prizma konumunda yerden 0.80-1.20 m yüksekliğinde, üzeri demir kafes ile çevrili ve dış cephesi Ahlat taşı ile kaplıdır.

Muşak-u Bitlis-i (Müştak Baba) Mezarı (Haziresi)

Muş şehir merkezindeki bir diğer mezar ise Muşak-u Bitlis-i (Müştak Baba) mezarı (hazinesi)'dır. Hicri 1233 yılında yapıldığı belirtilen mezar, Alaaddin Bey camisinin 100 m batısında evlerin arasıdaki bir avlu içerisindedir. Avlu zemininden 30 cm yükseklikte mozaikli beton ile yapılmış sanduka ve yenilenmiş şahidelerin etrafı ve üzeri demir kafes içine alınmış durumdadır. Mezarın orijinal şahideleri de bu kafes içerisinde muhafaza edilmektedir.

Alparslan Camii Mezarı (Haziresi)

İlin tarihsel değer taşıyan bir başka haziresi'de, Malazgirt ilçe merkezinde bulunan Alparslan camii'nin son cemaat yerinde ve doğu bölümündedir. Yapılış tarihi bilinmemektedir.Zeminden 30 cm yüksek bir platform üzerinde iki mezardan ibarettir. Mezarlar orijinal durumda olmayıp, hicri 1300 tarihinde yapılan onarımdaki halindedir. Esas mezarların Selçuklu İmparatorluğu döneminde camiyi yaptıran Sultanlardan birine ve ailesine ait olduğu belirtilmektedir (E.K.T.V.K.K., 1993:520)

4.1.1.3.4. Şehitlik ve Mezarlıklar

İlde,Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu tarafından tescil edilen toplam yedi şehitlik vardır. Bunlar, Muş Merkez'de yer alan Askeriye, Hava Şehitliği ve Çatbaşı Şehitliği, Bulanık ilçesinde yer alan; Kültür Mahallesi, Aslanpaşa ve Erentepe Şehitlikleri, Varto ilçesinde ise Varto Şehitlikleridir. Bunların tümü yakın zamanda Cumhuriyet sonrası kurulan anma şehitliği niteliğindedir.

Malazgirt ilçesinde kültürel turizm'e önemli kaynak teşkil eden üç tarihi mezarlık da mevcuttur. Bunlar Oğuzhan köyü mezarlığı, Saltukgazi ve Kümbet mezarlıklarıdır.

Oğuzhan Köyü Mezarlığı

Oğuzhan köyündeki tarihi mezarlık sahası, Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu tarafından II.derece Arkeolojik Sit Alanı olarak

tescil edilmiştir (E.K.T.V.K.K., 1996:760). Köyün 1 km kadar güneyinde 50-60 m. eninde 400-500 m uzunluğunda uç kısımlarına doğru daralan bir dikdörtgen alan içerisindedir. Mezar taşlarının tamamı tahrip olmuştur.Bu mezarlık Selçuklu ve yakın dönemi aydınlatacak bulgular vermektedir. Yeni gömülerin yapılması, hayvanların otlatılması ve taşların sökülerek başka yerlere götürülmesi önemli sorunlardır.

Saltuk Gazi Mezarlığı

Saltuk Gazi mezarlığı ilçenin kuzey yönünde, Malazgirt-Patnos karayolu üzerindedir. Mezarlıkta bazalt taşından yapılmış sanduka tipli dikdörtgen prizmatik ve düz şahideli mezarlar bulunmaktadır. Malazgirt ilçesinin en eski mezarlığı durumundadır. Mezar şahideleri genellikle yazısız olup, 11 yy. - 16 yy. arasına tarihlenebilen formlara sahiptir (E.K.T.V.K.K., 1985:760).

Kümbet Mezarlığı

Kümbet mezarlığı, Malazgirt ilçesinin Kümbet mahallesinde, hafif meyilli bir saha üzerindedir. Şehir merkezinin güneyinde yer almaktadır. Mezarlıkta bazalt taşından yapılmış, dikdörtgen prizmatik ve dikdörtgen biçiminde sandukalı mezarlar bulunmaktadır. Mezar şahidelerinin çoğu yazısız olup, 12 yy- 16 yy arasında tarihlenen formlara sahiptir (E.K.T.V.K.K., 1995:472)

4.1.1.3.5. Kilise ve Manastırlar

İlde çoğunluğu Bizans ve Ermeni dönemlerinden kalma çok sayıda kilise'nin olduğu rivayet edilmesine karşın bunlardan çoğunluğu ayakta değildir. Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu tarafından sadece Çengilli (Çanlı Kilise-Surp Garabet) kilisesi'nin tescil raporu hazırlanmıştır. Diğer önemli kiliseler; Sironk ve Meryem Ana kiliseleri ile Arak Manastırı'dır. Tarihi ve kültürel değer taşıyan bu kiliseler doğal afetler ve kaçak hazine arayıcılardan büyük ölçüde etkilenmiş ve bugün önemli ölçüde harap durumdadırlar.

Çengilli (Çanlı Kilise-Surp Garabet) Kilisesi

Merkez Yaygın beldesine bağlı Yukarı Yongalı köyü'nde bulunan Çengilli (Çanlı Kilise-Surp Garabet) kilisesi, beldenin Şerafettin dağları mevkiinde olup; Yaygın'a 20 km, Muş il merkezine ise 60 km uzaklıktadır. İlk dönemlerde "ateş tapınağı" olarak kullanılmıştır.Roma döneminden sonra gelen Sasaniler tarafından M.S.399 yılında hıristiyanların ibadethanesine dönüştürülmüştür (İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2002:8). Üst örtünün bir kısmı hasar görmüş ve duvardaki kemer açıklıklarının iyi bir restorasyona ihtiyacı vardır. Bugün Muş iline gelen yabancı turistlerin en çok ilgisini bu kilise çekmektedir. Kilise ayrılacak fonlarla restore edilebilirse, ilin kültürel turizm potansiyelinde çok önemli bir yere sahip olacaktır.

Arak Manastırı

Arak manastırı (kilisesi), Bitlis dağlarının doğu doğrultusunda, şimdi yayla olarak kullanılan zirvenin üzerinde kurulmuştur. Bugün ise önemli ölçüde harap haldedir. Manastıra ismini veren Arak (Kepenek) köyü ise zirvenin eteklerindedir.Arak: Farsça'da şarap anlamına gelmektedir. Köyün eskiden üzüm ambarı ve aynı zamanda üzüm şırası çıkarılan bir yer olduğu bilinmektedir. Manastır dağ üzerinde geniş düzlük üzerinde kuruludur. 200-250 m. ilerisinde büyük bir Çan kulesi mevcuttur (Foto.13.). Manastırın işçilik ve malzemesinde Roma üslubu göze çarpar. Bir rivayete göre, Roma-Sasani mücadelesine sahne olan ve 400 yıl boyunca Sasani hakimiyeti altında kalan (M.S.226-624) bölgeden Sasanilerin iyi niyet ve güç gösterisi olarak bu manastırı Romalı mimar ve ustalara yaptırıp hediye ettiği yönündedir (T.C. Muş Valiliği, 2002:7).

Foto.13. *Arak Manastırı'nın Çan Kulesinden Bir Görünüm*

Meryem Ana Kilisesi

Yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen Meryem Ana Kilisesi ise Muş şehir merkezinde bulunmaktadır. İldeki diğer kiliselere oranla daha iyi durumda olan kilisenin sadece üst tavanın bir kısmı hasar görmüş olup, ana mekanı ziyaret edilebilir durumdadır.

Sironk (Kırköy) Kilisesi

Sironk (Kırköy) kilisesi, Muş merkeze bağlı Kırköy beldesinde bulunmaktadır. Kilise, 651 yılında yapılmıştır (Muş Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2002:7). Günümüzde yıkık bir durumda olmasına rağmen yabancı turistlerin ilgisini çekmektedir.

4.1.1.4. Kaleler

Muş ilinde Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu'nun tescillediği dört kale kalıntısı vardır. Bunlar; Malazgirt, Malazgirt-Tıkızlı, Mongok (Haspet) ve Malazgirt-Bostankaya kaleleridir. İl sınırları içerisinde bunların dışında, henüz tescili yapılmayan diğer kaleler ise Muş, Muşet, Katerin (Zincirli), Künaf ve Hırsız kaleleridir. Bu toplam dokuz kalenin ortak

özelliği, önceki görüntülerinden oldukça uzak olmalarıdır.Özellikle depremlerden ve insan tahribatından oldukça etkilenmiş durumdadırlar.

Muş Kalesi

Muş'un merkezinde bulunan Muş kalesi, kentin en eski yerleşim birimlerinden birisi olup kesin yapılış tarihi ve kimler tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Kale, Hz.Ömer döneminde müslümanların eline geçmiş, zaman içinde derebeyleri, Bağdat'taki Abbasi halifelerine bağlı olarak kale ve çevrenin yönetimi için memur kılınmışlardır. Uzun süren savaşların etkisiyle büyük bir bölümü yıkılmış olan kalenin batı yönünde, tahrip olmuş Arap mezarlığı, Selçuklu mezarlığı ve Osmanlı mezarlığı iç içe geçmiş ve dağınık bir durumdadır.

Muşet Kalesi

Muşet kalesi, Muş şehrinin güneyindeki Kızıl Ziyaret tepesinde yer alır. Urartular tarafından yapılmış, ancak sonraki dönemlerde yapılan çeşitli onarımlarla özgünlüğünü büyük ölçüde yitirmiştir (Foto.14.). Askeri amaçlı yapının çeşitli onarımlar geçirerek Ortaçağ'da kullanıldığı anlaşılmaktadır (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2002:2041).

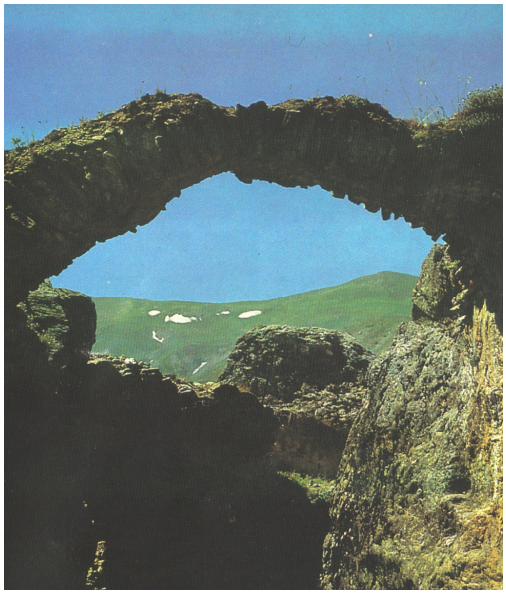

Foto.14.*Muşet Kalesinin Giriş Kapısından Bir Görünüm*

Hapset (Mongok) Kalesi

Muş şehrinin güneyindeki Kurtik dağı'nın doğu uzantısındaki bir tepenin üzerine inşa edilen Haspet (Mongok) kalesinin ise, surları ve iki kulesi sağlam durumda olmakla birlikte, diğer kısımları savaşlar ve doğal afetlerle önemli ölçüde hasar görmüştür. Yapılış tarihi kesin olarak bilinmeyen kalenin, yakınında bulunan Soğucak (Mongok) köyünde, 2 gözetleme kulesi bulunmaktadır (Foto.15.).Kuleler 10-12 m, duvarlar ise 5-6 m.ye varan yükseklikleredir (E.K.T.V.K.K., 1990:326).

Foto.15. *Muş Şehrinin Güneydoğusunda Yer Alan Haspet Kalesinden Bir Görünüm*

Malazgirt Kalesi

Malazgirt kalesi haşmetli görünümü ile ildeki en iyi durumda olan kaledir. Kalenin ilçeyi çepe çevre saran birbirine paralel iki suru vardır. Tabii afetlerde surların bir kısmı yıkılmıştır.Ancak çeşitli dönemlerde onarım yapılmıştır (Foto.16.). Kale kapısı ve burçlar 1978 yılında onarılmıştır. Bunun dışında volkanik bazalt taşlarla yapılmış surların bir kısmı zaman içinde tahrip olmuştur. Maalesef çevredeki insanlar tarafından bu surların taşları inşaat malzemesi olarak kullanılmıştır. Bugün Kültür ve Turizm Bakanlığı Koruma Genel Müdürlüğü, "Malazgirt Kaleiçi ve Çevresi Koruma" projesini başlatmıştır. Bu restorasyonlar tamamlandığında kale kültürel turizmde çok önemli bir tarihi kaynak haline gelecektir.

Foto.16.*Malazgirt Kale Surlarının Doğudan Görünümü*

Tıkızlı Kalesi

Tıkızlı kalesi, Malazgirt ilçesine yaklaşık 50 km.lik stabilize bir yolla bağlanan Tıkızlı (Fişvan) köyü'nün 1 km. kuzeybatısında yer alır. Dağın ovaya doğru uzanan burun kısmına, "kale tepe" mevkiine kurulmuş olan kale, ovaya egemen bir konumdadır. Kuzeybatısı dışında, tepenin üç yönü dik bir eğimle bitmektedir.

Kalıntıların bugünkü durumuna göre kale'nin merkezi kısmı yaklaşık 25-30 m x 30-35 m'lik bir alan çevrelemektedir. İç kale'nin 4 m genişliğindeki kuzeydoğu ve kuzey sur duvarlarının yer yer 1,5-2 m yüksekliğe kadar korunabilmişliğine karşın, dış sur duvarları bazı kısımlarda salt birkaç taş sırası halinde günümüze gelebilmiştir. Sur duvarlarında izlenilen, A.Çilingiroğlu tarafından "kiklopik yöntem" olarak adlandırılan benzer duvar örgüsü görülür. Tıkızlı kalesi'nin İşpuini veya en geç Menua döneminde Urartu'laştığı söylenebilir. Ancak ilk yapım konusunda bugünkü verilere dayanarak geçmişinin eskilere, M.Ö.2 bin sonlarına dek uzandığı söylene bilir. (Koçhan, 1990:87).

Bostankaya Kalesi ve Kült Alanı

Bostankaya kalesi ve kült alanı Malazgirt'te 10 km uzaklıktadır. Yapılan yüzey araştırmaları sonucunda kalenin Urartulara ait olduğu tespit edilmiştir. Bostankaya'nın hemen güneyinde yer alan doğal bir tepe üzerine kurulmuştur. Kale, kuzey-doğudan dağlara bağlanmış ve kalenin üstünde, doğu kısmında tabi kayalara oyulmuş 2.20 x 1.25 m ölçülerinde 130-180 cm. derinliğinde bir sarnıç bulunmaktadır. Kalenin kuzeyinde görülen kült alanının zemini, kaya yüzeyi düzeltilerek oluşturulmuştur. Kült alanının kuzeyinde kayaya oyulmuş, kült ile ilgili bölümler yer almaktadır. Kale Urartu'ların kuruluş yıllarını aydınlatması açısından önemli olabilir. Daha önceki araştırmacılar buranın yeri kesin olarak bilinmeyen Urartuların ilk başkenti Arzaşkun olabileceğini ve burada bulunan seramiklerin Van-Toprakkale seramiğine büyük benzerlik gösterdiğini ileri sürmektedirler. (E.K.T.V.K.K., 1989:179).

Katerin (Zincirli) Kalesi

Malazgirtteki bir başka kale'de, Katerin (Zincirli) kalesidir. İlçenin kuzeydoğusundaki Katerin dağı üzerindedir. Yeterli araştırma yapılmadığından kesin tarihlendirme yapılmamıştır. Bir rivayete göre Malazgirt ile Katerin kaleleri kalın zincirlerden bir köprü ile birbirlerine bağlanmıştır (T.C. Muş Valiliği, 2001:10). denilmektedir.

Diğer Kaleler

Varto ilçesinin doğusunda yer alan Künaf ve Hırsız kalelerinde bugüne kadar herhangi bir araştırma olmadığından kesin tarihlendirme yapılamamıştır.

4.1.1.5. Köprüler

Muş ilinde kültürel turizme konu olabilecek beş köprü vardır. Bunlar Muş Murat nehri köprüsü, Abdurrahmanpaşa köprüsü, Hanım köprüsü, Kız köprüsü ve Malazgirt-Murat köprüsü'dür.

Muş Murat Nehri Köprüsü

Bunlardan Muş Murat nehri köprüsü; Muş-Varto yolunun 15 km'sinde, yolun 2 km sağında, Murat nehri üzerinde bulunmaktadır. kuzeydoğu-güneybatı istikametinde kurulmuştur. Köprünün yapım tarihini gösteren herhangi bir kitabesi yoktur. Çulpan köprünün üzerinde, 1233 (1817) tarihli bir kitabesinin olduğunu ve bunun onarım kitabesi olması gerektiğini söyler (Çulpan, 1973: 90). Tunç ise,köprüyü mimari özelliklerinden dolayı Selçuklu devrine tarihlendirmektedir. Köprü çeşitli dönemlerde onarım görmüştür (Tunç, 1978:145) Köprü en son 1986 yılında Karayolları Van Bölge Müdürlüğü tarafından onarılmıştır (Foto 17). Oniki kemer gözlü olan köprünün döşeme uzunluğu 143 m. ortalama genişliği 4.77 m.olup orta bölümü 18 m, uç kısımlarıda 12 m. yüksekliğindedir. Yakın bir zamana kadar sağlam olan köprünün bugün yedi ve sekizinci kemerleri yıkılmış durumdadır.

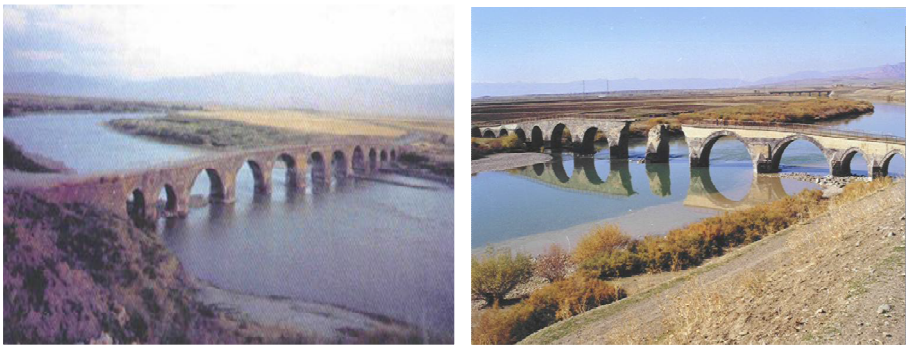

Foto.17.Muş *Murat Nehri Köprüsünün Önceki ve Şimdiki Görünümü*

Abdurrahmanpaşa Köprüsü

Abdurrahmanpaşa köprüsü ise, Muş-Varto yolunun 44.km.sinde, Murat nehri'ni besleyen Bingöl suyu üzerinde güneybatı-kuzeydoğu istikametinde kurulmuştur. Köprünün yapım tarihini gösteren herhangi bir kitabe ve kaynak yoktur. Tunç köprüyü; genel olarak Selçuklu dönemine tarihlendirmektedir (Tunç, 1978: 12). Murat nehri köprüsünde olduğu gibi bu köprüde XIII yy. ilk yarısına tarihlendirilir. Köprü 1949'da Karayolları Müdürlüğü tarafından onarılmıştır.

Malazgirt ilçe sınırları içerisinde ise, ikisi ayakta olan toplam 3 köprüye rastlanılır. Bu köprülerde araştırma sahasındaki önemli tarihsel kaynaklardandır.

Hanım Köprüsü

Malazgirt ilçe sınırlarında, ikisi ayakta olan toplam 3 köprüye rastlanılır. Malazgirt'in güneybatısında Murat nehri üzerinde bulunan tek kemer gözlü, Hanım köprüsü'nün sadece kemer özengisi eskidir. Kesin tarihlendirilmesi yapılamamakla birlikte sivri kemerin üst kısmının muhtemelen 19.yy.'da yenilenmiş olabileceği varsayılır (Foto 18). Kesme taş malzemenin kullanıldığı köprüde klasik köprülerdeki gibi ayak kullanılmamış, kemer yayı zemine kadar indirilmiştir. Bitişiğinde Karayolları betonarme yeni bir köprü inşaa etmiştir (E.K.T.V.K.K., 1989:327).

Foto.18. *Malazgirt Yakınlarındaki Hanım Köprüsünden Bir Görünüm*

Kız Köprüsü

Malazgirt'in yaklaşık 3 km. güneyinde yer alan Kız köprüsü'nün muhtemelen ilk ve Orta Çağlardaki kervanyolları üzerinde kurulmuş olabileceği varsayılmaktadır (E.K.T.V.K.K., 1989). Daha çok Urartu dönemi özelliği gösteren, muntazam kesme taş ve harçla yapılan köprü 4.30x1.20 ve 4.30x1.20 ölçülerinde düz iki blok taşla kapatılmıştır. Köprünün kaynak

yönünde, iki yöne genişleyen duvarları ise köprü açıklığıyla aynı genişlikte tutulmuştur. 2.60 m. genişliğindeki 2 blok taş arasında 10 cm.lik bir açıklık bulunmaktadır. Düz örtüsü ilginçtir.

Malazgirt-Murat Köprüsü

Murat nehri üzerinde, Malazgirt civarında Hatun ve Kız köprüleri bulunduğu gibi bir de çok sanatkârâne yapılmış Malazgirt-Murat köprüsü vardır (Bitlis Vilayet Salnâmesi, 1314:220-221). Bugün önemli ölçüde yıkılmış durumdaki bu köprü için salnâmede şöyle bahsedilmektedir: "Geçmiş asırlardaki mimari fenninin hayret edilecek bir örneği ve cihan mimarları için numune sayılabilecek sekiz gözlü, gayet sanatkârâne ve büyük Murad köprüsü zamanla harap olmuştur. Çok lüzumuna binaen tamiri gerekmektedir." Düvel-i İslamiye'de (Edhem, 9.Bölüm) köprünün XII veya XIII yüzyılda yapılmış bir eser olduğu bahsedilmiştir. Cholet'de şunları yazmaktadır: "Köprünün yeri, Van gölünden gelen yola ve Murad çayına hakim olmasından dolayı önemlidir. Köprü 12 kemerlidir. Fakat yarı harap bir durumdadır"(Cholet, 1892:207). Bugün önemli ölçüde yıkık vaziyette olan köprünün kalıntıları Murat nehrinin içinde yer almaktadır. Bugün eski köprünün yanında yapılmış modern bir köprü vardır.

4.1.1.6. Hanlar

Muş'ta yapılan araştırmalarda nispeten ayakta kalan tek han, Yıldızlı han'dır. Muş merkez, minare mahallesinde, Alaaddin Bey camisi'nin 50 m.kadar güneybatısında, kaleye giden yolun sağında bulunmaktadır. Hanın giriş çephesinde, sağdaki sivri kemer alınlığında 1307 tarihi yazılıdır.Bu tarihten dolayı yapının 1307 (M.1889) tarihinde inşa edildiği anlaşılır. (Foto. 19) Günümüzde ön giriş kapısı dışında harap vaziyetteki yapının onarım görüp görmediği bilinmemektedir (Kulağuz, 1997:82).

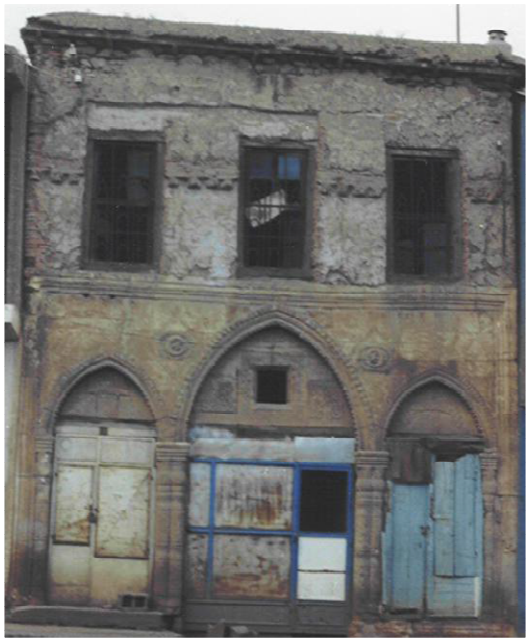

Foto.19.*Yıldızlı Han'ın Giriş Kapısından Bir Görünüm*

Bazı rivayetlerde, Muş merkez'de Hacı Şeref camisini de içine alan büyük külliyenin önemli bir parçasını da, Aslanlı han adı verilen bir Selçuklu hanının oluşturduğu belirtilmektedir. Ancak bugün fiziki anlamda bu hana ait herhangi bir bölüm görülmemektedir. Sadece hanın giriş kapısının iki yanında durduğu söylenen aslan heykellerinden birisi vali konağının bahçesindedir (Foto.20.).

Foto.20. *Aslanlı Han'dan Günümüze Ulaşan Tek Unsur Olan Aslan Heykeli*

4.1.1.7. Hamamlar ve Çeşmeler

Muş ilinde tarihi değer teşkil eden üç tane Türk hamamı mevcuttur. Osmanlı dönemi eserleridir. Bunlardan, oda onarımlarla ayakta kalan ve kullanılan tek hamam Muş Alaaddin Bey (Karasu) hamamı'dır. Bu hamamın Alaaddin Bey tarafından yaptırılan bir büyük külliye'nin parçası olduğu rivayet edilmektedir. Günümüzde hasarlı durumda olan diğer hamamlar ise Dere (Migro) ve Güllü hamamlarıdır.

Alaaddin Bey Hamamı

Muş Merkez Minare mahallesi'nde yer alan Alaaddin Bey (Karasu) hamamının yapılış tarihiyle ilgili bilgi için aynı adı taşıyan camiinin kitabesi baz alınır. Alaaddin Bey camii giriş kapısı üzerindeki kitabenin sekizinci beyitindeki ibareye dayanılarak hamamın aynı tarihte, 1161 (1747/48) yılında Alaaddin Bey tarafından yapıldığı söylenebilir (Kulağuz, 1997:79). Osmanlı devletinin son yıllarında harap olan yapı, 1947 yılında "Karasu" ailesi tarafından vakıflardan alınarak 1948'de restore edilmiştir.

Dere (Migro) Hamamı

Bugün Muş Merkez Çar deresi yatağı içinde yer alan ve önemli ölçüde tahrip olmuş bir diğer hamam da; Dere (Migro) hamamıdır. Kesin tarihlendirilmesi yapılamayan hamamın bugün 4 mekanı iyi durumdadır. Yapının tamamı moloztaş ve tuğla malzeme ile yapılmıştır. Bugün büyük bir bölümü Çar deresinin yatağı içinde kalmış olan yapı dış etkenler ve bakımsızlık yüzünden tahrip olmaktadır. Ancak yapılacak restorasyonlar bu eseri tamamen yıkılmaktan kurtaracaktır.

Güllü Hamamı

Küçük bir kubbeye sahip olan ve günümüzde kullanılmayan Güllü hamamı Muş kalesi doğu eteğinde yer almaktadır. Taş yapısı, Horasan harcı ile moloz taşlardan çıkılan duvarlar ile desteklenen hamamın en büyük özelliği, "Türk Üçgeni" denilen kubbelere taşıyıcı görevi sağlayan üçgenin kullanılmış olmasıdır (T.C. Muş Valiliği, 2002:5).

Yakup Efendi Çeşmesi

İlde yapılan araştırmalarda tarihi değer teşkil eden tek çeşme; Yakup Efendi çeşmesi'dir. Muş Merkez Minare mahallesi'nde, Alaaddin Bey Camisi'nin batısındaki yapının, kuzey cephesinde bulunmaktadır.Çeşme, kitabesine göre hicri 1160 (1747 miladi) tarihinde Hacı Yakup Efendi tarafından yaptırılmıştır (Kulağuz, 1997:88). Çeşme'nin sivri kemerli nişinde, kare mermer levha üzerine sülüs harflerle yazılı dört satırlı Arapça metin ve tarihten ibaret olan kitabesi vardır. Basık sivri kemer formludur. Düzgün kesme taş malzemeli çeşme bir yapıya bitişik olan mahalle çeşmeleri grubuna girmektedir.(Foto.21)

Foto.21.*Yakup Efendi Çeşmesi*

4.1.1.8. Diğer Tarihsel Çekicilikler

Erzurum Koruma Kurulu'nun ilde tescil ettiği diğer tarihi yapılar ise; Bulanık ilçesi Mollakent köyünde yer alan "havuzlu yapı" ve Esenlik köyünde yer alan tarihi havuz, Malazgirt ilçesinde yer alan Osmanlı dönemi'ne ait Depo Binası ve Malazgirt Zafer Anıtı; ve ayrıca Muş merkezde yer alan Eski Hükümet Konağı ve Atatürk İlkokuludur.

4.1.2. Sosyo-Kültürel Kaynaklar

Muş ilindeki yerleşmelerde, tarihi kaynaklarla birlikte, kültürel peyzajı tamamlayan diğer değerlerde sosyo-kültürel kaynaklardır. Bunlar,

geleneksel evler, geleneksel el sanatları, giyim-kuşam, yeme-içme, inançlar ve töresel yapı ve anma günleri, festival ve şenliklerdir.

4.1.2.1. Geleneksel Evler

Tarihi evler bir kentin tarihi dokusunu oluşturan en önemli unsurlardan biridir. Bu gün son birkaç örneğine rastladığımız bu evler Muş şehir merkezinin eski mahallelerinde yer almaktadır. Yerleşim düzeni ve sokak dokusu esas itibari ile tipik bir Türk kenti havasını yansıtan Muş'un, konut mimarisinin oluşumundaki temel etki, diğer yörelerimizde de olduğu gibi milletimizin örf, adet ve geleneklerinden kaynaklanan hayat tarzı ve ihtiyaçlarıdır. Ayrıca geleneklerin, iklimin ve coğrafyanın zorlayıcı gerekleri de bu oluşumunda etkili olduğu gibi topoğrafya'nın ve çevrede bulunan malzemenin de etkisi vardır.

Yerel mimarinin en önemli örnekleri geleneksel Muş evleridir (Foto.22.). Bu evler genel plan şemaları bakımından, kendisine yakın kentlerdeki (doğu ve güneydoğu anadolu) evlerle paralellikler taşımakla birlikte mekan adlandırmalarında yer yer farklılıklar göstermektedir. Sokakla bağlantılı cümle kapısından geçilerek girilen "havuş" (avlu)'un yanında tandırlık, erzak deposu ve çardak görevi gören ağaç altı oturmalıklar yer almaktadır. Çoğu evde ise bunlarla birlikte ahır da vardır. Estetik ve sade bir görünümü olan pencere kenarları,Selçuklu kültürünün etkisiyle miğfer kubbe tarzında inşa edilmekte ve dışardan bakıldığında miğfer görünümü açıkça kendini göstermektedir. Pencerelerde cumba yerine ve bu kısmı desteklemek amacıyla genelde sade olan korkuluklar kullanılmıştır. Her iki yanı iki sütun üzerine çiçeklik nişleriyle süslenen giriş kapıları çift kanatlı olup genelde metal ağırlıklı yapılmakta, sade görünümlü kapı tokmakları ya da kilit bağlantıları ile tamamlanmaktadır.Kapıların içeri açılan kısmında girişi sağlayan bir basamak yüksekliğinde seki bulunur. İç kısmında; alt kat genelde mutfak, banyo, tuvalet ve zahire odası ile birlikte merdiven boşluğunu oluşturan antrelerden oluşur. Yukarı çıkıldığında ise aslında geleneksel Türk evlerinde yer alan sofa ile cepheye bakan ve daha çok sohbet amacıyla

kullanılan salon görülebilmektedir. Üst katta yer alan bütün odalar bu salonun çevresinde sıralanır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2000:4).

Foto.22.*Muş Yöresinde Yerel Mimarinin Önemli Örneklerinden Olan Geleneksel Muş Evleri*

Günümüzde yıkılmaya yüz tutmuş, gelişen teknik yapılara yenilmiş bu evlerden bir kaçına Muş şehir merkezinde rastlamak hala mümkündür. Bu tarihi konutların en çok etkilendiği dönem 1950'ler ve sonrasıdır. Çünkü II. Dünya savaşı'ndan sonra hızlı nüfus artışı, ekonomik gelişme, kentin büyümesini hızlandırmıştır. Kent nüfusunun artmasıyla, geleneksel Muş evleri'de yerlerini modern konutlara terk etmiştir. Bu yeni konutlar hala yıkılan eski evlerin ve kesilen ağaçların yerlerine yapılmaktadır. Günümüzde eski Muş evlerinin bir çoğunun bir arada bulunduğu tarihi bir sokak ve caddeden bahsetmek çok zordur.

Yörede kültür turizmine konu olabilecek bu konutlardan en azından bir kaçının koruma altına alınıp eski otantikliğinde yaşatılması sağlanabilir. Restorasyon ve çevre düzenlemeleri ile Muş'a gelecek yerli ve yabancı turistlerin ilgisini çekecek farklı fonksiyonlar (pansiyon, lokanta vb.) bu evlere yüklenebilirse bu mekanların yaşatılmasına ve geliştirilmesine dönük önemli adımlar atılmış olacaktır.

4.1.2.2.Geleneksel El Sanatları

Önemli bir turistik değer olan geleneksel el sanatlarının turizm olayı içinde önemli bir yeri vardır. Şöyle ki; turizmin, gezinin planlaması, seyahat, destinasyonu ziyaret, dönüş ve son olarak da seyahati hatırlatmadan oluşan 5 aşaması bulunmaktadır. El sanatları veya turizmdeki karşılığı ile hatıra eşya unsuru asıl önemini, beşinci aşamayı oluşturan hatırlatma sürecinde kazanmaktadır. Çünkü ziyaret edilen yerden alınan bir hediyelik eşyanın, turistlerin evlerinde o yöreyi anıp tekrar ziyaret etmelerini sağlamak gibi bir işlevi olabilmektedir (Williams, 1988:15-16). Böylece bu unsur sayesinde gezilen yerin özellikleri zihinlerde kalıcı olacaktır.

Araştırma sahasında bugünde devam ettirilen pek çok geleneksel el sanatlarının kökeni çok eskilere inmektedir. Şöyle ki; 19 yy'da Muş yöresi, bazı yerel el sanatları ve küçük sanayi dallarında ileriydi. 1872 Erzurum Vilayet Salnâmesi, Muş Merkez kaza ile çevre köylerde çuha, muşamba, renkli bez, basma, yünden kilim ve keçe dokunduğunu kaydetmektedir.

Yine 1892 Bitlis Vilayet Salnâmesi; yerel el sanatlarında Muş Merkez kaza'nın daha uzmanlaşmış olduğuna dikkat çekmektedir. Aynı salnameye göre, Muş Merkez kaza'da altın ve gümüşten tütün tabakası ve sigara ağızlığının yanı sıra kamçı, kılıç ve silah süslemeleri ile kemerler de yapılmaktaydı. O dönemde Muş'ta bakır ve tunç işleri de gelişmiştir. Yine bu salnameye göre, yöre halkının, nalbantlık, saatçilik, mumculuk, sabunculuk, çarkçılık, kuyumculuk, terzilik, demircilik, sobacılık, duvarcılık, tuğlacılık, yüncülük, hasırcılık, boyacılık, semercilik, saraçlık, aşçılık, çakmakçılık ve çilingirlik gibi çeşitli zanaatlarla uğraşarak geçimini sağladığı belirtilmektedir.

Cuinet ise 19 yy sonunda, Muş Sancağı'nda iç çamaşır yapımında kullanılan çok dayanıklı beyaz bez dokunduğunu belirtmektedir. Yine bu bez dokumanın büyük bölümünün Erzurum'a satıldığını, oradan da Trabzon limanına gönderildiğini belirtmektedir. Ayrıca, çömlekçilik faaliyetinin de Muş Sancağında yapıldığını yazmaktadır (Cuinet, 1891:571-595).

19. yy.da Muş Sancağı'nın Erzurum ve Bitlis ile karayolu bağlantısı vardı. Muş'tan dışarı satılan ürünler beygirlerle yada deve kervanları ile çevre

bölgelere gönderilmekteydi. Yaz aylarında sağlanabilen karayolu ulaşımı, yoğun kar yağışları başlar başlamaz kesilmekteydi. Muş yöresinin başlıca dışsatım ürünlerini beyaz bez dokumalar, yaşmaklık kırmızı kumaşlar, halı ve seccadeler, çuhalar oluşturmaktaydı. Ayrıca, kaliteli şarap, tütün ve çeşitli gömlekler de satılmaktaydı (Yurt Ansiklopedisi, 1982:5996).

Anadolu'nun Türkleşmesi sürecinin başladığı Muş'ta geleneksel el sanatları, il folklorunun temel unsurlarından biridir. Bazıları zamanla unutulmuş olmasına rağmen, çok sayıda el sanatı günümüzde de canlılığını korumaktadır. Bugün Muş'ta yaşayan başlıca el sanatları; kilimcilik, halıcılık, kıldan çuval ve çadır dokumacılığı, semercilik, keçecilik, çorap ve hasır örmeciliği, pişmiş toprak mutfak eşyaları yapımı ile boncuk ve dantel oyacılığıdır (Foto.23.).

Foto.23.*Muş İlinde Geleneksel El Sanatlarının Önemli Ürünlerinden Halı ve Kilim Örnekleri*

Kültür turizmine katılan turistlere önemli alışveriş alternatifleri sunabilmenin önemli unsurları olan bu el sanatlarının geliştirilmesi için bazı

çalışmalar yapan kuruluşlar mevcuttur. Bugün bu alanda çalışma yapan en önemli kuruluş Halk Eğitim Merkezi Müdürlüğü'dür. Daha önce İl Özel İdaresi bünyesinde açılan kurslar ile, Tarım Bakanlığına bağlı El Sanatları Eğitim Merkezi Müdürlüğü maalesef kapatılmıştır. Bu eğitim kurumlarının kapatılması belirtilen el sanatlarının yörede geliştirilmesine önemli bir engeldir. Araştırma sahasında kültürel turizmin geliştirilmesi için turistlerin ilgi duydukları bu tür değerlerin kaybolmadan devamlılığı sağlanmalıdır.

4.1.2.3. Giyim-Kuşam

Muş'ta geleneksel özellikler, giyim-kuşamda da açıkça görülür. Şehirdeki giyim-kuşam, köylerdeki giyim kuşamdan bazı farklılıklar gösterir.

Muş'ta kadınlar, giyim-kuşamlarına özel bir önem verirler. Ağır ve pahalı, özellikle de kadifeden elbiseler tercih edilir. Elbise boyları uzundur. "melekof" denen iç gömleği, Muş kadın giyim kuşamının önemli unsurlarındandır.Altından ziynet eşyaları takınma, yaygındır. Beşibirlik (gramsiye), zincir, kolye bilezik, yüzük ve "sırğa" denen küpeler, en çok kullanılan takılardır.

Erkek giyim-kuşamı, kadın giyim kuşamına benzer biçimde geleneksel özellikler gösterir. "şalşepik" denen elbiseler yaygındır. Gömlek yerine yakasız, renkli işlik; pantolon yerine bol paçalı "şal" ya da büzmeli, bol, ayak bileklerine kadar uzanan "tuman" denen bir tür kilot giyerler. "agal" denen renkli puşular başlık olarak kullanılır. Kış aylarında tiftik başlıklar ve desenli çoraplar giyilir. Başlıca ayakkabı çeşitleri, çarık, pabuç, garuk,gargar ve kara lastiktir.

Yörenin kültürel özelliklerini yansıtan bu giyim-kuşam şekillerinin özellikle yabancı turistlerin ilgisini çekeceği muhakkaktır. Özellikle turistik işletmelerdeki personelin gelen ziyaretçilere bu tür kıyafetlerle hizmet etmesi, yörenin otantik havasına önemli bir katkı sağlayacaktır. Yörede öncelikle Halk Eğitim Merkezlerinin bu değerlere sahip çıkması önemli bir gerekliliktir.

4.1.2.4.Yeme-İçme (Gastronomi)

Son yıllarda turizmde daha fazla rol oynayan unsurlardan biride, yeme-içme (gastronomi)'dir. "Bir bölge ve hatta ülkede bir grup tarafından tüketilen yiyecek/içecek ve bunlarla ilgili davranışlar" olarak tanımlanan gastronominin turizmde önem arzetmesinin ana sebebi, turistin günlük yaşamından farklı bir deneyim yaşama isteğinde bulunmasıdır. Nitekim bu konuda yapılan araştırmalarda da turistlerin devamlı olarak, tatili eşsiz ve otantik hale getiren özel yerel ürünleri denemeyi tercih etmekte olduklarını göstermektedir. Öyle ki turistler devamlı konakladıkları yerlere nazaran, seyahat esnasında daha fazla yeme-içmeye para harcamaya meyilli ve istekli olmaları bu durumu daha iyi açıklamaktadır (Santich, 2004:22). Nitekim yiyecek, turist endüstrisinin oldukça önemli bir elementi olmakta ve toplam turist harcamasının % 25'inin yiyeceğe yapıldığı hesaplanmaktadır (Quan ve Wang, 2004:299).

Belirtilenler ışığında bakılırsa, Muş ilinin tarihi-kültürel kaynakları kadar önemli olan ve kültürel turizmin gelişmesinde göz ardı edilmemesi gereken önemli yerel ve geleneksel yiyecek potansiyeli de mevcuttur. Çeşitlilik gösteren bu potansiyeli, yörenin coğrafi özellikleri de etkilemektedir. Şöyle ki; araştırma sahasının topoğrafyasındaki çeşitlilik, beraberinde tarımsal ürünlerde de çeşitlilik meydana getirmiştir. Bu tarımsal çeşitlilik de mutfak kültürünü etkileyen önemli bir unsur olmuştur. Yine ilde yoğun olarak yapılan hayvancılık faaliyetleri de yeme-içme kültürünü şekillendiren etmenlerden biridir. Hayvancılığın etkisiyle et, yöre beslenmesinde temel öğe durumundadır.

Zengin bir yeme-içme kültürüne sahip olan Muş ilinin başlıca yerel yemekleri; Muş köftesi (hafta direği), domatesli lahana dolması (kırçikli kelem dolması), hezıl (hasut) dolması, çorti, keşkek, çavbelek, murtöğe ve herse'dir (Foto.24.).

Foto.24. *Muş İli Yerel Yemeklerinden Olan, Muş Köftesi ve Domatesli Lahana Dolması (Kırçikli Kelem Dolması)*

Araştırma sahasının yeme-içme kültürünün ürünü olan bu yemekler, daha çok ev yemeği tarzındadır. Bu yemeklerin, lokanta gibi turistik işletmelerde de gelen turistlere sunulması yörede kültürel turizmin gelişmesine önemli katkılar sağlayacaktır.

4.1.2.5. İnançlar ve Töresel Yapı

Muş yöresinin, sosyal hayatında geleneksel yapı hakimiyeti sürmektedir. Bu noktadan hareketle töreler inançla birleşip önemli bir konuma gelmiştir. Özellikle köylerde bu hayat biçimi sosyal yapıyı güçlendiren bir faktör olarak karşımıza çıkar ve kendini gelenek ve görenekleri dinamik bir şekilde yaşayan unsurlar olarak gösterir. Bunlar içinde en önemlileri; Ay tutulması, Kara Çarşamba, Ziyaret Ağacı, Sagu (Sagu-Ağıt-Yas), Çelim Çelim Çemçecük ve Kampos (Alkız, Alkarısı) inançlarıdır.

Töresel yapı içerisinde yöreye özgü önemli etkinlikler başlıklar halinde verilecek olursa; doğum törenleri (doğuma hazırlık, ad verme, beşik, sünnet merasimi ve diş hediği), mahalli oyunlar, evlenme geleneği (kız görme, kız isteme ve el öpme, şerbet içme, güveyi giydirme, gece düğünü, kına, gelin götürme), dağ, ata ve ağaç kültürü sayılabilir.

Belirtilen unsurlarda kültürel turizm faaliyetlerinde yörenin tanıtımında kullanılabilir. Son yıllarda töresel gelenekler iç turizme katılan yerli turistler kadar yabancı turistlerinde ilgi odağını oluşturmaktadır.

4.1.2.6.Anma Günleri,Festival ve Şenlikler

İldeki önemli anma günlerinin ve festivallerin yöre halkı üzerinde önemli bir birleştirici gücünün olduğu gözlenmektedir. Araştırma sahasının kültür turizmi potansiyelinde önemli yer tutan bu etkinliklerin (Tablo.24.). ilin tanıtımında çok önemli bir yeri vardır.

Tablo.24. Muş İlinde Festivaller ve Anma Günleri

NO	FESTİVALİN &ANMA GÜNÜNÜN ADI	İLİ	YERİ	TARİHİ	DÜZENLEYEN KURUM	KAÇ GÜN SÜRDÜĞÜ
01	Lale Festivali	Muş	Muş/Merkez	29-30 Nisan	Valilik Muş Belediyesi	2
02	Koğ Tepesi Şenlikleri	Muş	Varto Koğ Tepesi	16-20 Temmuz	Varto Belediyesi	4
03	Nevruz Festivali	Muş	Muş/Merkez	21 Mart	İl Kültür ve Turizm Müd.	1
04	Hıdrellez Festivali	Muş	Muş/Merkez	6 Mayıs	İl Kültür ve Turizm Müd.	1
05	Muş'un Kurtuluşu	Muş	Muş/Merkez	30 Nisan	Valilik Muş Belediyesi	1
06	Varto'nun Kurtuluşu	Muş	Muş/Varto	31 Mart	Kaymakamlık Varto Belediyesi	1
07	Malazgirt Anma Törenleri	Muş	Muş/Malazgirt	26 Ağustos	Kaymakamlık Malazgirt Belediyesi	1

4.1.2.7. Kültürel Kuruluşlar

İlde Valiliğin, özellikle özel idare bütçesinden ayırdığı cüzi kaynaklarla küçük de olsa bazı kültürel faaliyetler düzenlenmektedir. 2005 yılında hizmete açılan kültür binası yörenin salon ihtiyacını önemli ölçüde çözmüştür. (Foto.25) Muş Belediyesi bünyesinde bir şehir tiyatrosu kurulmuş olup zaman zaman amatör tarzda temsiller yapılmaktadır. Halk Eğitim Merkezi bünyesinde yine bazı kültürel aktiviteler yapıldığı gibi yöre insanının katılımıyla kültürel faaliyetler de bulunan Muş Kültür Derneği ve Muş Folklor Derneği isimli iki dernek de faaliyettedir.

Foto.25.*Muş'ta Çeşitli Kültürel Etkinliklerin Yapıldığı Kültür Binasından Görüntüler*

4.2.Turizm Altyapısı

Turizm olayının temel unsurlarından ya da arz unsurlarından biri olan turizm altyapısı, kendi evinden uzakta bulunan ziyaretçilerin ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlar. Bundan dolayı çekicilikler gibi, turizm altyapısı da üzerinde durulması gereken önemli bir konudur (Mill, 1985:201).

Dünyada Turizm Örgütü (WTO), turizm alt yapısını oluşturan unsurları şöyle sınıflandırmıştır (WTO, 1997:5):

- Konaklama
- Ulaşım
- Diğer turizm olanak ve hizmetleri'dir.

Turizm arzının en önemli unsuru olan çekicilikler ziyaretçileri evlerinden çekerken, ulaşım imkanları turistin bölgeye erişmesini sağlar, diğer olanak ve hizmetler ise kendi evlerinde uzakta olan ziyaretçilerin en küçük beklentilerini karşılamayı amaçlar (Mill, 1985:201,211). Turizmdeki bu öneminden dolayıdır ki, günümüzde, ilgili olduğu grubun rahatlanmasını görev olarak bilen ve özellikle konaklama, yiyecek ve içecek hizmetlerini sağlamada uzmanlaşmış ticari organizasyonlarını içeren ağırlama endüstrisi adında yeni bir sektör ortaya çıkmıştır (Santich, 2004:19).

4.2.1. Konaklama

Turizmin temel unsurlarından birini oluşturan konaklama; geceleme ve beslenmeyi ifade eden bir kavramdır. Herhangi bir alanda turizmin gelişmesi, çok büyük ölçüde, konaklama kapasitesine de bağlı olacaktır. Turizmdeki üç temel unsurdan ve arz kaynaklarından birisi olan konaklama, turizmin gelişme süreciyle bağlantılı olarak nitelik ve nicelik bakımından değişime uğramıştır. Günümüzün turistleri için artık çok değişik konaklama şekilleri vardır. Bunları gruplandırmak için de çeşitli öneriler yapılmaktadır: Örneğin, en genel anlamda konaklama kolaylıkları ticari ve özel türde olanlar şeklinde ikiye ayrılırlar. Birinci grup içine oteller, moteller, pansiyonlar, tatil kampları ve tatil köyleri ile benzerleri girer; ikincisi ise akraba ve arkadaş evleri ve özel konutlar olan ikinci evler/tatil evlerinden oluşmaktadır. Kamp yapma yada karavan, hareketli ev, özel çadır ya da karavanlar ticari kampinglerde, kendilerine ayrılan yerlerde konakladıkları için ara tip sayılmaktadırlar (Özgüç, 2003:108).

Turistik bölgeler arasında rekabet ortamının bulunduğu günümüz turizm anlayışında konaklama, hem yeni hem de eski destinasyonun başarılı olması veya düşüşe geçmesine temel bir faktör olmakla birlikte, aynı zamanda bu destinasyonun alacağı turist tipini de belirleyen en önemli turizm unsurudur. Dolayısıyla uygun konaklama imkanlarının olmaması, destinasyonun özellikle kitle turistlerini çekmesi düşünülemez (Goodall, 1989:75). Ziyaretçilere uzun bir zaman kalma ve turistik mekan ve çekiciliklerden hoşlanma imkanı sağlayan konaklama, aynı zamanda turistin harcamasını da arttırmakta, yeni iş imkanları doğurmakta ve böylece yerel ekonomiyi harekete geçirebilmektedir (Hall ve Page, 1999:108).

Muş ilinin konaklama imkanlarına bakıldığında, turistik tesis sayısının sınırlı olduğu görülür. 2005 yılı verilerine göre ilde Turizm Bakanlığı (İşletme) belgeli 4 otel mevcuttur. Bunlardan bir tanesi 2 yıldızlı, üç tanesi ise 3 yıldızlı otel grubuna girmektedir. Belediye belgeli ise toplam 5 tane otel mevcuttur. İldeki toplam yatak kapasitesi 686'dır. Konaklama tesislerinde 2005 yılı içinde 51.625 yerli, 270'de yabancı turistin konakladığı il Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nün kayıtlarında yer almaktadır (Tablo.25.). İlde ayrıca gelen

ziyaretçilerin konaklayabilecekleri çeşitli kurumlara ait tesislerde mevcuttur. Bunlardan en önemlileri: Muş ve Malazgirt Öğretmenevi, Polisevi, Karayolları 113. Şube Şefliği misafirhanesi, Şeker Fabrikası misafirhanesi, Köy Hizmetleri misafirhanesi ,DSİ misafirhanesi ve Orduevi'dir.

Foto.26.*Turizm Bakanlığı İşletme Belgeli Göksel ve Zümrüt Otel*

Günümüz şartlarında bu tesislerin sayı itibariyle yeterli olduğu söylenemez. Özellikle kayıtlarda Bulanık, Hasköy ve Korkut ilçelerinde herhangi bir turistik tesisinin olmaması yöre turizmi açısından önemli bir kayıptır. Varto'da sadece 1 belediye belgeli tesis varken, Malazgirt'te de son süreçte Kaymakamlığın büyük gayretleriyle ancak 1 işletme belgeli tesis hizmete açılabilmiştir (Foto.26.).

Tablo.25. Muş İlinde Turizm İşletme Belgeli ve Belediye Belgeli Oteller (2005)

İlçeler	Turizm İşletme Belgeli Tesisler			Belediye Belgeli Tesisler			TOPLAM		
	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
Merkez	3	207	322	4	87	207	7	294	529
Malazgirt	1	72	136	-	-	-	1	72	136
Varto	-	-	-	1	7	21	1	7	21
Bulanık	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hasköy	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Korkut	-	-	-	-	-	-	-	-	-
TOPLAM	4	279	458	5	94	228	9	373	686

4.2.2.Ulaşım (Erişebilirlik)

Bir ülke ya da bölgenin turizm kaynakları (çekicilikleri) ancak turist oraya erişebilirse kullanılabilir. Ulaşım, her şeyden önce, turizmin gelişmesinin etki ve tepkisidir. Bu açıdan bakıldığında, ulaşımın turizmdeki en önemli fonksiyonu erişebilirlikle ilgilidir. Erişebilirlik de genellikle mesafe, zaman ve ücret bakımından belli bir alana giriş derecesini ifade eder (Robinson, 1976:97). Zengin doğal ve kültürel kaynaklara sahip olan destinasyonların, bu potansiyellerini kullanabilmeleri ve turizmlerinin gelişmesi ancak kolay erişebilir olması ile doğrudan ilişkilidir (Gunn, 1988:119).

Muş ili, ulaşım açısından bakıldığında antik dönemlerden bu yana önemli yolların geçtiği bir coğrafya üzerindedir. İlkçağ'dan günümüze dek Muş, Transkafkasya ile Mezopotamya arasındaki yol üzerinde, Toros ve Antitoroslar'ın arasında önemli birer geçiş noktası olmuştur. Günümüzde, Muş ili kara, demir ve hava ulaşımının yapılabildiği önemli bir merkez konumuna gelmiştir.

Cumhuriyetten sonra, 1950'li yıllara kadar Türkiye'nin ana ulaşım ağının dışında kalan Muş ili, bugün ülkenin hem karayolu hem de demiryolu

ulaşımından yararlanan illeri arasında yer almaktadır. Muş'un ulaşım bakımından kapalılığı ilk olarak 1950'lerin ortalarında kırılmıştır. Bu yıllarda Muş, karayolu ile batıda Elazığ'a, doğu'da Van'a, 1955'te demiryolu ile Bingöl'ün Genç ilçesine, 1964'te de yine demiryolu ile Tatvan'a bağlanmıştır. 1972'de İran'ın başkenti Tahran'a bağlanan Muş – Tatvan demiryolu hattı ile Muş, uluslararası ulaşım ağında da önemli bir konuma gelmiştir.

Muş günümüzde, Doğu Anadolu bölgesindeki doğu-batı doğrultulu iki ana ulaşım ekseninden; güneydeki Malatya, Elazığ, Bingöl ve Van ekseni üzerindedir. Bu eksen, yer yer demiryolu hattına paralel uzanır. Muş, Doğu Anadolu'nun 6 ilini birbirine bağlayan bu coğrafi konumundan ötürü de aynı zamanda önemli bir kavşak vazifesi görmektedir.

İlde toplam 624 km olan karayolu ağının 265 km'si devlet yolu, 359 km'si ise il yoludur. Devlet yolunun tamamı asfalttır. İl yolunun ise 196 km'si asfalt, 131 km'si stabilize ve 37 km'side toprak yoldur. Bütün köylere ulaşım mevcuttur. Toplam köy yolu ağı uzunluğu 2503 km'dir. Bunun 409 km'si asfalt, 1376 km'si stabilize, 682 km'si tesviye ve 36 km'si de ham yoldur (Muş Valiliği, 2005:12). (Şekil.9.).

Muş – Tatvan demiryolunun uzunluğu 94 km, Muş – Elazığ arası ise 241 km'dir. 1955'te hizmete giren Muş Gar Müdürlüğü, 1972'de Gar Şefliğine dönüştürülmüştür. Yolçatı-Tatvan arası Hareket Bölge Amirliği'ne bağlıdır. İlde demiryolu ulaşımı, Van Gölü Ekspresi ile haftada 2 gün Haydarpaşa-Tatvan-Haydarpaşa; Posta treni ile de haftada 3 gün Elazığ-Tatvan seferleri şeklinde yapılmaktadır.

Muş havaalanı askeri-sivil nitelikli meydanlarımızdan olup, intifa hakkı Hava Kuvvetleri Komutanlığı ile Devlet Hava Meydanları İşletme Genel Müdürlüğü (DHMİ) tarafından ortak kullanılmaktadır. Şehir merkezine 18 km

uzaklıkta kurulu meydan, 1992 tarihinde hava ulaşımına açılmıştır. 2150 m^2 Terminal binasına, 3550x45m boyutlarında bir piste ve 4 uçak kapasiteli Aprona sahip meydanın yıllık uçak kapasitesi 8760 hava aracı ve yıllık yolcu kapasitesi 100.000 kişidir. 2005 yılında iç hatta 28.362 yolcu taşınmıştır (Foto.27.).

Foto.27.*Muş Havaalanı Kule Binasından Bir Görünüm*

Belirtildiği üzere, araştırma sahası hava, kara ve demiryolu ulaşımı açısından uygun olanaklara sahip olması sayesinde kolay erişebilir bir yöredir.. Özellikle Muş havaalanında sivil uçuşların 1992'de başlaması, Muş ilinin modern ulaşım çağındaki en önemli dönüm noktası olmuştur. Havayolu'nun varlığı Muş'un turizm potansiyelinin canlanması için önemli bir alt yapı oluşturmaktadır. Özellikle yöreyi ziyaret edecek yabancı turistlerin yoğunlukla havayollarını tercih edecek olmaları bu alandaki yatırımların daha hızlı olması gereğini ortaya koymaktadır.

4.2.3.Diğer Turizm Olanak ve Hizmetleri

Turizm alt yapısındaki bütünlüğü tamamlayan diğer olanaklar; seyahat acenteleri, lokantalar, döviz büroları, perakende alışveriş merkezleri, taksi durakları, eğlence merkezleri, bankalar ve eczaneler gibi turizmi destekleyen tüm hizmetleri kapsamaktadır. Turistler belirtilen hizmet ve ürünlerin geldikleri

yerden daha fazla ya da aynı oranda olmasını isterler. Bu yüzden herhangi bir yörenin turizm planlaması aynı zamanda hizmetler sektörünün de planlamasını da zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle bütünleyici bir turizm planlamasında, turistlerin tüm gezi deneyimleri boyunca kullandıkları her tür ve cinsteki hizmetlerde hesaba katılmalıdır (Gunn, 1988:129-132).

Muş ilinde 2005 yılı verilerine göre 297 gıda alanında hizmet sınan perakendeci ticarethane, 36 adet lokanta, 78 kahvehane, 5 çay bahçesi, 3 döviz bürosu, 3 büyük alışveriş merkezi, 5 hamam, 6 kargo, 16 taksi durağı ve 14 kafe / pastane bulunmaktadır. Bunlarla birlikte il genelinde 14 banka da mevcuttur. Ancak belirtilen işletmelerin hiçbirisi Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından belgelendirilmiş tesisler değildir.

Özel sektörün turizm sektörüne yapacağı yatırımlar dışında en önemli işlevi, organizasyonu sağlayan ve kitlelerin seyahatlerini kolaylaştıran seyahat acentaları yoluyla olmaktadır (Özgüç, 2003:115). Muş ilinde 3 adet seyahat acentası vardır. Bunlardan 1'i A Grubu ve diğer 2'si ise B Grubu seyahat acentasıdır.

Sonuç olarak araştırma sahasında turizm altyapısının en önemli unsurları olan konaklama tesisleri, yeme-içme olanakları, seyahat acentalarının yeterli olmadığı, uluslararası standartlara göre kalitelerinin düşük olduğu görülür. İlde kültürel turizmin gelişmesi için öncelikle turizm alt yapısının önemli yatırıma ihtiyacı vardır. Bu alanda gerek devlet gerekse özel sektörün büyük bir çaba içerisinde olması gerekmektedir.

4.3. İl Turizm Talebi

Turizm olayının ekonomik anlamı, üretilen bir mal veya hizmetin tüketiciye satılması ve bu satıştan sağlanan gelirle ifade edilir. Sektörde üretilen mal ve hizmetler arz, bu mal ve hizmetlerin turistler tarafından satın alınması işlemi ise talep unsurunu ortaya çıkarır.

Turizm talebi, "yeterli satınalma gücüne ve boş zamana sahip olup belirli bir zaman diliminde belirli bir hedef doğrultusunda turistik mal ve hizmetlerden faydalanan ya da yararlanmak isteyen kişi ya da kişiler

topluluğu" olarak tanımlanabilir. Tanımdan da anlaşılacağı üzere turizm sektörüne özgü talep kavramından söz edebilmek için şu şartların oluşması gerekir (Kozak, vd; 2001:62);

a. Tüketim zamanının kesin sınırlarının çizilmiş olması,

b. Tüketimde bulunacak kimsenin belirli bir gelire ve boş zaman sahip olması,

c. Turistik mal ve hizmetlerin belirli bir piyasada ve belirli bir fiyata turistlerin hizmetlerine sunulmuş olması,

d. Tüketicinin mal ve hizmetlerden yararlanmak için isteğinin olması gerekmektedir.

Turizm olayında turist akışı ve turistik bölgelerin aldıkları turist sayısını ölçmede çoğunlukla konaklama tesislerin kayıtlarından faydalanılmaktadır. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın, Muş ilinde bulunan turizm işletme belgeli ve belediye belgeli konaklama tesislerinden elde ettiği konaklama istatistiklerine göre, araştırma sahasında konaklayanların sayısı yıldan yıla değişiklikler göstermektedir. Son beş yıla bakıldığında, konaklayanların toplam sayısı 2000'de 34.319, 2001.'de 25.415, 2002'de 52.415, 2003'de 51.597, 2004'de 68.675 ve 2005 yılında da 51.895 olarak belirmiştir. Belirtmek gerekir ki verilen rakamların tümünün turist olduğu söylenemez. Otellerde kalan şoför, pazarlamacılar, iş adamları vs.'da bu rakamlara dahildir. İl'e gelen turistleri tespit etmek için başka bir istatistiki veri sağlama olanağı olmadığından bu rakamları kullanmak durumundayız.

Yine istatistiklere bakıldığında, İl'e gelen yabancı turist sayısının beklentilerin çok altında olduğu görülmektedir. Örneğin 2001 yılı kayıtlarına göre araştırma sahasına, gelen yabancı turist görülmezken, en fazla yabancı turistin (270) 2005 yılında yöreye geldiği görülür (Tablo.26.). Araştırma sahasında konaklayan kişi sayısının yıllar itibariyle önemli değişiklikler göstermesi, turizm olgusunun esnek yapısı, başka bir deyişle, bu sektörün bölgedeki herhangi bir olumlu veya olumsuz gelişmeden hemen etkilenmesinin sonucu olduğu söylenebilir. Yörede yıllar arasındaki bu sapmalar, daha çok güvenlik endişesi ile ilgilidir. 1990'lı yıllarda yöreye gelen toplam turist sayısındaki bariz azalmalar bunun en tipik göstergesidir. Nitekim turizm

güdüleri ile ilgili yapılan çalışmalarda güvenlik olgusunun, turizme katılma konusundaki insan davranışlarına önemli etkiler yaptığını ortaya koymaktadır. Örneğin Maslow'a göre, insan ihtiyaçlarının hiyerarşik sıralamasında psikolojik ihtiyaçlar ve güvenlik ihtiyaçları en başta yer alan unsurlardır. Herzberg de bu iki güdünün tatmin edilememesinin insan davranışlarını son derece olumsuz etkileyeceğini vurgulamıştır (Küçükaltan ve Oğuzhan 1988:59). Bu sebeplerden dolayıdır ki, Muş ilinin turizmde beklenen sıçramayı yapabilmesi, bölge genelinde güvenlik ile ilgili sorunların gündemden düşmesi ile mümkündür.

Tablo. 26. Muş İline Gelen Yerli ve Yabancı Turist Sayısı (1994-2005)

YILLAR	GELEN YERLİ TURİST SAYISI*	GELEN YABANCI TURİST SAYISI*	İL	TOPLAM
1994	25 933	134	Muş	26 067
1995	10 365	55	Muş	10 420
1996	13 288	22	Muş	13 310
1997	12 252	50	Muş	12 302
1998	14 037	43	Muş	14 080
1999	31 054	50	Muş	31 104
2000	34 305	14	Muş	34 319
2001	25 415	-	Muş	25 415
2002	52 387	177	Muş	52 415
2003	51563	34	Muş	51 597
2004	68 608	67	Muş	68 675
2005	51 625	270	Muş	51 895
			Genel Toplam	391 729

Kaynak: *Kültür ve Turizm Bakanlığı Konaklama İstatistikleri*

** Turizm işletme belgeli ve belediye belgeli tesislerin tümünü kapsamaktadır.*

Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın oluşturduğu konaklama istatistiklerinde görülen önemli bir sıkıntıda; Bu istatistiklerde, eş-dost yanında konaklayan

ziyaretçilerin göz ardı edilmesidir. Önemli oranda eş-dost yanında konaklayan yerli turistlerin yoğunluk gösterdiği araştırma sahasında bu tür ziyaretçilerin belirlenememesi istatistiklerdeki rakamların düşük çıkması sonucunu doğurmuştur. Yörede yapılacak planlama çalışmalarında mevcut istatistiklerde belirtilen verilerin dışında, diğer konaklama şekillerinin de gözönüne tutulması gerekmektedir. Örneğin, ilde çeşitli kurumlara ait misafirhaneler ile öğretmen evlerinde konaklayan ziyaretçilerinde bu istatistiklere dahil edilmesi daha doğru sonuçları gözler önüne serecektir.

V. BÖLÜM

MUŞ İLİNDEKİ KÜLTÜREL KAYNAKLARIN KULLANIMININ COĞRAFİ YÖNDEN DEĞERLENDİRİLMESİNE YÖNELİK ÖNERİLER

Kalkınmaya çalışan Muş ilinin turizm sektörünün gelişiminde belirli aşamaların izlenmesi gerekmektedir. Birinci aşamada, tüm araştırma sahasını kapsayacak bir İl Turizm Yönetim Kurulu oluşturulmalıdır. İkinci aşamada ise bu kurulun yapacağı turizm planlamasına ihtiyaç vardır.

Planlamada doğru amaçların ya da gerçekçi hedeflerin seçimi doğru bilgiye, doğru bilgi ise uygun araştırmalara bağlıdır. Bu nedenle; turizm planlamasında amaçların belirlenmesi aşaması etkin bir araştırma ve değerlendirme çalışmasına dayanır. Araştırma ve değerlendirmeye dayalı olarak gelişme planlarının hazırlanması amaçların belirlenmesi ile başlar. İnsanların, işletmelerin ve kurumların geleceğe dönül birçok istek ve beklentileri vardır. Ancak, bu istek ve beklentiler amaç olarak kabul edilirse, planlamada başarı elde edilemez (İzöç, vd., 2002:184).

Bir istek ya da dileğin amaç olarak kabul edilebilmesi için, sınırları açık şekilde belli, eldeki olanaklarla ulaşılabilecek şekilde gerçekçi, akılcı bir nitelik taşıyıp taşımadığı araştırılmış önemleri, iç ve dış koşullarda meydana gelebilecek değişikliklere göre değişebilme esneklikleri olmalıdır (Şahin, 1990:89).

Belirtilenler ışığında il turizm yönetimi tarafından yapılması gereken bu planlar; önceden hazırlanmış koruma planları ile uyumlu, şehirlerin ulaşım olanaklarını, turizm olanak ve hizmetlerini (konaklama, yeme-içme, vb.), tur güzergâhlarını, eğitim, rehberlik hizmetlerini, bilgi hizmetleri ve yönlendirme işaretlerini, film, pul, hediyelik eşya satış yerlerini içermelidir. Bu plan aynı zamanda şehirlerin koruma amaçlı kentsel sit planları, arazi kullanım planı, alt yapı ve sosyal gelişim planını da kapsamalıdır. Muş ili turizm planlamasının ana konuları da, fiziksel planlama, çevresel planlama, sosyo-kültürel planlama

ve pazarlama planlamasıdır. Her bir planlama aşamasının da alt konuları bulunmaktadır.

5. 1. İl Turizm Yönetiminin Çalışmalarına Yönelik Değerlendirme ve Öneriler

Muş ilinde kültürel turizmin canlandırılması; sosyo-kültürel gelişmeler, koruma ve geliştirme kavramlarının birlikte ele alınmasını gerektirmektedir. Öncelikli olarak ele alınması gerekli konulardan en önemlisi, il turizm yönetimi için gerekli düzenlemelerin yapılması ve bunun altyapısının hazırlanmasıdır. Bu bağlamda, etkili turizm yönetiminin, herhangi bir turizm alanındaki turizm gelişiminin temel şartlarından birisi olduğunu söyleyebiliriz.

Zaten turizm olgusunun dinamik bir yapıya sahip olmasından dolayı, moda olan tatil alanları ve çeşitli turistik aktiviteler zaman içinde değişebilir ve hiç beklenmedik anlarda yeni bazı destinasyonlar ve yeni aktiviteler ortaya çıkabilir. Bazı lokasyonlar sundukları aktiviteler ve olanaklar, değişen pazarın ihtiyaçlarına rahat bir şekilde adapte olabilirken, geleneksel lokasyonlar ise düşüşe geçebilir. İşte yeni bir destinasyon olarak ortaya çıkma veya var olan destinasyonun ihtiyaçlara göre geliştirilmesi etkin bir turizm yönetimi sayesinde gerçekleşebilir ve destinasyonlar ürünlerini pazarlama yöntemleriyle var olan talebi etkileyebilirler (Goodall, 1989:75).

Genel anlamda turizm politika ve planlaması, turist olanak ve hizmetleri, pazarlama, eğitim gibi fonksiyonları bulunan ve turizm bölgesindeki turizm gelişimini sürekli olarak izleme gibi bir işlevi olan turizm yönetiminde, en önemli husus ise yöre halkının katılımının sağlanmasıdır. Tosun ve Jenkins'e göre "yerel toplumun dışındaki uzmanlar ya da atanmış kamu amirleri ve merkezi otoriteler, hangi politika kombinasyonunun yaşayanların sosyo-ekonomik refahını arttıracağını ve hangi uygun faktör kombinasyonlarının ekonomik gelişimi canlandıracağını bilemeyebilir. Yerel halk kendileri için uygun olabilecek gelişim tipi ve ölçüsünü belirleyebilecek tek kişi olabilir. Yerel toplumun dışında kalan uzmanlar, bir turizm gelişim tipine karar verebilir. Ancak bu, yörenin sosyo-ekonomik, kültürel normlarına uyumlu olmayabilir ve bu yüzden uygun ya da sürdürülebilir bir gelişim

olmayabilir" (Yüksek, 2004:106-107) ifadeleri, halkın turizm yönetimindeki önemini daha iyi vurgulamaktadır.

Yerel halkın da azami derecede dahil edilmesini sağlayan topluma dayalı planlama ve yönetim, sürdürülebilir turizm gelişiminin en önemli konularından birisidir. Topluma dayalı bir süreçte, turizmin planlanması, seçilecek yöntemin belirlenmesi ve geliştirilecek turizm tipinin seçilmesi gibi tüm aşamalarda yerel halkın görüşlerine ve isteklerine yer verilmelidir. Çünkü turizm planlaması öncelikle yerel halkın azami faydasını amaçlamaktadır. Dolayısıyla bunu sağlamak, turizm gelişiminin ancak onlar tarafından kabul edilmesiyle, mümkündür. Yerel halkın turizm kaynaklarının korunması daha kolay olacaktır. Genel bir ifadeyle belirtmek gerekirse, yerel halkın turizm konusundaki desteği de artmış olacaktır. Öte yandan önceliklerin ve amaçların yerel halk tarafından belirlendiği turizm yönetiminde, yerel halk kendine özgün yaşam biçimlerini daha rahat sunabilir ve bundan da zevk alabilir. Bu bağlamda araştırma sahasında en önemli önceliklerden birisi kamu-yerel-sivil-özel birlikteliğinin sağlandığı, yönetim ile ilgili bir turizm kurulunun oluşturulmasıdır. Temelde eşit ortaklık ve katılıma dayalı bir yaklaşımla kurulacak olan bu organizasyon "Muş İli Kültür Turizmi Geliştirme Platformu" isminde bir kurul olabilir. Bu kurulun araştırma sahasındaki turizm ile ilgili tüm konuların ele alınması ve uygulanması konusunda aktif rol oynama gibi sorumluluğu olması gerekmektedir.

İl turizm planlamasına rehberlik edecek, turizmin bütün aşamalarında söz sahibi olacak ve yeni turizm stratejileri belirleyecek olan söz konusu bu kurul veya platform, ilçe kaymakamlıklarını, ilçe belediyelerini, özel sektör, sivil toplum kuruluşlarını, dinsel ve diğer ilgili organizatörleri de kapsamalı ve aşağıdaki kurumsal görevleri üstlenmelidir:

1. Muş iline özgü turizm gelişim politikası oluşturmak ve turizm planları hazırlamak. Bu planların uygulanması için kurumlararası koordineyi sağlamak. Aynı zamanda yöredeki turizmin sürdürülebilirliğini sağlamak için, pazarın ihtiyaçları ve değişimi doğrultusunda turizm planlarında düzenlemeler yapmak,

2. Yörenin iklim şartlarından dolayı, turizm sezonu kısa olacağından yapılan planlamalarda bunun da göz önünde tutulması gerekmektedir,

3. İlde, turizm ile ilişkili çeşitli kanun ve düzenlemelerin uygulanmasını sağlamak,

4. Devlet Planlama Teşkilatı'nın 2003 yılı verilerine göre, Gayri Safi Milli Hasıla payında (GSMH) Türkiye sonuncusu olan Muş ili, bugünde son sıralarda yer almaktadır. Bu yüzden yörenin ekonomik canlanmasında önemli bir ivme teşkil edecek turizm sektörünün katkıları hakkında yerel idarecilerin bilgilendirilmesi gerekmektedir,

5. Araştırma sahasında bulunan ulaşım ve diğer alt yapı kurumları, sağlık hizmetleri ile ilgili kurumlar, güvenlik birimleri ve turizm gelişimi ile ilişkili diğer resmi kurumlarla işbirliği sağlamak,

6. Resmi turizm büroları ve özel sektörün oluşturacağı turizm birlikleri gibi turizm ile ilgili organizasyonların düzenlenmesini sağlamak,

7. Festivaller çeşitlendirilerek yöre halkının turizme ilgisi yoğun olarak çekilmelidir,

8. İlde turizm çekicilikleri, hizmetleri ve altyapıyı geliştirmek için, turizmde önemli bir sorun olan uygun finansal destek yollarını araştırmak,

9. Muş ili, mevcut potansiyeliyle daha çok yerli turizme yönelik yatırımlara uygundur. Yüksek gelirlilerin yanı sıra, özellikle orta ve dar gelirli kesime yönelik turizm yatırımlarına öncelik vermek,

10. İldeki turizm tesisi eksikliklerinin giderilmesi için, bu alanda uzmanlaşan turizm yatırımcılarını yöreye çekecek cazip koşullar oluşturmak,

11. Gelen turistleri yöre hakkında bilgilendirmek, yöreyi ziyaret etmelerini teşvik etmek için pazarlama stratejilerini ve tanıtım tekniklerini geliştirmek, araştırma sahasındaki turizm bilgi olanakları ve hizmetlerini düzenlemek,

12. Tanıtım ve pazarlama çalışmalarında ortaya çıkan bürokratik engelleri ortadan kaldırmaya dönük çalışmalar ortaya koymak,

13. İlin bağlı olduğu, Erzurum Koruma Kurulu'nun; başta Muş ve Malazgirt belediyeleri ve çevre illerdeki üniversiteler gibi kamu kurum ve

kuruluşlarıyla, ayrıca gönüllü dernekler, meslek kuruluşları ile birlikte çalışarak, halkın bilinçlendirilmesi ve kamuoyu oluşturmasını sağlamak,

14. Gerek İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ndeki, gerekse ilde faaliyetleri devam eden turizm tesislerindeki personelin, yılın belirli dönemlerinde hizmet içi eğitim faaliyetlerine alınmasını sağlamak,

15. Kültürel değerlerin yoğunlaştığı alanlarda yapımlarına belediyeler tarafından izin verilen binalar kentsel kimliği zedelemektedir. Bu yüzden uzmanların müdahalesine gerek duyulmaktadır. Bu nedenle belediyelerde "Şehir ve Bölge Planlamacıları"nın istihdam edilmesini sağlamak,

16. Kültürel turizme kazandırılması gereken maddi varlıkların restorasyonların, üniversitelerinde görüşleri alınarak zaman geçirmeden başlamak,

17. Tarihi önemi olan, Malazgirt Savaş Alanı'nın daha iyi korunabilmesi için, "Milli Park" haline getirilmesine dönük çalışmalar başlatmak,

18. İlde acilen bir müzenin oluşturulması ve çevre illerin müzelerinde yer alan Muş iline ait eserlerin, bu müzeye aktarılmasını sağlamak,

19. Türkiye'de, turizmin geliştirilmesine dönük çalışmaları olan sivil toplum örgütleriyle işbirliği halinde olup; ilde yapılabilecek çalışmalar hakkında bilgiler elde edebilmek,

20. Muş ilinin, kültürel ve dini turizm tur güzergâhlarına dahil edilmesi için girişimlerde bulunmak,

21. Yöredeki kültürel kaynaklara zararı olan, kaçak define arayıcıların önüne geçecek önlemler almak,

22. İl Emniyet Müdürlüğü bünyesinde "Turizm Polisi" birimini oluşturmak,

23. Belirtilen hususların tam anlamıyla yerine getirilebilmesi ve turizm gelişiminin izlenmesinin temel şartı olan turizm bilgi ve veri sistemini geliştirmek.

İl turizm yönetimi aynı zamanda ildeki çöp sorunları, caddelerin temizliği, çeşitli işaretlerin düzenlenmesi, rekreasyon alanlarının oluşturulması gibi düzenlemelerden de sorumlu olmalıdır.

5. 2. İl Turizm Planlamasına Yönelik Değerlendirme ve Öneriler

Turizmin bir ülkede ya da bölgede gelişmesinin sosyal, ekonomik ve çevresel faydaları ve maliyetleri göz ardı edilemeyeceği kadar önemlidir. Turizm, toplumsal refah ve gelişme bakımından çok önemli bir potansiyele sahip olmasına karşın aynı zamanda kendi kaynaklarını yok edebilecek bir potansiyele de sahiptir. (İçöz, vd., 2002:62). Bu yüzden başarılı bir turizm gelişiminin temelini etkili ve uygulanabilir bir turizm planlaması oluşturmaktadır. Muş ili gibi, özellikle turizmi henüz fazla gelişmemiş veya turizme yeni açılan alanlarda bu planlama daha da önem kazanmaktadır. Beklenmedik olumsuz etkilerin olmaması ve turizmin ekonomik ve sosyal açıdan sürükleyici bir sektör olabilmesi için, bu gibi yörelerde planlama şarttır.

Bu açıklamalar ışığında herhangi bir yörede turizm planlamasının başlıca nedenleri şöyle sıralanabilir (İçöz, vd., 2002:60):

a. Yörede turizmin kontrolsüz gelişmesini önlemek,

b. Arazi kullanımını olumlu olarak geliştirmek,

c. Çevrede pozitif değişme yaratmak,

d. Toplumsal kültürde olumlu değişme yaratmak,

e. Yörenin taşıma kapasitesinin zorlanmasının önüne geçmek,

f. Aşırı turist sayısını sınırlandırmak,

g. Hizmet kalitesinde düşmeyi önlemek.

Aksi takdirde, turizm gelişigüzel ve düzensiz bir şekilde olacak, bu durum da birçok sorunu beraberinde getirecektir.

Turizm planlaması, "genel planlama kavramlarının ve yaklaşımlarının turizm sisteminin belirli özelliklerine uyarlanarak uygulanmasıdır. Bir dönemde turizm sektöründe ulaşılmak istenilen hedefleri, bu hedeflere varabilmek için yararlanılabilecek araçları, olanakları, yapılacak işleri, iş zamanlamasını ve işlerin sorumlularını gösteren disiplinli bir düzenlemedir" (Olalı, 1990:25). Şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanım ışığında, turizm planlamasındaki ana amacın arz ile talep arasında dengeyi kurmak, bunu sağlarken de, önemli sorunlara çözüm bularak, turizmin yöre insanına faydasını arttırmak ve turistlerin de memnuniyetini sürdürmek olduğu

söylenebilir. Öte yandan planlama sürdürülebilir gelişim ile de ilişkilidir. Çünkü, yerel kültür ve çevresel kaynakları koruma ve kaynakların düzgün yönetimi ile yerel halka faydasını arttırma gibi planlamanın prensipleri, sürdürülebilir gelişimin de ana hedefleridir.

Turizm gelişiminde planlamaya ihtiyaç duyulması ve turizmcilerin üzerinde önemle durmalarının sebebi, turizmin ekonomik ve toplumsal birçok sektörü kapsayan karmaşık bir olay olmasındadır. Öte yandan sosyo-ekonomik faydası yanında, turizmin ekonomik, sosyal ve çevresel kaynaklar üzerinde birçok olumsuz etkisi de olabilir. İşte bu problemlerin olumsuz sonuçlarının önlenmesi ve böylece turizmden avantaj sağlanması ancak planlama ile mümkün olabilir. (Gunn, 1988:15-24).

Turizmin birçok sosyo-ekonomik sektörlerle ilişkisi vardır. Örneğin mimari kalite, coğrafi görünüm, peyzaj, doğal koruma, arazi kullanım yöntemleri, uzun dönemli ekonomik gelişim için finansman stratejileri, iş olanakları, ulaşım, enerji, eğitim, bilgi ve enformasyon gibi birçok konu ile ilgilidir (McIntosh, Goeldner ve Ritchie, 1995:336-337). Bu karşılıklı ilişkilerden dolayı, geçmişte fiziksel planlama olarak algılanan turizm planlamasında, günümüzde, sosyal ve ekonomik boyutlar da hesaba katılmakta (Gunn, 1988:23) ve böylece ekonomik planlama, sosyo-kültürel planlama, çevresel planlama ve pazarlama planlaması (Williams, 1998:132) da önem kazanmaya başlamaktadır.

Muş ilinin söz konusu turizm gelişimi ve planlamasında aynı zamanda kamu ve özel sektörün koordinasyonu da çok önemlidir. Kamu sektörü daha çok turizm politikasını belirleme, planlama ve gelişim ile ilgili koordinasyonu sağlama, istatistiksel çalışma ve araştırmalar yapma, turizm endüstrisindeki standart ve düzenlemelerin uygulanmasını kontrol etme, turizmin ihtiyaç duyduğu insan gücü ve bunun eğitimini sağlama gibi konularda sorumlu iken; özel sektör daha çok ticari aktiviteler, konaklama ve diğer turistik olanak ve hizmetlerin düzenlenmesi ve pazarlaması alanlarında çaba göstermek durumundadır.

Bilinmesi gereken önemli bir hususta şudur ki, turizm planlaması sadece bir disiplinin değil, birkaç disiplinin ortak ürünüdür. Bu bağlamda,

araştırma sahasının turizm gelişimi konusunda, gelecekte yapılacak çok boyutlu bir turizm planlamasına da fayda sağlayabilecek bazı önerilerde bulunmakla yetineceğiz.

5. 2. 1. Fiziksel Planlamaya Yönelik Değerlendirme ve Öneriler

Muş ilindeki konaklama tesisleri yetersiz olmakla birlikte, genel olarak personel deneyimsizliğinden kaynaklanan kalitesiz hizmet de söz konusudur. Kalitesiz hizmet ile ilgili olarak, en önemli sorunların başında özellikle belediye belgeli tesislerde temizlik anlayışının zayıf olması gelmektedir. Aynı zamanda turistlere yönelik hizmetlerde yöresel kültüre verilen ağırlığın az olması da bir eksiklik olarak kabul edilebilir. Muş ve Malazgirt şehirlerinde kurulacak Turizm Meslek Yüksek Okulu veya Turizm Bölümüleri aracılığıyla, hem ihtiyaç duyulan eğitimli personel sağlanabilir, hem de bu okul bünyesinde otel-okul sistemi geliştirilebilir. Aynı şekilde konaklama tesisi olabilecek eski ve günümüzde boş olan tarihi binalar (Örneğin; Yıldızlı Han) restore et-işlet-devret modeli ile özel sektör için özendirilip konaklama tesisi haline getirilebilir. Böylece hem turistlere otantik bir ortamda, yerel kültüre dayalı konaklama imkanı sağlanmış olacak, hem de ileride oluşabilecek konaklama sıkıntısının aşılması için katkıda bulunulacaktır.

Günümüz şartlarında, ildeki konaklama tesislerinin sayı ve kalite itibariyle yeterli geldiği söylenemez. Özellikle kayıtlarda, Bulanık, Hasköy ve Korkut ilçelerinde herhangi bir turistik tesisin olmaması yöre turizmi açısından önemli bir kayıptır. Varto'da sadece 1 Belediye belgeli tesis varken, Malazgirt'te son süreçte Kaymakamlığın büyük gayretleriyle ancak 1 İşletme belgeli tesis hizmete açılmıştır. Bu yönde özel sektörün desteklenmesi gerekmektedir.

Turizm endüstrisini destelemek için, turizm altyapısı ile birlikte, istenen bir diğer altyapı da fiziksel altyapıdır. Su, elektrik, kanalizasyon, çöp, telekomünikasyon, güvenlik, sağlık hizmetleri gibi yer altı ve yer üstü yapılardan oluşan ve daha çok yerel halkın kullanımı için düşünülen fiziksel altyapı, aynı zamanda herhangi bir yerin turizminin gelişmesinde de hayati bir rol oynamaktadır. Genel olarak destinasyonun bu temel altyapısı

karşılanmadıkça, sahip olunan kaynaklar ve diğer turizm olanaklarının turistin faydalanmasına gerektiği şekilde sunulması mümkün değildir. Dolayısıyla araştırma sahasındaki kaynaklar ve turizm altyapısının başarılı olabilmesi için fiziksel alt ve üstyapı ile desteklenmesi gerekmektedir. Bunun gerçekleşmesi durumunda, aynı zamanda turistlerin istediği ve beklediği yüksek seviyedeki çevresel kalite de sağlanmış olacaktır.

Muş ilinde altyapı ile ilgili bazı sorunlar bulunmaktadır. Turizmde yeni keşfedilmiş yöre olarak kabul edebileceğimiz araştırma sahasına gelen turistler, (altyapı her alanda tamamen gelişmemiş olmasına karşın) günümüzde bazı temel ihtiyaçlarını karşılayabilmektedirler. Fakat turist sayısının artması ile birlikte altyapı ile ilgili varolan bu eksiklikler gelecekte önemli sorunlar doğurabilir.

Erişebilirlik ve ana karayollarının uygunluğuna karşın, il ulaşım hizmetlerinde sunulan hizmetlerin kalitesinin yeterli ve uygun olduğu söylenemez. Köy yolların çoğu stabilize ya da hem yol niteliğindedir ve çoğu bakımsızdır. Özellikle pek çok höyük ve nekropole yol ulaşmamıştır. Kültür turizmine kaynak teşkil eden bu alanlara erişebilirlik açısından başta asfaltlama çalışmaları olmak üzere acil yatırımlar gerekmektedir. Yine araştırma sahasında ne şehirlerarası otobüs terminali ve nede ilçeler arasındaki ulaşım için, düzenli bir minibüs garı bulunmamaktadır. Bu durumda özellikle bölge içindeki ulaşımda, araçların yolcu kapasitesi tespiti ve hareket saatlerinde keyfi uygulamaları doğurmaktadır. Dolayısıyla valilik ve belediyenin, esnaf odaları ile işbirliği içine girerek, bu düzensizliği ortadan kaldırması gerekir.

Ulaşım hizmetlerinde, demiryollarının da önemli bir payı vardır. Devlet Demir Yolları Genel Müdürlüğü, Vangölü Ekspresi ile Muş'a haftada 2 gün sefer düzenlemektedir. İlde ulaştırmanın çeşitlenmesi, ayrıca ucuz ve güvenli seyahat imkanı tanıyan demiryolu ulaşımının turizm sektöründe de etkin şekilde kullanılabilmesi için D. D. Y. Genel Müdürlüğü'yle işbirliğine girilerek, Ekspres seferlerinin haftada en az 5 güne çıkarılması sağlanmalıdır.

Yine haftada 3 gün (pazartesi-çarşamba-cumartesi), Muş sivil havaalanından Ankara bağlantılı uçuşlar yapılmaktadır. Sefer sayısın az

olmasında, genellikle kış aylarında yolcu sayısındaki düşüşün büyük payı vardır. Ancak önceki yıllarda olduğu gibi, Bitlis-Tatvan ve Bingöl'den acenteler aracılığıyla Muş havaalanına yolcu taşınmasına başlanabilirse, bu seferlerin haftanın 7 günü gerçekleşmesi sağlanabilir. Özellikle yöreyi ziyaret edecek yabancı turistlerin yoğunlukla, havayollarını tercih edecek olmaları bu alandaki yatırımların daha hızlı olması gereğini ortaya koymaktadır.

Muş ilindeki altyapı eksikliklerinde biri de; Muş, Malazgirt ve Bulanık şehirlerinin sahip olduğu içme suyunun kalitesiz ve yetersiz oluşu ile ilgilidir. Özellikle yaz mevsiminde içme suyu sıkıntısı daha fazla belirginleşmektedir. Öyle ki turistlerin de yoğun olduğu bu dönemde konutlarda çok zaman su kesintileri olmaktadır. Aslında bu açıdan bakıldığında ilin varlık içinde yokluk çektiği söylenebilir. Zengin su potansiyeline sahip olduğu hidrojeolojik etütlerle ispatlanan Muş ilinin, yaşamış olduğu sıkıntılarının temel nedeni yerel idarelerin bu hususstaki gayretsiz ve bilgisiz yaklaşımlarıdır. Su eksikliği konusundaki gelecekteki sorunlar düşünülerek, ileri ki 40-50 yılı da kapsayacak projeler üretilmelidir.

İldeki bir diğer önemli husus da güvenlik ile ilgilidir. Son yıllarda her ne kadar bölgenin güvenliği konusunda önemli gelişmeler görülmekte ise de, yöreye gelen ziyaretçiler halen bir endişe içindedirler. Bu endişeden dolayıdır ki, yerli ve yabancı turistlerin gezileri daha çok şehir merkezleri ile sınırlı kalmaktadır.

Araştırma sahasında bulunan oldukça zengin ve çeşitli olan geleneksel kültürün modern kültür ile desteklenmesi, kültür turizm için gerekli hususlardan biridir. Ancak ilde yeterli derecede modern kültürel altyapının olduğu söylenemez. Sadece Muş şehrinde bulunan 115 koltuk kapasiteli, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne ait 1 kültür merkezi bulunmaktadır ve maalesef hiç sinema salonu yoktur. Varto ilçesinde inşaatı devam eden, kültür merkezi yıllardır hizmete açılmayı beklemektedir. Bu amaçla Muş, Malazgirt ve Bulanık şehirlerinde gerek yerli halkın ve gerekse yöreye gelen yerli-yabancı ziyaretçilerin kültürel ihtiyaçlarını karşılayacak (tiyatro, sinema, güzel sanatları v.b. içerecek) kültür merkezlerinin açılması gerekir.

Sonuç olarak, turizm altyapısı ve diğer fiziksel altyapı turizmde önemli bir unsurdur. Bu bağlamda, turistlerin gelmesini beklemeden altyapının hazırlanması gerekir. Böylece ileride doğabilecek olumsuz sonuçların önüne geçilmesi ve kaliteli bir turizm yönetimine ulaşılması sağlanmış olacaktır.

5. 2. 2. Çevresel Planlamaya Yönelik Değerlendirme ve Öneriler

Turizm sektöründe çevresel planlamanın ana konusunu turizm değerlerinin korunması ve çevresel kalitenin sağlanması oluşturmaktadır.

Çevresel planlama konusunda planlamacılar tarafından en çok benimsenen ve uygulanan yaklaşım, turizm planlamasının sürdürülebilir turizm gelişimi anlayışı içinde gerçekleştirilmesidir. Bu yaklaşım da şimdiki halkın yararına kullanımı ile birlikte, gelecek neslin de bu kaynaklardan faydalanması için doğal, kültürel ve diğer turizm kaynaklarının korunmasını esas almaktadır. Bu yaklaşımın başarılı bir şekilde uygulanması durumunda turizm, var olan kaynakların korunması için de bir maddi destek sağlayan bir araç olabilir. Aksi taktirde, yani bu kaynakların bozulması veya yıkılması, turizmin gelişiminin başarısız olması sonucunu doğurur (WTO, 1994:7). Öte yandan sürdürülebilir gelişim aynı zamanda kaliteli turizm anlayışının da gereklerindendir. Kaliteli turizm başarılı bir pazarlama ile birlikte araştırma sahasındaki yerel halka ve çevresine yarar getiren bir anlayıştır (WTO, 1994:8). Turizm yöreye ekonomik getiri sağladığı gibi, sosyo-kültürel faydaları da olmaktadır. En önemli faydası da giyim, geleneksel el sanatları, mimarı yapı, gelenekler, yaşam tarzı gibi kültürel modellerin korunmasında önemli bir araç olmasıdır. Öyle ki, bu özelliğinden dolayı, Dünya Turizm Örgütü (WTO) tarafından, kültür turizmi "iyi turizm-good tourism" olarak kabul edilmektedir. (Richards, 2001a:19). Bütün bu açıklamalardan yola çıkarak, turizmde en iyi yönetimin koruma amacını merkeze oturtan yönetim olduğu söylenebilir.

Sürdürülebilir turizm anlayışında önemli bir konu olan koruma; geçmişte yaşamış toplumların izlerini taşıyan maddi ve manevi öğeleri yaşatma, bu öğelere çağa uygun fonksiyonlar kazandırarak kullanım değeri yaratma amaçlarını taşır. Çağdaş koruma; değerlendirme, geliştirme, kullanma

ve ekonomik fayda sağlama eylemlerini içerir. Korumanın temel amacı her kuşağın kültürel değerlerine yenilerini ekleyerek bir sonraki kuşağa iletmektir. Bu noktada turizm, kültürel mirasın korunması için bir sponsor niteliği taşımaktadır (Akgül 2004:217).

Muş ilinde ulusal ve hatta, Hıristiyanlık tarihi açısından önemi dolayısıyla, uluslararası kimliğin birer elementi olan kültürel çekicilikler mevcuttur. İldeki yerleşmeler sadece bir yerleşme yeri değil, aynı zamanda farklı inançların ve tarihsel sürecin ortak üretimi sonucunda ortaya çıkan yerleşmelerdir. Örneğin Malazgirt şehri Türk tarihinde, "Anadolu'nun kapılarının açıldığı yer olması" dolayısıyla büyük bir öneme sahiptir. Bütün bu özellikler, söz konusu değerlerin korunma gerekliliğini daha da önemli kılmaktadır. Bu değerlerin korunmasının ana aşamasını ildeki tarihi-kültürel varlıkların envanterinin çıkarılması oluşturulmaktadır. Araştırma sahasındaki özellikle kırsal kesimlerde ve daha çok Urartu dönemine ve Hıristiyan kültüre ait var olan ve bilinen varlıkların bir çoğunun envanterinin yapılmamış olması ve tescillenmemesi önemli bir eksiktir. Öte yandan tespiti yapılacak kültürel değerlerin Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından belgelenmesi süreci de, bunların korunması açısından büyük önem teşkil etmektedir. Ancak yapılacak bu envanterlerin de sürekli olarak yenilenmesi gerekmektedir.

Araştırma sahasında tarihi-kültürel değerler ve sivil mimari örneklerin tümü restore edilerek turistin hizmetine sunulamamıştır. Bu yüzden korumadaki ikinci aşamayı var olan bu tarihi mekanların iyileştirilmesi oluşturmaktadır. Bu konuda araştırma sahsında önemli gelişmeler görülmemektedir. Sadece, Avrupa Birliği (AB)'nin ildeki bazı kiliselerin restorasyonu için hibe tarzında yardımlarının olacağı İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü yetkilileri tarafından belirtilmektedir. Ancak bu hususta şu ana kadar somut bir gelişme yoktur.

Konutların korunması konusundaki çabalar ise yetersizdir. Bu bağlamda yerel halka ve yöre dışında yaşayan yöre insanlarının, tarihi varlıkların ve konutların restore etmeleri konusu ile ilgili olarak "Kültür Varlıklarını Yaşatma ve Koruma Projesi" adı altında bir kampanya düzenlenebilir. Bu amaçla Muş, Malazgirt ve Bulanık ilçelerinde geleneksel evlerde oturan yerli

halkın kendi evlerini restore etmeleri sağlanmalıdır. Geleneksel evlerin ve tarihi yapıların restore edilmesinde katkıda bulunanların adlarının bina dışında bir duvara yazılması teşvik açısından önemlidir. Ancak bunun başarılı olabilmesi, başka bir deyişle, ev sahiplerinin maliyeti yüksek olan restorasyon ve iyileştirme işlemini yerine getirebilmesi için, bunlara emlak vergisi, gelir vergisi muafiyeti gibi teşvikler sağlanmalıdır. Aynı zamanda yurt dışında bulunan yöre kökenli Hıristiyanlara çağrıda bulunarak, bir zamanlar oturdukları evlerini restore etmeleri de istenebilir.

İldeki koruma çalışmalarında yerel yönetimler ve özellikle de belediyelere büyük görev düşmektedir. Tarihi ve kültürel çevrenin korunması ile ilgili düzenlemelerin uygulanmasında birinci derecede belediyelerin sorumlu olması bu önemi daha da arttırmaktadır. Bu amaçla öncelikle Muş ve Malazgirt'teki belediyelerin kanunun önemini anlayarak, belediye bünyesinde, planlama ve koruma organı olarak "Tarihsel Çevre ve Kültür Müdürlüğü" adında bir birim oluşturulmalıdır. Aynı şekilde belediyeler doğal ve kültürel değerlerin korunmasına yönelik çeşitli projeler geliştirmelidir. Örneğin hem Muş hem de Malazgirt şehirlerinde, geleneksel evlerin bulunduğu yerlerde, birer örnek sokak koruma altına alınıp güzelleştirmelidir. Bunlarla birlikte, il özel idare bütçesinden ayrılan paralarla eserlerin restore edilmesi için Valilik bünyesinde bir vakıf da kurulmalıdır. Ayrıca yerel yönetimler tarihsel sitin kültürel önemini ve koruma-turizm arasındaki önemli ilişkinin farkına vararak, Muş ve Malazgirt Kentsel Sit alanlarının yönetim planının hazırlanması için gerekli teşebbüslerde bulunmaları gerekir. Bunlarla birlikte yerel yönetimler yeni yapılarda da taş kullanılmasını özendirmeye çalışması da önemlidir.

Ayrıca söz konusu Muş ve Malazgirt Kentsel Sit Alanlarında bazı olumsuz imar faaliyetleri mevcuttur. Hatta bu olumsuz durumun engellenmesinde belediyelerin de yetersiz kaldığı görülmektedir. Öyle ki, örneğin Malazgirt şehrinde Koruma Amaçlı İmar Planı yapılmış olmasına rağmen, bu olumsuzluğun önüne geçilememiştir. Bunun sonucunda, kentsel sit alanında, müze kent niteliğini ve özgün mimarisini bazen bazı görünümler ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, belediyenin görünümü bazen yeni binaların yapımını veya eskilerinin değiştirilmesini engellemesi gerekir. Aynı zamanda

sit alanlarındaki mimari dokuya uyumlu olmayan kamu kurumlarının binaları ile yerel halka ait konutların dış cephelerinin, kentlerin dokusuna uygun olarak ya boyanması veya taş kaplama ile kaplanması için gerekli teşebbüslerde bulunulması gerekir. Ancak şu da bir gerçektir ki, yerel yönetimlerin koruma konusundaki kararların alınması ve uygulanması ancak güçlendirilmiş bir yerel yönetim ile mümkündür. Bu bağlamda önemli oranda borcu bulunan Muş, Bulanık ve Malazgirt Belediyelerinin gerekli koruma çalışmalarını yapabilmesi için desteklenmeleri gerekir.

Belirtmek gerekir ki, araştırma sahasında restorasyonu yapılmış olan bazı tarihi mekanların korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması ancak kullanarak-koruma, başka bir deyişle bunları işlevlendirme ile mümkündür. Nitekim tarihi mirasın bu yöntemle korunması, yani belirli bir işlev kazandırılması, gelişmiş ülkelerde kültürel değerleri korumada en çok benimsenen yöntemdir. Kültürel mirası korumanın en güzel yollarından biri olan işlevlendirme yöntemi ile kültürel mirasın zaman içinde uğradığı fiziksel zarar giderilebilir, kaybolan fonksiyonlar yeniden kazandırılabilir (Akgül, 2004:217-218). Bu bağlamda, Muş'ta boş halde bulunan Yıldızlıhan, Bulanık Mollakent Medresesi de çeşitli amaçlar için işlevlendirilmelidirler. Bu tarihi mekanların geleneksel el sanatları sergilerinde değerlendirilmesi mümkündür. Örneğin, özellikle turistlerin yoğun oldukları dönemlerde, gerek il genelinde, gerek bölgesel veya ulusal olarak farklı bölgelerin özelliklerini taşıyan çeşitli el sanatlarının ve ürünlerinin yapıldığı veya sergilendiği bir mekan haline getirilebilir.

Geliştirilmesi gereken katılımcı bir yaklaşım, Muş ilindeki tarihi ve kültürel varlıkların korunmasında şarttır. Kültürel mirasın korunmasında merkezi yönetimin ağırlığının az olması, halkın ve Sivil Toplum Kuruluşları (STK)'nın, korumanın her aşamasında aktif rol oynamasını gerektirmektedir. Korumada daha şuurlu olan özellikle gençlik örgütlenmelerine ağırlık verilmelidir. Yerel yönetimler ile bu STK'ları arasında işbirliği ve işbölümü sağlanmalı, sorumluluk ve yetenekler birleştirilmeli ve bütün kesimlerin üzerinde uzlaşmaya vardıkları bir koruma yöntemi geliştirilmelidir.

Önemli bir gerçekte şudur ki, kültürel mirası korumak için yapılan uğraşlar oldukça yüklü bir bütçeyi gerektirmektedir. Ekonomik ve sosyo-kültürel getirisinin görülmesi durumunda, maddi durumu iyi olanlar koruma çalışmalarına katılabilir. Bundan dolayı restorasyonu yapılan konutların turizme açılması, yani turizm amacıyla kullanılması gerekir. Ancak ana hedefin turizm olmasıyla, yapılan harcamaların dönüşü sağlanabilir. Öte yandan birer dünya mirası olan yöredeki kültürel varlıkların korunması için uluslararası destek de istenebilir. Ancak bunun gerçekleşebilmesi için ilgili kurumların, uluslararası standartta kabul edilebilir bir proje sunmaları gerekir.

Belirtilen bu koruma çabalarının başarıya ulaşabilmesi, karşılaşılan sorunların çözülebilmesi ve aynı zamanda kurumlar arası koordinasyonun sağlanabilmesi için Muş Merkez İlçe'de, Erzurum'a bağlı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma İl Kurulu da kurulmalıdır.

Muş ilinde çevresel kalite ile ilgili birçok sorun bulunmaktadır. Bunların başında Murat nehrinin Malazgirt şehrinin yakınından geçerken, gerek konutların ve gerekse ticari işletmelerin artıklarını döktüğü açık bir kanalizasyona dönüşmüş olmasıdır. Dolayısıyla Malazgirt Belediyesi ve Muş Valiliği işbirliği ile bu nehrin belli kısımlarının ıslah edilmesi ve rekreasyon alanı haline getirilmesi gerekmektedir. Aynı şekilde Muş'un Atatürk Bulvarı ve Hastane civarında konaklama tesislerinin (Göksel Otel, Zümrüt Otel, Dap Otel) bulunduğu alanda yoğunlaşan trafiğe ve otopark sorununa karşı çözümler getirilmelidir. Halk Eğitim Müdürlüğü'nün arkasındaki boş alanın çok katlı otopark olarak değerlendirilmesi bu hususta önemli bir çözümdür. Yine aynı zamanda, Muş Devlet Hastanesi çevresindeki yeşil alanın genişletilip park haline getirilmesi ile yetersiz olan kentsel rekreasyon alanlarının arttırılmasına katkıda bulunulmuş olacaktır.

Evsel atık sular ve çöp sorunu da araştırma sahasındaki önemli sorunlardandır. Son dönemlerde Muş, Bulanık ve Malazgirt şehirlerinin kanalizasyon şebekeleri bitirilmesine rağmen, bu konuda halen bazı sıkıntılar yaşanmakta ve özellikle Muş şehrinin geleneksel evlerin bulundukları sokaklar ile geleneksel çarşıları istenilen temizliğe sahip olamamaktadır. Bu amaçla özellikle turizm mevsiminde, belediyenin de içine bulunduğu çevre temizlik

kampanyaları düzenlenmeli ve bu kampanya daha sonra bütün bir yıla yayılmalıdır.

5. 2. 3. Sosyo-Kültürel Planlamaya Yönelik Değerlendirme ve Öneriler

İldeki sosyo-kültürel planlamada yerel kültürün sürdürülebilir olması en önemli süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla üzerinde durulması gereken önemli konulardan birisi, yukarıda verilen koruma ile ilgili çabaların bütünleşmiş bir koruma planı çerçevesi ve anlayışında yapılmasıdır. Başka bir deyişle koruma çalışmaları araştırma sahası içinde bulunan bütün kültürel değerlere yönelik olmalıdır.

Bilinmeli ki, koruma olgusunun sürekli olması ve maddi olmayan kültürel değerleri de içermesi, araştırma sahasındaki kültürel turizmin gelişimi için önemlidir. Tarihi mekanların sadece bir yapı olarak değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel içerikleri ile birlikte korunması gerekir. Turistlerin geçmişe ait mekanlar ile birlikte, günümüzde yaşayan kültürü de görmek ve denemek istemeleri, kültürel yaşamın korunması ve belgelenmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu amaçla araştırma sahasındaki mahalle ve kültürü ile ilgili çalışmaların yapılıp, belgelenmesi gerekir. Geleneksel el sanatları, giyim-kuşam, dil, inançlar ve töresel yapı gibi kültürel değerlerin yaşatılması için çaba gösterilmelidir.

Koruma konusunda yerel yönetimlerin sorumluluğu ile birlikte, aynı zamanda yerel halkın da kendi kültürel değerlerini koruma ve benimseme bilincini taşıması gerekir. Kültürel mirasın yasal süreçlerle korunması yanında, sosyal bilinçlenme de şarttır. Koruma ve turizm gelişiminde toplumsal bilince sahip olabilmesi yerel halkın eğitimine bağlıdır.

5. 2. 4. Turizm Pazarlamasına Yönelik Değerlendirme ve Öneriler

Endüstride tüm iş kolları pazarlar ve ürünler olmak üzere iki önemli unsura sahiptir. Bu unsurlar temel olarak bütün turizm faaliyetleri ve turizm endüstrisi içinde geçerlidir (İçöz, vd., 2003:157).

Bu yüzden bir turizm alanının gelişebilmesi için önemli unsurlardan birisi de pazarlamadır. Pazarlama ve tanıtım teknikleri, turizm pazarındaki var olan veya potansiyel turistleri (uluslararası, ulusal veya bölgesel turistleri) yöreye çekmek ve turistleri yöreyi ziyaret etmeleri konusunda cesaretlendirmek amacıyla geliştirilen tekniklerdir. Bu öneminden dolayıdır ki, pazarlama, turizm planlamasının önemli bir sürecini oluşturmaktadır. Araştırma sahasında turizm gelişimi yeni bir olay olduğu için, pazarlama konusu araştırma sahası içinde önemli bir olgudur.

Turizm'de pazar alanları ile destinasyondaki turizm kaynakları arasında ilişkiyi kurması şeklindeki işlevinden dolayı oldukça önemli olan pazarlamanın ilk adımını pazarlama planının hazırlanması oluşturmaktadır. Bu görev daha çok Muş ilindeki turizm yönetimi ile ilgili kurallara aittir. Söz konusu planda araştırma sahası için aşağıdaki hususlar ve adımlar izlenmelidir:

1. Araştırma sahasını oluşturan Muş ilinin istenen pazarlama hedeflerine ulaşılabilmesi için, öncelikle pazarlama stratejisinin belirlenmesi gerekir. Bunun ilk aşaması da tanıtımda kullanılacak imajının belirlenmesi gelmektedir. İmaj belirlemede en önemli husus da bu imajın bölge gerçeğine uygunluğu söz konusu olmalıdır. Bu bağlamda, araştırma sahasının imajı kültür ve tarihsel geçmiş üzerine kurulmalıdır. Bunun için kültür temelli pazarlama paketleri, geçmişten günümüze Selçuklu kültürü, Muş ve Malazgirt'teki geleneksel evler, Malazgirt şehrindeki miras turizmi elementlerini özellikle içermelidir.

Muş ili yeni gelişen bir turistik yöre olduğu için, imaj yaratılmasından sonra marka oluşturulması süreci başlamaktadır. Marka, turistik bölge pazarlamasında gittikçe artan bir öneme sahiptir ve imaj yaratılmasının bir sonraki adımıdır. Turizmin rekabet ortamında, her bir turistik istasyon kimliklerini diğerlerinden farklı kılmak için marka yaratmak stratejilerini kullanmaktadırlar. Öte yandan turizmi yeni gelişmekte olan destinasyonlar da, daha fazla turist çekmek için, sundukları ürünlerin benzersizliğini kanıtlamak amacıyla değişik imajlar yaratmaktadırlar. Kendi bölgelerinin diğer benzer turistik bölgelerden ayırt eden başlıca özelliklerini ön plana çıkarmak ve

böylece bir kimlik yaratmakla, turistik bölgeler bu hedefe ulaşmaktadır. (Günlü ve İçöz, 2004:296). Söz konusu marka oluşturma çabalarının turizmdeki faydaları ise şunlardır (Günlü ve İçöz, 2004:298-299):

a. Marka, turistin turistik istasyonun tanınmasının sağladığı gibi, diğer benzer turistik istasyonlardan ayırt edilmesini sağlar.

b. Marka, turizmin özelliği nedeniyle ürünün satın alınmadan önce denenmesinin getireceği riskleri azaltır.

c. Marka, aynı zamanda bir turistik istasyonun kalitesinin sembolü işlevini görür.

d. Marka bir bölgeye belirgin bir kimlik kazandırır ve bu sayede pazar bölümlemesini kolaylaştırır.

e. Marka yaratılması, koordinasyon ve birleşme çabalarına yardım eder.

f. Marka yaratılması, turistin hem fiziksel, hem de psikolojik olarak ürüne çekilmesini sağlar.

Nasıl ki Adıyaman'ın Nemrut; Şanlıurfa'nın Peygamberler Şehri; Hasankeyf'in de mağara yerleşmeleri ile farklı bir kimliğe sahip olmuşsa, araştırma sahasının da kendine özgü bir marka kazanması gerekmektedir. Araştırma sahasında yapılan araştırmalarda yöreye gelen yerli turistlerin dikkatini daha çok "1071 Malazgirt Meydan Muharebesi" ve gerçekleştiği tarihsel alan ve Selçuklu eserleri çekerken, yabancı turistlerin ise en çok dikkatini çeken ise Hıristiyan Ermeni kültürü ve onlardan kalan eserler olmuştur. Bu unsurlar aynı zamanda araştırma sahasının diğer turistik mekanlardan ayıran en önemli özellikleri olmaktadır. Bu bağlamda yerli turistler için "Anadolu'nun Kapılarının Türklere Açıldığı İl", yabancı turistlere yönelik olarak da "Doğu Hıristiyanlığının Eski Bir Şehri: Muş" şeklinde bir marka geliştirilebilir. Oluşturulacak marka turizm yönetimi kurulu veya platformu tarafından belirlenmeli ve tüm özel ve kamu sektörü tarafından benimsenmesi gerekmektedir.

Pazarlama çalışmalarında imaj ve markadan sonraki ikinci aşamayı, pazarlamanın hangi turist pazarına (uluslararası, ulusal veya bölgesel) hitap edeceği oluşturmaktadır. Bu bağlamda da araştırma sahası için birinci derecede pazar yerli turistler olmalıdır. Çünkü bunlar, gerek bölge kültürüne

çok fazla yabancı olmamaları, gerekse araştırma sahasındaki konaklamalarının, yabancı turistlere göre daha uzun süreli olması ve yöreye sağladıkları ekonomik getirinin daha çok olması gibi nedenler bu gerekliliği doğurmaktadır. Altyapı eksiklikleri tamamlandıktan sonra uluslararası pazara da ağırlık verilmeye başlanabilir. Öte yandan uluslararası pazarda hedeflenen ülkelerin de saptanması gerekir.

Ayrıca, hedef ülkeler ile birlikte öncelik verilmesi gereken hedef pazar tipleri de belirlenmelidir. Başka bir deyişle, pazarlamanın genel turistlere mi, yoksa seçici veya özel tipte bir turist pazarına mı yönelik olacağı konusunun belirlenmesi gerekir.

2. Araştırma sahasının pazarlama stratejileri kesin olarak belirlendikten sonra, sıra tanıtım programını belirlemeye gelir. Bu aşamada, turizm pazarlamasında önemli unsur olan genel promosyon/tanıtım teknikleri belirlenir. Tanıtım teknikleri aynı zamanda yukarıda sözü edilen araştırma sahasının imajının belirlenmesinde de bir temel oluşturacaktır. Tanıtımın, üretim ve ürünün önüne geçtiği çağda yaşıyor olmamız, pazarlamanın önemini daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Muş ilinde kullanılabilecek tanıtım teknikleri ise şöyle sıralanabilir:

a. İli tanıtan yayınlar (kitap, broşür, poster, haritalar, kartlar vb.) hazırlanmalıdır. Bu tür tanıtım yayınları başlıca şu özellikleri taşımalıdır:

- İl merkezi ve il yönetim birimi dahilindeki kültürel turistik kaynaklar ayrı ayrı tanıtılmalıdır. Tanıtım, Türkçe (iç tanıma yönelik), İngilizce, Almanca ve Fransızca dillerinde (dış tanıtıma yönelik) olmalıdır.

- Tanıtım kitabında, il merkezi için bir "turistik kaynaklar planı," il yönetim sınırları dahili içinde, bir "il turistik kaynaklar haritası" mutlaka yer almalıdır.

- Eserlere çok sayıda renkli fotoğraflar yerine, az sayıda karakteristik renkli fotoğraflar konulmalıdır.

- Tanıtım kitaplarına konu oluşturacak tanıtım nesnelerinin bilgileri; coğrafyacı, tarihçi, sanat tarihçi, arkeolog ve etnograf gibi bilim adamları tarafından derlenmelidir.

- bunların harita ve planları, coğrafyacılar tarafından çizilmeli, derlenen bilgilerin entegrasyon ve koordinasyonu, coğrafyacı bilim adamlarınca yapılmalıdır.

b. Hazırlanan tanıtım yayınlarının, seyahat acenteleri ve tur operatörlerine dağıtımı sağlanmalıdır.

c. Ülkemizde turizm ile ilgili yayınlar yapan çeşitli gazete ve dergilere ilanlar vermek.

d. Hazırlanan basılı materyaller ile birlikte görüntülü materyallerde hazırlamak.

e. İmaj ve markanın oluşmasında önemli faktör olan turizm ile ilgili fuarlara katılmak.

f. İli çeşitli yönleriyle tanıyan turist rehberleri yetiştirmek.

g. Ülkemizde faaliyetlerini devam ettiren çeşitli tur operatörlerini, seyahat acentelerini, turizm ile ilgili basın-yayın organlarının yazarlarını, fotoğraf sanatçılarını araştırma sahasına davet etmek ve onları ağırlamak (özellikle Tarihi Savaş Alanı ve kültür turizmi ile ilgilenen tur şirketleriyle bağlantı kurulmalıdır).

h. İnternet ortamında ili tanıtan çokça site oluşturmak.

Bunlarla birlikte üzerinde durulması gereken husus, yörenin tanıtımının doğru olması ve gerçeği yansıtmasıdır. Aksi durumda, doğru olmayan tanıtım ile araştırma sahasına gelen turistler umduklarını bulamayabilir ve bu da onların hoşnutsuz olarak dönmelerine sebep olabilir. Bu da yöreden ayrılan turistlerin, kendi çevrelerine olumsuz telkinlerde bulunmaları şeklinde sonuçlanır. Öte yandan tanıtımın belirlenen ürün stratejisine uygun bir imaj oluşturularak yapılması gerekir. Bütün bunlardan dolayı, ilde oluşturulacak Turizm Yönetim Kurulu'nun alt kurulu olan ve tanıtım aktivitelerini koordine eden, aynı zamanda uygulanan bir Pazarlama Kurulu oluşturulmalıdır. İstenen imajın oluşabilmesi için tanıtım sürecinin kontrollü ve uzman kişilerce yapılması da önemlidir.

3. Araştırma sahasının turizm pazarlamasında diğer bir husus da turizm bilgi hizmetlerinin sağlanmasıdır. Destinasyona varmadan önce yöre hakkında bilgilenmeleri yanında, vardıktan sonra da turistlere gerekli olan bilgilerin

sağlanması, pazarlamanın ana fonksiyonlarından birini oluşturur. Dolayısıyla araştırma sahasının coğrafi, tarihi ve kültürel çekicilikler, olanaklar ve hizmetler, ulaşım imkanları, alışveriş olanaklarının ve dini kurumların lokasyonları gibi bilgilerin turistlerce rahat bir şeklide ulaşılması sağlanmalıdır. Aynı şekilde turistin yerel halkın gelenekleri ve davranış tarzları hakkında da bilgilendirilmesi önemlidir. Bu amaçla araştırma sahasının özellikle, Malazgirt ve Bulanık şehirlerinin uygun yerlerinde turizm danışma büroları kurulmalı, Muş'taki büro da daha aktif hale getirilmelidir. Öte yandan şehirlerin otobüs durakları ile birlikte, özellikle konaklama tesislerinde, il ve şehir bazında ziyaret edebilecekleri tarihi sitleri gösteren haritalar ve çeşitli broşürler bulundurulmalıdır. Bu broşürlerde rehberlik hizmeti, veren kurumların ve bunların çalışma saatlerinin belirtilmesi gerekir. Bundan başka şehirlerin girişine ve merkezine haritaların bulunduğu bilboardlar yerleştirilmeli ve turizm ofisleri kurulmalıdır. Ayrıca ziyaretçilerin yön değiştirdikleri kavşak noktalarında yönlendirici levhaların bulunması ve bu levhalarda çekiciliklerin uzaklıklarının belirtilmesi, turistlerin gezi deneyimleri boyunca yöre hakkında bilgi sahibi olmaları açısından önemlidir.

Ayrıca araştırma sahasındaki pazarlamanın sürdürülebilir olması gerekir. Bunun sağlanabilmesi de ancak, turizm pazarındaki gelişmeleri dikkatle izleyen bir anlayış sayesinde gerçekleşebilir. Başka bir deyişle Muş ilindeki turizm ürünün geliştirilmesi stratejilerinin uluslararası pazarlardaki değişime ayak uydurması gerekir. Bu bağlamda tanıtım çalışmalarında yerel yetkililer ile Sivil Toplum Kuruluşları etkin bir işbirliği içine girmelidir. Öte yandan koruma amaçlı kuruluşların bulunduğu Muş'ta turizm pazarlaması ve tanıtımını amaçlayan lokal organizasyonlar da teşekkül edilmelidir. Gerek turizm yönetimi bünyesindeki pazarlama kurulu, gerekse yerel organizasyonlar da belli dönemlerde pazar hedeflerini gözden geçirmelidirler. Bunun için de yöreye gelen turistin ne ile geldiği, ortalama konaklama süresi, nereden geldiği, yörede nerelere öncelik verdiği ve gezi esnasında yaptığı aktiviteler gibi özelliklerin belirlenmesini içeren çeşitli araştırmaları yapmaları gerekir.

5. 3. Geliştirilebilecek Turizm Çeşitlerine Yönelik Değerlendirme ve Öneriler

Muş ili araştırma sahası coğrafi konumu ve ulaşılabilirliği açısından değerlendirildiğinde, tur operatörlüğü ve seyahat pazarlamasını elinde bulunduran ülkelere uzak olduğu görülmektedir. Aynı zamanda ülkemizdeki kitle turizminin önemli destinasyonlarından (İzmir, Antalya, Muğla, vb) da uzakta bulunmaktadır. Turist veren ülkelere, başka bir deyişle turizm pazarına fiziksel uzaklığı araştırma sahasına yönelik özellikle uluslararası turizmin az olması gibi bir sonuç doğurabilir.

Buna rağmen ilin, sahip olduğu potansiyel sonucunda çekim gücü yüksektir. Bazı araştırmacıların belirttiği gibi (Prideaux, 2003:63), herhangi bir yerin çekim gücünün yüksek olması lokasyondan kaynaklanan dezavantajların asgariye indirilmesini sağlayabilir. Bu durum araştırma sahası içinde geçerlidir. Gerçekten de ziyaret edilmeye değer çekiciliklerin yoğunluğu, farklılığı ve özellikle de yerli turistler için büyük değer taşıması gibi özellikleri sayesinde, kenarda kalmış ve merkezden uzak araştırma sahasının lokasyonundan kaynaklanan engellerin üstesinden gelmesi için yeterlidir. Ayrıca Muş ili, kültürel turistik ilişkili geliştirilebilecek özel turizm türlerine de sahiptir. Bu potansiyel de araştırma sahası için büyük bir avantajdır. Çünkü özel turizm türlerine konu olan turistler için mesafe ve ücret sınırlayıcı bir rol oynamamaktadır. Onlar için yörenin duygusal atmosferi, şahsi ilgi ve aile bağları daha önemli olmaktadır (Vukonic, 1996:76). Bu bağlamda araştırma sahasında geliştirilecek ve pazarlama politikalarında kullanılabilecek turizm çeşitlerinin belirlenmesi büyük önem taşımaktadır.

Bu bağlamda, araştırma sahasında kültürel turizme uygun özel turizm çeşitleri, savaş alanı (askeri) turizm ve legacy turizmdir.

Turizm kavramı içerisinde ele alınan yeni konulardan biri de "savaş alanı (askeri) turizmi"dir. Savaş alanlarının turizmde çekicilik unsuru oluşturması savaşta meydana gelen olaylarla ilgilidir. Savaş alanı turizmine konu olan olaylar, tarihin seyrini değiştiren, temel kültürel değişimlere sebep olan olaylardır.

Muş ilinde mekanın coğrafi şartlarına bağlı olarak yörede birçok tarihi olay meydana gelmiştir. Anadolu'nun coğrafi konumuna paralel olarak bölgenin tarihi çağlardan beri Transkafkasya ile Mezopotamya arasında önemli bir kavşak olması ve ayrıca verimli bir araziye sahip olması gibi birçok coğrafi avantajlar, bölgenin tarihi dönemlerde sıkça el değiştirmesine ve böylece farklı kültürlerin bölgeye hakim olmasına sebep olmuştur. Bu kültürel değişimlerde tarihi olaylar en etkin faktör olarak değerlendirilebilir.

İl topraklarında yaşanmış tarihi olayların tamamını kültür turizmi içerisinde ele almak, kültür turizmi kapsamına uygun değildir. Kültür turizmine konu olan tarihi olaylar mekanın kültür değişimine neden olabilecek önemli savaşlar (savaş alanları) ve tarihi antlaşmaların yapıldığı yerlerdir. Bu bağlamda, sadece Muş ili için değil bütün Türkiye tarihi açısından en önemli tarihi olay muhteşem "1071 Malazgirt Meydan Muharebesi"dir. Bu savaş sadece Türk tarihi açısından değil dünya tarihi açısından da önemli olan büyük bir olaydır.

İlde Malazgirt savaşı'nın yapıldığı alan, tarihi sonuçları ve coğrafi özellikleri itibariyle "savaş alanı turizmi" açısından önemli bir cazibe alanı teşkil etmektedir. XI. yy'lın başında o dönemdeki en büyük iki imparatorluğun ordusunun karşılaştığı bu alan; kültür turizmi içerisinde, tarihi ve coğrafi açıdan turizme son derece elverişli bir mekandır. Malazgirt ve Bitlis'in Ahlat ilçeleri arasındaki arazileri içine alan bu tarihi sit alanı, savaş alanı (askeri) turizmine açılmalıdır. İlde bu turizm türünün geliştirilebilmesi için yapılması gerekenler şöyle sıralanabilir:

a. Malazgirt savaş alanı, ulaşım ve konaklama şartları bakımından oldukça avantajlı bir konumda bulunmaktadır. Savaş alanı, çevre il merkezlerine (Muş, Bitlis, Van, Ağrı, Erzurum) yakın mesafede bulunduğundan turizme açılması durumunda, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılacak kültür turizmi turlarına rahatlıkla dahil edilebilir.

b. Malazgirt savaş alanı ve çevresinin turizme açılabilmesi için öncelikle savaş alanının çevre düzenlemelerinin yapılması gerekmektedir.

c. Bu alan, tarihimizde içerdiği anlam ve önemi bakımından "Milli Park" kapsamına alınmalıdır. Bu gerçekleşirse alanın ihtiyaç duyduğu koruma da sağlamış olacaktır.

d. Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü'nün girişimleriyle, alan çevresiyle beraber "tarihi sit alanı" olarak tescillenmelidir.

e. Tanıtım ve bilgilendirme levhaları, alanın çeşitli yerlerine tahsis edilmelidir.

f. Bu alanda bir müzenin kurulması, tarih bilincinin gelişmesin de son derece faydalı olacaktır.

g. Malazgirt Zaferi'nin yıl dönümü olan "26 Ağustos" törenlerinin dışında yöreyi tanıtıcı faaliyetler yapılamamaktadır. Tarihimizde ki yeri ve anlamı bakımından bu alanın geniş kitlelere tanıtılması milli bir görevdir. "Çanakkale-Gelibolu Milli Parkı" alanında olduğu gibi çeşitli ziyaretçi gruplarının yöreye gelmesi sağlanmalıdır. Özellikle öğrenci gruplarının yöreye yönlendirilmesi hususunda "Milli Eğitim Bakanlığı nezlinde girişimler yoğunlaştırılmalıdır.

h. 1071 Malazgirt Zaferi'nin Türk ve dünya tarihindeki yeri ve öneminden yola çıkarak; bilgilendirme ve tanıtım yayınlarının (kitap, dergi, broşür, kart vb.) hazırlanması, hedef kitlelere ulaştırılması gerekmektedir.

ı. Yörenin alt yapı çalışmaları tamamlanmalı, turistlere hizmet verecek olan konaklama tesislerinin kapasiteleri ve hizmet kalitesi yükseltilmelidir.

i. Yörede, doğal ve tarihi çevreyi koruma, sevme ve sahiplenmeyi amaç edinen izcilik faaliyetleri yaygınlaştırılmalı; yurdun çeşitli illerinden gelen izci gruplarına savaş alanı dahilinde kamp alanları oluşturulmalıdır.

k. Malazgirt şehrinde oluşturulan Zafer anıtının benzeri bir anıtın da bu savaş alanında oluşturulması, ziyaret eden turistlerin zihinlerinde izler bırakacaktır.

Araştırma sahasında, savaş alanı (askeri) turizminden sonra, geliştirilebilecek en önemli turizm türü; VFR; İngilizce açılımıyla "Visit Friends and Relatives" Türkçe karşılığıyla ise "arkadaş ve akrabaları ziyaret etme"yi de içeren legacy turizmidir.

Ait olma ve sevme ihtiyacı, turizm planlayıcıları tarafından seyahat için önemli bir motivasyon olarak görülür (Milli ve Marrison, 1985:7). Bu motivasyon, turizmde etkin veya soy/sop pazarı olarak da kabul edilen VFR pazarını ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda kendi memleketini veya atalarının daha önce bulunduğu toprakları tekrar ziyaret etme isteğini doğurmuştur. Bu tür pazar ikiye ayrılır: Birincisi başka bir yere göç etmiş olup, doğmuş oldukları memleketlerine dönüş isteğinde bulunanların oluşturduğu pazardır. İkincisi ise kendi atalarının topraklarını gezmek isteyen sonraki nesillerin meydana getirdiği pazardır. İlk gruptakilerin temel isteği hatırlayabildikleri kadarıyla insanları ve diğer unsurları görmek ve geçmişten kalma bazı deneyimleri tekrar yaşamaktadır. İkinci gruptakilerin ise deneyim yaşama istekleri farklıdır ve atalarının topraklarındaki yaşam standartlarını tanımak, görmek ve yaşamak isterler (Milli ve Marrison, 1985:7-8).

Belirtilen motivasyona bağlı olarak günümüzde 'legacy turizm' adında yeni bir turizm çeşidi ortaya çıkmıştır. Bu tür turizmde, geçmişe duyulan kişisel ilgi, turizmin diğer alanlarındaki genel ilgiden daha kuvvetlidir. Başka bir deyişle, kişisel ilgi ön plana çıkmaktadır. Soy-sop turistleri (legacy tourist) kendi soy kütüğü ile ilgili çabalarda bulunan, atalarına ve atalarından kalma bağlara ilgi hisseden veya bu konularda araştırma yapmak amacıyla seyahate çıkan kişilerdir. Soy-sop turistinin seyahate karar vermesinde kendi kişisel mirasını oluşturan yerlerle birlikte, atalarının bulundukları ve geldikleri yeri ziyaret etme isteği etkili olmaktadır. Bundan anlaşılıyor ki, bu turizm çeşidinde turist kişisel motivasyonu ile hareket eder (McCain ve Ray, 2003:713-714).

Yine aynı zamanda legacy turistleri önemli bir pazar oluşturmaktadırlar. Dünyada diğer ülkeler ve diğer insanların yaşam tarzları, gelenekleri hakkında bilgilerini zenginleştirmek için kültürel deneyim arayışlarına giren birçok insan bulunmaktadır. Bunlardan bazıları arkeoloji, tarihi bina ve kalıntılara ilgi duydukları gibi, bazıları da müzelere, galerilere, konserlere, opera ve geleneksel danslara ilgi duyarlar. Bununla birlikte kendi atalarından kalma kalıntıları, izleri isteyen insanlar da her zaman mevcut olacaktır (McGettigan ve Burns, 2001:136). Bu potansiyelinden dolayı

tarihleri boyunca dışarıya önemli ölçüde göç vermiş bazı ev sahibi ülkeler, kendi turizmlerini, böyle insanların etnik kökenlerinin bulunduğu topraklara dönmeye davet etmek üzerine kurmuşlardır. İrlanda buna verilebilecek en iyi örnektir (McCain ve Ray, 2003:715).

Turizmciler tarafından yapılan bazı araştırmalarda göç ile soy-sop turizmi arasında sıkı bir ilişki olduğu ifade edilmektedir. Yeni Zelandalı Koreliler ile ilgili olarak yapılan bir çalışma, göçmen durumundaki Korelilerin bulundukları ülkenin insanları yani Yeni Zelandalılardan daha fazla ve daha sıklıkla seyahat ettiklerini göstermektedir. Yeni Zelandalı Korelilerin %61'inin deniş aşırı seyahate katılması etnik amaçlı bir seyahatten kaynaklandığı ifade edilmektedir. Nitekim bunların turizm amaçlı seyahatleri daha çok kendi memleketlerine ve akraba/arkadaşlarının bulunduğu diğer ülkelere olmuştur (Kang ve Page, 2000:55-57).

Belirtilen turizm faaliyetleri yani soy/sop turizmi araştırma sahası için de önemli bir turizm çeşidi olabilir. Özellikle 1915 yılı "Tehcir Olayı"yla yöreden göçe tabi tutulan Ermenilerin önemli bir kısmı halen, Suriye, Irak ve Lübnan'ın çeşitli kentlerinde yaşamlarını devam ettirmektedirler. Bir kısım Ermeni'de, bu ülkelerden Avrupa'nın çeşitli ülkelerine yerleşmişler ve bugün bu ülkelerin vatandaşıdırlar. Bu insanların torunları, atalarının yaşadıkları alanları görebilme amacıyla özellikle 1980'li yıllarda yoğun şekilde turlarla Muş ilini ve Van'a kadar olan çeşitli yöreleri ziyaret etmekteydiler. Ancak 1990'lı yılların başında hızlanan terör olaylarıyla birlikte yöreye gelen Ermeni kökenli yabancı turist sayısında önemli ölçüde azalma yaşanmıştır. Günümüzde terörle mücadele önemli adımlar atılmasına rağmen; halen güvenlik kaygılarından dolayı, araştırma sahasına çok az yabancı turist gelmektedir. Yöreye gelebilecek en önemli yabancı turist kitlesini oluşturan, Ermeni kökenli turistlerden elde edilecek gelirlerin ilin turizm kalkınmasın da önemli bir potansiyel oluşturacağı açıktır. Ülkemizin uluslararası platformlar'da savunduğu, Ermeni olayı gerçeğine gölge düşürmeyecek tarzda, turizm yönetimlerinin bu tür turist gruplarını yöreye çekmeye dönük çalışmalar yapması yararlı olacaktır. Bu grupların ilgi duyduğu alanlardaki

altyapı, konaklama, çevre düzenlemeleri ve restorasyon faaliyetlerine hız verilmesi gerekmektedir.

Yukarıda ayrıntılı bir şekilde ele alınan, araştırma sahasının özelliklerine uygun turizm türleri yörenin pazarlanmasında temel oluşturmaktadır. Bu bağlamda, araştırma sahasının sahip olduğu kültürel kaynaklarından dolayı, pazarlama stratejileri, genel turistlerden çok, kültürel miras, tarihi, savaş alanı (askeri), inanç ve legacy turizm gibi özel ilgi turistleri üzerinde odaklanmalıdır. Bu amaçla özellikle yabancı turistlere yönelik tanıtım çalışmalarının, genel tur operatörlerinden ziyade, kültür, tarih, inanç, miras gibi alanlarda uzmanlaşmış (specalist) tur operatörlerine yönelik olmalıdır. Çünkü genel tur operatörleri herhangi bir destinasyonu, daha çok ulaşılabilirlik ve sahip olduğu turistik olanaklara göre değerlendirmektedir. Bu organizasyonlar için belirli miktarda kültürel çekicilik ve belli sayıda turizm olanaklarına (alışveriş olanakları, restoranlar ve oteller) sahip olması gerekir. Buna karşılık, spesialist tur operatörleri turizm olanaklarından çok, destinasyonun özel durumunu ölçü olarak alır. Ulaşabilirlik ve alışveriş yapma potansiyeli ile ilgilenen genel tur operatörlerinin aksine, küçük grupları içeren ve belli bir alanda uzmanlaşmış tur operatörleri daha çok kültürel konulara ağırlık verirler. Dolayısıyla bunlar daha az ulaşılabilirliğe sahip ve daha az bilinen şehirleri ziyaret edebilirler. Onlar için destinasyonun bu eksiklikleri olumsuz bir durum teşkil etmez (Richards, 2001d:85). Bu nedenlerle, araştırma sahası da genel tur operatörlerinin isteğini karşılamada henüz yetersiz bir destinasyondur. Bundan dolayı kültürel çekicilikler ile turizm pazarı arasındaki en önemli araçlar olan tur operatörlerinden, tarihi turizm, inanç turizmi, legacy turizm, etnik turizm, kültürel miras turizmi gibi alanlarında faaliyet gösteren tur operatörleri hedeflenmelidir.

5. 4. Kültürel Kaynaklarla ile İlgili Değerlendirme ve Öneriler

a. Tarihi ve Dini Yapılar

Kültürel kaynaklar içinde en çok tarihi yönüyle öne çıkan Muş ili, binlerce yıl çok çeşitli medeniyete ev sahipliği yapmış, geçtiğimiz yüzyıla kadar da yakın ve uzak çevresinin önemli bir merkezi olmuştur. Bu kadar

köklü ve zengin bir tarihi geçmişe ait izlerin işaretlerin yapı ve kalıntılarıyla karşılaşmak herkesin hakkıdır. Doğal çevre ne kadar cazip olursa olsun, ziyaretçinin sadece bu yöndeki beklentilerini bulamaması hayal kırıklığı için yeterli bir nedendir. İhmal nedeniyle yakın bir geçmişte yıkılmış olduğu açıkça belli olan ve tepesine bir tabelanın dikildiği toz toprak ve çöplük içindeki bir enkaz yığını hiçbir zaman cazip değildir.

Muş yöresi, Selçuklular, Beylikler ve Osmanlılar döneminde yoğun imar faaliyetlerine sahne olmasına rağmen günümüze kadar gelebilen tarihi yapı, olması gerekenden çok daha azdır. Doğal ve beşeri afetler neticesinde tarihi yapıların çok az bir kısmı günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Zaman zaman restore edilmiş ve bugün ayakta kalabilmiş olan bu yapıların özellikle çevrelerinin düzenlenmesi gereklidir. Tarihi yapılar ile çevreleri arasında net bir uyum sağlanmalıdır.

Muş şehrinin eski yerleşim alanı olan yukarı çarşı kesimi ile kale çevresi “sit alanı” ilan edilmeli ve motorlu trafiğe kesinlikle kapatılmalıdır. Çünkü eksoz gazından kaynaklan polütonlar yağışlı dönemlerde asit yağmurları olarak yere inmekte ve tarihi yapılara zarar vermektedir.

Malazgirt kalesi çevresindeki derme-çatma yapılaşmalar ve düzensiz geçirilen yollar kalenin geleceğini tehdit etmektedir. Özellikle kale duvarlarının taşlarının, çevredeki evlerde yapı malzemesi olarak kullanılmasının önüne geçilmelidir.

Yine Muş şehrinde, mevcut tarihi yapıların yoğun olduğu Alaaddin bey, Hacı Şeref ve Ulu camileri çevresindeki ticari amaçlı işletmeler kaldırmalı ve bu üç mekân çevreleriyle birlikte tek bir ünite olarak ele alınarak birleştirilmeli ve bir külliye olarak düzenlenmelidir.

İlde acilen bakım ve restore edilmesi gereken birçok eser vardır. Öyle ki bazı tarihi eserler yakın bir zamana kadar restore edilmez ise yok olmakla karşı karşıya bırakılmış olacaktır. Buna en tipik örnek; Türkiye'de, Selçuklu döneminden kalan nadir kemerli köprülerden olan Murat köprüsünün son halidir. (Foto.28).1990’lı yıllara kadar üzerinde ulaşımın yapılabildiği on iki kemer gözlü 143 m. uzunluğundaki bu köprünün bugün yedi ve sekizinci kemerleri yıkılmış durumdadır. Edinilen bilgiye göre köprünün yakında

bulunan kum ocaklarında çalışan ağır iş makinelerinin köprü üzerinde taşıma faaliyetinde bulunması köprünün hasar görmesine ve daha sonraki taşkınlarla iki kemerinin yıkılarak orijinalliğinin bozulmasına neden olmuştur. Yapılan bu planlama hatası, önemli bir kültürel mirasın tahrip olmasına neden olmuştur. Bu gün köprü restore edilmeyi beklemektedir. Bunda kuşkusuz en büyük görev yerel idare birimlerine, karayollarına ve ayrıca Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulları'na düşmektedir.

Foto.28.*Yakın Tarihlere Kadar Üzerinde Ulaşımın Yapılabildiği Murat Nehri Köprüsünün Günümüzdeki Görüntüsü*

Malazgirt kalesinin dışında ildeki kaleler önemli ölçüde, yıkılmış durumdadır. Yapılacak restorasyon çalışmalarıyla kısmen eski görünümlerine kavuşabilirler. Bu durum, hamam, medreseler, han ve çeşmeler içinde geçerlidir. Bunun için özellikle idarenin temin edeceği maddi kaynağa, daha önemli yöre halkının duyarlılığına ihtiyaç vardır.

Bu yapılar restore edilirken aslına ve yapılış dönemi mimari özelliklerine, yapı malzemesinin niteliğine dikkat edilmeli aşınmaya ve mekanik çözülmeye karşı dirençsiz olan kumtaşı kullanılmamalıdır. Andezit ve Bazaltlar aşınmaya karşı daha dirençli olup çevreden rahatlıkla ve bol miktarda bulunabilme özelliğine sahiptir. Restorasyon işlemlerinde konunun

uzmanları görevlendirilerek, yapı ve biçimler büyük bir titizlikle yenilenmelidir. Ayrıca uygun şartlara sahip yapılar ışıklandırılmalıdır.

Dini kutsal mekânlar ve ziyaretgahlar Muş ilinin önemli bir rekreaktif yönünü oluşturmaktadır. Düzenlenmesi ve plan kapsamına alınması gereken dini turizm öğeleri, camiler, kiliseler, medreseler ve türbelerdir. Hem dini hem de geleneksel bir görevin yerine getirilmesi itibariyle belirli zamanlarda ziyaret mahalli olan, Bulanık ilçesinin Mollakent ve Esenlik köylerindeki zaviye ve mezarlıklar da bu kapsama alınabilir. Camiler inşa edildikleri dönemin mimari özellikleri dikkate alınarak restore edilmelidir. Bu tarihi yapılar için en büyük problem yapılan genişletme çalışmalarıyla orijinalliklerinin bozulma tehlikesidir. Nitekim Merkez Hacı Şeref camisi'nde bu problem çok net görülmüştür. 1990'larda yapılan genişletme çalışmalarıyla caminin eski orjinalliği büyük ölçüde bozulmuştur. Bugün bu camilerin daha çok, çevrelerinin düzenlenmesi ve fonksiyon dışı unsurların ve yapı elemanlarının cami çevrelerinden uzaklaştırılmaları gerekmektedir. Alaaddin bey, camii Hacı Şeref camisi ve Ulu camii çevresel olarak tek bir ünite olarak ele alınabilir. Geçmişte bu camilerin yakınında bulunan medrese, kütüphane, muvakkithane ve hamam gibi çeşitli ek fonksiyonlar da araştırılıp aynı planlama ünitesi içinde değerlendirilip onarılmalı veya yeniden yapılmalıdır.

Yine ilde, inanç turizmine de kaynak teşkil eden ve bugün bir kısmı mesken olarak kullanılan, medrese ve zaviyeler'de yapılacak restorasyon ve çevre düzenlemeleriyle kültürel turizm faaliyetlerinde etkin duruma getirilebilir. Bu hususta Bulanık ilçesindeki, Mollakent ve Abdul Beyazıt medreseleri ilgi beklemektedir.

Bugün mevcut ya da kalıntıları bulunan kiliseler de kültürel turizme kazandırılmalıdır. Hıristiyanlık dinine ait olan bu eserler bugün restorasyona ve çevre düzenlemelerine ihtiyaç duymaktadır. Bu eserler üzerindeki en büyük tehdit, kaçak define arayıcılarının verdiği zararlar ve çevre köylülerin bu yapılardan getirmiş oldukları duvar taşlarını kendi ev inşaatlarında kullanmalarıdır. (Foto.29). Bugün, Çengilli kilisesi bundan yoğun şekilde etkilenmektedir. Bu olaya bir çözüm bulunmazsa kilisenin kalan bölümleri de tamamen yerle bir olacaktır.

Foto.29.Çengilli Kilisesinden Getirilen Taşlarla Yapılmış Bir Köy Evi

Kutsal mabetler düzenlenirken mekanın içi ve dışıyla huzur verici motiflere dikkat edilmesi, yeşillendirme çalışmaları yapılması, çevrelerinin dinlendirici ve sessiz olması için gerekli tedbirlerin alınması, çeşme ve şadırvan gibi serinletici öğelerle donatılması gerekmektedir.

Kültürel turizm açısından hem sosyolojik hem de mekân açısından müdahaleyi gerektirecek bir diğer üniteler de türbelerdir. Öncelikle türbelerin buralarda yatan ve Muş'un yetiştirdiği mümtaz şahsiyetlere yakışır bir şekilde, hayranlık uyandırıcı ve saygınlık verici zarif bir mimariye kavuşturulmaları ve ziyaret biçimi konusunda insanların çeşitli araçlarla bilgilendirilmeleri gerekmektedir. Bu konuda ilgili bir kuruma, denetim ve düzenleme yetkisi verilebilir.

b. Tarihi / Turistik Şehirler

Araştırma sahamızda bulunan Muş ve Malazgirt şehirleri hem tarihi, hem de kültürel turizm açısından önemli bir potansiyeli bünyesinde barındıran turistik şehirlerdir. Ancak her ne kadar tarihi şehir özelliklerini taşımakta iseler de, tarihi atmosfer söz konusu şehirlerin bütün unsurlarında görülmemektedir.

Bu şehirler yüzyıllar boyunca çeşitli biçimlerde kullanılmış, bu kullanımların gerektirdiği birçok değişik yapı, açık alan ve bunların bir araya gelmesiyle şekillenen dokular oluşmuştur. Böylesine çeşitlilik gösteren bu alanların doğal olarak birçok sorunu da bulunmaktadır.

Muş ve Malazgirt şehirlerinin kültürel turizm açısından canlandırılması; sosyo-ekonomik gelişmeler, koruma ve geliştirme kavramlarının birlikte ele alınmasını gerektirmektedir. Bir yandan gereksinimleri karşılarken, diğer yandan eski kentsel mekanların bozulması önlenmeli; toplumun davranışlarını olumlu yönde geliştirecek kentsel mekanlar, halkın katılımı ile oluşturulmalı, köhneleşme önlenmeli ve ekonomik canlanma sağlanmalıdır.

Muş ve Malazgirt halkı; tarihsel ve kültürel değerleri koruyup, geleceğe aktarmanın ekonomik, kültürel ve sosyal vb. açıdan sağlayacağı faydalar konusunda bilinçlendirilmelidir. Eskiden olduğu gibi bu şehirlerdeki eğitim kurumlarının çoğaltılması şehirlerin canlanmasını sağlayacağı gibi bilinçlenmeye de katkıda bulunacaktır.

Muş ve Malazgirt'in bağlı olduğu koruma kurulu, Erzurum Koruma Kurulu'dur. Kurulun; özellikle Muş ve Malazgirt Belediyesi, ayrıca çevre il Üniversiteleri (Fırat, Atatürk, Yüzüncü Yıl) gibi kamu kurum ve kuruluşları, gönüllü dernekler, meslek kuruluşları ile birlikte çalışarak, halkı bilinçlendirmesi ve kamuoyu oluşturması gerekmektedir.

Muş şehri ve bir kentsel sit alanı olan Malazgirt'te yozlaşmış yeni yapılaşmalarda göze çarpmaktadır. Yapımına belediyeler tarafından izin verilen bu binalar kentsel kimliği zedelemektedir. Bu nedenle belediyelerde şehir ve bölge planlamacılarının istihdam edilmesi gerekmektedir.

Belirtilen şehirlerde tescil altına alınmayan ancak kentin mekan oluşumunda çevresel değeri olan yapılarda mevcuttur. Bu binalar restore edilerek yeniden işlev kazandırılmalıdır.

Yeni yapılacak binalar için tipolojik çalışma yapılarak, binaların form biçim özellikleri açıkça ortaya konulmalı ve yeni tasarımlar bu doğrultuda oluşturulmalıdır. Özellikle Malazgirt kentsel sit alanı sınırları içinde bulunan yeni yapılaşmaların tümünde aynı kurallara uyulmalıdır. Yapı yükseklikleri,

kentin tarihi özelliklerini bozmayacak şekilde en fazla 2 kat olarak sınırlandırılmalıdır.

Alt ölçeklere referanslar verilerek, kent parçalarının kentsel tasarım yoluyla planlaması sağlanmalıdır.

Şehirlerdeki yolların yüzey kaplamaları önemlidir. Isıyı absorbe edip çevrede bunaltıcı etki bıraktığından asfalt döşemeden kaçınılmalıdır. İklim koşulları da dikkate alınarak, kaymayı önleyici, dolaşmayı kolaylaştırıcı özelliklere sahip olmalıdır. Binalar genellikle taşla kaplıdır. Yeni ve eski arasındaki uyumda dikkate alınarak, sokakların taş ile kaplanması daha uygundur. Böylece malzeme, renk, biçim ve dokunun bütünlüğü sergilenmiş olacaktır. Yollar üzerinde aydınlatma, dinlenme, bilgi levhaları, çöp, telefon gibi donatımlar sağlanmalıdır.

Rekreatif amaçlı yoğun kullanım sağlamak amacıyla, erişebilirliğin en iyi şekilde güçlendirilmesi gerekmektedir. Bu amaçla, tarihi yapıların yoğun olduğu Muş şehrinin yukarı çarşı kesimi ile Muş kalesi arasında bir teleferik de düşünülebilir.

Araştırma sahasındaki şehirleri gezmeden önce bilgilenmek için bir sergi salonu yapılmalıdır. Tarihsel bilgilerin verildiği çeşitli dillerde hazırlanmış bilgi panoları olmalıdır. Ayrıca bu şehirlerin tanıtıcı küçük modelleri de hazırlanmalıdır.

Arkeologların görüşleri doğrultusunda ziyaretçiler için belli bir gezi yolu düzenlenmelidir. Birçok yere dinlenmek için oturma yerleri konulabilir. Gezi yollarında bilgi panoları bulunmalıdır. Ayrıca panolarda şehir planı bulunmalı, tarihi devirlere ait bilgiler verilmelidir.

Planlama alanı içindeki tescilli binaların, kentlerin dokusu içindeki güçlü konumunu vurgulayacak bir görünüm sağlanmalıdır.

Tarihsel ve mimari önemi olan veya ekonomik değeri bulunan yapı ve alanları koruyarak, onararak, sıhhileştirerek, değersiz ve eski, çevre ile uyumsuz yapıları yıkıp, çevresel özelliklere uygun çağdaş mimari ile bütünleştirerek çevrenin mimari kalitesi yükseltilmelidir.

Kutsal yerlerin çevrelerinin ve bulvarların geleneksel çevre mimarisine ve tarihi dokuya uygun olarak serinletici ve yeşil öğelerle düzenlenmeleri de mümkündür.

Muş ve Malazgirt şehirlerinde, tarihi atmosferin yansıtılması için meydan, sokak ve cadde adlarının; ilin tarihinde önemli rol oynamış kişi ve olay isimlerini kapsaması, zihinlerde kalıcılık açısından önemli olacaktır.

Açık alanlar, meydanlar ve yollar, oturma, dinlenme köşeleri ile, seyir ve gezinti alanları, çocuklar için oyun bahçeleri ile çekici hale getirilmelidir.

Alanlardaki mevcut işlev dağılımı gözden geçirilerek, yöre özelliği ile uyumsuz işlevler kaldırılmalıdır. Mevcut işlevlerle özellikle kültürel turizm amaçlı işlevler bütünleştirilmelidir.

Otopark alanlarının düzenlenmesi gerekmektedir. Ayrıca şehirlerdeki güvenlik kaygılarının önüne geçecek önlemler alınmalı, İl Emniyet Müdürlüğü bünyesinde, gelen yerli ve yabancı turistlere yardımcı olacak dil bilen "turizm polisi" birimi oluşturulmalıdır.

Sonuç olarak yukarıda belirtilen görüşlerin ve önerilerin uygulanabilmesi için öncelikle bir eylem planı yapılmalıdır. Plan öncelikleri belirlenmeli, özel ilgi odaklarında uygulama için örgütlenme ve finansman modeli belirlenmelidir.

c. Arkeolojik Sit Alanları

İlin coğrafi konumunun sağladığı avantajlar ve stratejik öneme sahip olması gibi özelliklerden dolayı araştırma sahasında birçok medeniyet hüküm sürmüştür. Bu sayede de, araştırma sahası önemli arkeolojik değerlere sahip olmuştur. Ancak bu zenginliğe karşın, bu konuda, il genelinde henüz tam anlamıyla bir envanter çalışması yapılmamıştır. Bu da araştırma sahasının arkeolojik alanlar ile ilgili en önemli sorunu oluşturmaktadır. Varto ilçesi, tarihi şehir harabesi, Muş, Malazgirt ve Bulanık ovaları da höyük yönünden oldukça zengin olmasına karşın, Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu tarafından sadece 1 adet tarihi şehir harabesi ve 7 adet höyük arkeolojik sit alanı koruma altına alınması amacıyla tescili yapılmıştır. Bu bağlamda korumasız durumda olan ve henüz tescili yapılmayan birçok tarihi

şehir harabesi ve höyükte gerekli arkeolojik çalışmaların başlatılması bir zorunluluktur. İl genelini kapsayacak bu tescil ve kazı çalışmaları da, sadece arkeolojik amaçlı olmamalı, amaçları arasında turizmin de bulunması gerekir. Ancak araştırma sahasında yapılan kısmi çalışma ve araştırmalar maalesef turizm amaçlı olmamaktadır. Buna en iyi örnekler; aynı zamanda I. derece arkeolojik sit alanı olan Dolabaş ve Bostankale höyükleridir. Geçmişte yüklendiği tarihi rol, bölge tarihinin aydınlığa kavuşmasındaki önemi ve günümüzde ulaşım imkanlarının da uygun olmasına rağmen, yapılan çalışmalar turizm amaçlı olmadığı için bu höyükler gerekli yerli ve yabancı ilgiyi çekememektedir.

Araştırma sahasında, gerek ovalık alanlardaki ve gerekse yüksek alanlardaki höyük yerleşmeleri aleyhine gelişen, bir takım olumsuzluklar görülmektedir. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir.

- Pek çok höyük yerleşmesinde kaçak kazılar yapılmaktadır. Elde edilen bazı arkeolojik buluntular tarihi eser kaçakçıları tarafından yurt dışına pazarlanmaktadır.
- Kaçak kazılarla açılan çukurlar bu höyüklerde büyük tahribat oluşturmaktadır.
- Bazı höyükler üzerinde (Yağcılar (Evran), Doğantepe, Erentepe vb.) yoğun bir yapılaşma devam etmektedir.
- Yine bazı köylerde (Erentepe vb.) inşaat malzemesi toplamak amacıyla tahribatlar olmaktadır.
- Yol geçirmek ya da genişletmek amacıyla bazı höyükler. Buldozer'lerle yerle bir edilmektedir. Buna en tipik örnek, Muş şehrinin yanı başındaki Muş höyüğü'dür.
- İçme ya da sulama suyu getirmek için bazı höyükler (Alazlı, (Tirmit), Türker tepe (Soğkom) vb.) üzerinde kanallar açılmıştır. Ovadaki, Alazlı (Tirmit) höyüğünün bir yüzünde açılan 165 m. uzunluğundaki çukurda tabanlar ve taban altı mezarları bile görülmektedir.
- Bazı köylerde höyük yerleşmeleri üzerinde foseptik çukurları açılmıştır.
- İlde bazı höyükler (Dolabaş, Bostankale, Erentepe ve Doğantepe), Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu'nca I. derece

arkeolojik sit alanı haline getirilmesine rağmen herhangi bir koruma ya da kazı çalışması yapılmamıştır.

- Bulanık ve Varto ilçeleri arasında yapımı devam eden, "Alparslan I. Hidroelektrik Santrali"nin gölet alanı içinde kalacak bazı höyükler (Erentepe vb.) yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.
- Henüz yapımına başlanmayan, "Alparslan II Hidroelektrik Santrali ve Sulama Projesi"nin hedeflediği; Muş ovası'nın sulanması kapsamında yapılacak km'lerce uzunluktaki kanallar pek çok höyüğü tehdit etmektedir. Tedbir alınmazsa, bu sulama kanallarının geçirileceği güzergâh üzerindeki pek çok höyüğün Buldozerlerle düzleştirilip yok edileceği beklenmektedir.

Araştırma sahasında çok sayıda höyük yerleşmesinin maruz kaldığı bu tehlikeleri asgariye indirmek için, öncelikle bu höyüklerin arkeolojik sit olarak tescilinin yapılması gerekir. Höyük yerleşmelerinin bu şekilde koruma altına alınıp arkeolojik park halinde dönüştürülmesi durumunda, yöre kültür turizminde önemli birer çekicilik oluşturabilecektir. Öte yandan bu tepelerde yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılacak kalıntıların bulunduğu yerde sergilenmesi ve bunun sonucunda turizme açılması ile de yerel halk, turizmin sağladığı faydaları görecek ve böylece höyükler, karşı karşıya kalacağı muhtemel zararlardan da korunmuş olacaktır. Koruma çabalarının başarılı olabilmesi için de köy muhtarlıklarına yetki ve sorumluluk verilmelidir.

Yine ildeki nekropol alanlarında da, höyük yerleşmelerinde görülen sıkıntılar yaşanmaktadır. Bu sorunlardan kuşkusuz en önemlisi bu alanlarda yapılan kaçak kazılardır. Nitekim 1990 yılında, Bulanık-Elmakaya (Leter) köyündeki nekropolde kaçak kazılar sırasında yüzlerce bronz ve pişmiş toprak eserin ortaya çıkarıldığı ve değişik müze ve koleksiyonculara pazarlandığı bilinmektedir. Kültür turizminde önemli kaynak teşkil eden bu nekropol alanlarının potansiyellerinin öne çıkarılması, ilin ve Türkiye'nin kültür tarihi için önemli bir katkıdır. Bu önemli tarihi alanlarda çeşitli şekillerde yapılan tahribatın önüne geçmek için yoğun çalışmaların ortaya konulması zorunludur.

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Erzurum Koruma Kurulu tarafından tescili yapılan önemli Kayalıdere antik kenti de korumadan yoksundur. 1965 yılında kazı çalışmaları yapılan ve ancak 1990 yılında I. derece arkeolojik sit alanı olarak tescillenen bu alanda, koruma konusunda günümüze kadar yapılan herhangi bir çaba görülmemektedir. Öyle ki, tarihi şehir harabeleri ile yakınındaki köyün tarım alanları iç içe girmiştir. Bunun sonucunda 50 metre nisbi yükseklikteki bir tepede bulunan kale, önemli ölçüde yıkılmış ve ancak bazı duvarları görülebilmektedir. Öte yandan, bu tarihi değere taştan fazla değer vermeyen köylüler, antik şehrin taşlarını sökmüş ve bunları yol ve ev yapımında kullanmışlardır. Hatta tarihi şehrin bazı yapıları hayvan barınağı olarak kullanılmıştır. Bu olumsuz durumun kaldırılması için öncelikle köy ile tarihi şehrin birbirinden ayıklanması ve bu amaçla ören yerinin tel örgü ile çevrilmesi gerekmektedir. Antik kentte herhangi bir güvenlik önlemi yoktur. Son süreçte depo odaları kaçak kazılara maruz kalmıştır.

Koruma için en yakında bulunan jandarma karakolu ve Muhtarlığa yetki ve sorumluluk verilerek, aktif görev alınması sağlanmalıdır. 1965'te yapılan kazı çalışmalarının tamamı bitirilemediği halde o tarihten bugüne kadar herhangi bir kazı çalışmasının yapılmaması da düşündürücüdür. Aynı zamanda bu alanda zaman zaman yeni kültür varlıkları gün yüzüne çıkmaktadır. Bu işleminde uzman kişiler tarafından yapılması için çevre üniversitelerin arkeoloji bölümleriyle işbirliğine gidilmeli, ödenek ayrılmalı ve arkeolojik çalışmalarda devamlılık sağlanmalıdır. Bir diğer önemli husus ise, kente gelecek ziyaretçilerin harabelere giriş ve çıkış yollarının, atık suların akıtıldığı, çöplerin ve gübre artıklarının döküldüğü alan olmaktan çıkarılmasıdır. Öte yandan, geniş bir alanı kaplaması nedeniyle, harabeler içinde bir gezi güzergâhının belirlenmesi ve bu güzergâh boyunca yer alan tarihi yapıların geçmişte ne amaçla kullanıldığı ve özelliklerini gösteren birer bilgi levhasının bulunması gerekir. Bütün bunlara ek olarak, harabeler "Özel Koruma Altındaki Alan" olarak ilan edilmelidir.

d. Müze İhtiyacı

Binlerce yıllık tarihsel bir geçmişe sahip olan Muş ilinde maalesef bir müze yoktur. Yörede hüküm sürmüş çok çeşitli medeniyetlere ait eserleri bugün il dışındaki çeşitli müzelerde ya da illegal yollarla sahiplenen kişilerin ellerinde görmekteyiz. İldeki kaçak kazılar ile elde edilen bazı arkeolojik buluntular, tarihi eser kaçakçıları tarafından yurt dışına pazarlandığı gibi; pazarlanamayan bazı eserlerde elde edildiği yerler belirtilmeden Erzurum, Van, Diyarbakır ve Ahlat gibi çevre illerin müzelerine satılmaktadır. Hatta yöreden çıkarılan bazı eserleri Bursa, Gaziantep, Adana, Ankara-İngiliz Arkeoloji Müzesi, İstanbul Arkeoloji ve Sadberk Hanım müzelerinde görmekteyiz. Tabii ki bu müzelerin dışında İstanbul ve Ankara'daki özel kolleksiyonculardada yine yöreye özgü pek çok arkeolojik buluntuda mevcuttur.

Erzurum, Van, Diyarbakır ve Ahlat müzelerinde yaptığımız araştırmalarda Muş ilinden gelen en çok eserin Erzurum müzesinde sergilendiği görülmektedir. Bu müzelerde Muş iline ait eserlerin sağlıklı bir şekilde tasnifinin yapılmaması ve depolardaki pek çok eserin envanterlere tam olarak geçmemesi, çalışmamızda mevcut eserlerin dökümünü vermemize engel olmuştur. Yöreye ait eserleri ilgili müzelere satan kişilerin, bu eserlere ulaştıkları yerler hakkında müzelere sağlıklı bilgi vermemeleri de önemli bir sıkıntıdır. Çünkü eserlerin elde edildiği kesimlerin bilinmesi koruma çalışmalarını daha etkili kılacaktır.

Muş ili'ne ait eserlerin hangi yolları izleyerek. Batı Anadolu'daki müzelere ulaştıklarını bilemiyoruz. Bu müzelerde küp ve bronz eserler çoğunluğu teşkil etmektedir. Örneğin; bir bölümü İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunan, Bulanık-Elmakaya (Leter) buluntuları arasında krem renk hamur, portakal sarı renk astarlı, kırmızı ve kahverengi kuşaklarla bezekli derin kaplarda vardır. Bu buluntuların M.Ö. 1950-1950 arasında tarihlendirilmesi yapılmaktadır.

Belirtilenler ışığında, Muş ilinin, kültürel turizm faaliyetlerinde aktif rol oynaması için acil olarak bir müzeye ihtiyacı vardır. Yerel yönetimin Kültür ve Turizm Bakanlığı'na müracaatı zaman geçirilmeden yapılmalı, müze için uygun yer, bina ve personel sağlanmalıdır. Ayrıca çevre illerdeki müzeler

ile Türkiye'nin çeşitli müzelerinde yer alan, İl'e ait eserler Muş müzesine getirtilmelidir. Oluşturulacak il müzesinde sadece arkeolojik eserler değil aynı zamanda etnografik eserlere de yer verilmesi ziyaretçilerin beklentilerine daha çok yanıt verecektir.

Oluşturulacak Muş Müzesi'nin; batı ülkelerindeki müzecilik anlayışı çerçevesinde, kültürel turizm faaliyetlerinde daha aktif rol oynaması sağlanmalıdır. Günümüz batı anlayışı, kültür varlıklarının toplanması, korunması ve sergilenmesi gibi geleneksel görevlerle birlikte, müzelere bir başka rol daha yüklemiştir. Bu da müzelere bir eğitim kurumu ve kültür merkezi işlevinin kazandırılmasıdır. Nitekim bu anlayış, Uluslararası Müze Konseyi (ICOM)'nin müze tanımında da görülmektedir. ICOM'a göre müze; "ticari amacı olmayan, toplumun hizmetinde olan ve gelişmesine yardım eden, halkın ziyaretine açık, insan ve çevresini gösteren objeler ile devamlı araştırma yapan" bir kuruluştur. Müzeler, objeleri koruyan, sergileyen ve eğitim-araştırma amacıyla insanların beğenisine sunan kurumlar olarak görülmektedir (Raynol'a atfen Ören, 1998:85).

Kültür turizminde de müzeler özel ve önemli bir rol oynamaktadırlar. Turizme yönelik deneyim üretme politikalarında müzeler, köşe taşlardan birisini oluşturmaktadırlar. Ziyaretçiler için kültürel deneyimi geliştirerek "anlam fabrikaları (factories of meanings)" fonksiyonu oynamaları, müzelere özel bir konum kazandırmıştır (Rooijakker'e atfen Richards, 2001c:62). Bundan yola çıkarak birçok Avrupa ülkesi, özellikle daha az gelişmiş lokasyonlara ziyaretçi çekmek amacıyla, kültüre dayalı müzeler inşa etmekte olup, mevcut müzelerin de yerel kültürün sergilendiği gibi bir yapıya dönüştürülmesi çabası içindedirler. Bu ülkelerdeki müzeler sergilenen eserlerle birlikte çeşitli kültürel aktivitelerle de (müzik, film gösterimi, tiyatro, vs.) desteklenmektedirler (Munsters, 2001:107-108). Bu bağlamda, genel bir ifadeyle izah etmek gerekirse, Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, günlük yaşamın bir parçası durumuna ve kitle eğlencesinin bir nesnesi haline getirilmesiyle ancak, halkın müzelere karşı azalan ilgisi arttırılabilir (Gezgin, 2004:199-200).

Batı ülkelerindeki müzecilik anlayışının gelişimi ve değişimine paralel olarak,kurulacak Muş Müzesi'nin de kültür turizminde daha aktif rol oynaması sağlanmalıdır. Bu amaçla yukarıda açıklandığı gibi kurulacak müzeye bir dinamiklik kazandırılması şarttır. Bu da müzelerin ancak yöre kültürünü yansıtan olay-temelli faaliyetlerle desteklenmesi ile sağlanabilir. Böylece müzeye sadece eski eserler için ziyaretçiler gelmeyecek, aynı zamanda yapılacak diğer aktiviteler için de turistin gelmesi muhtemel olacaktır. Dolayısıyla dinamik yapısı sayesinde geniş ziyaretçi katılımı oluşur ve müzede gerçekleştirilecek özel sergiler ve olaylar ziyaretin tekrarlanmasını bile sağlayabilir. Sürekli hale getirilecek bu dinamiklik, geniş halk kitlesinin kültürel katılımını harekete geçiren en etkin etmenlerden birisi olabilir. Hatta bu özellik sadece gündüz ile sınırlı kalmamalı, müzenin özellikle ziyaretçilerin yoğun oldukları dönemlerde akşamları da açılarak, gelen turistlerin zaman geçirdikleri bir rekreasyon alanı haline getirilmelidir.

Belirtilen genel müzecilik anlayışının değişmesi gerekliliği yanında, ziyaretçilerin ilgi duymalarını sağlamak için, kurulacak Muş müzesinde bazı düzenlemelerin yapması gerekmektedir. Öncelikle müzenin her kademesi ve işlevinin, turizme hizmet verecek anlayışta düzenlenmesi gerekir. Bu amaçla ilk yapılması gereken her bir eski eserin beşeri ve sosyo-ekonomik bağlamlarıyla birlikte sergilenmesi ve tüketiciye sunulmasıdır. Çünkü eski eser, bağlamıyla ve özellikle de insan unsuru ile özdeşleşirse bir şey ifade eder. Eser bulunduğu sosyal ve mekansal ortam ile değerlendirildiğinde, temsil ettiği o dönem insanına ulaşmak kısmen de olsa mümkün olmaktadır (Gezgin, 2004:200). Bu bağlamda müzedeki eşyaların birlikteliği ve bilgi veren etiketlerde söz konusu eserin bulunduğu dönemin özellikleri ile kullanım özelliklerinin de belirtilmesi şarttır. Pek çok müzede bulunan birçok eser üzerindeki etiketler bu anlamda açıklayıcı olmaktan çok uzaktır. Etiketlerde buluntunun sadece ismi ve ait olduğu dönem belirtilmekte, buna karşılık, insanların bu eseri daha iyi anlamalarını sağlayacak dönemi hakkında bilgiler bulunmamaktadır. Örneğin Urartulara ait herhangi bir arkeolojik eserin üzerinde bulunan etiketlerin, Urartular'ın kim oldukları ve yaşadıkları dönem

hakkında bilgi verecek nitelikte olmaları gerekir. Kurulacak Muş müzesindeki rehberlik hizmetlerinde de düzenlemeler yapılabilmelidir.

Ayrıca, hatıra eşya, daha önce belirtildiği gibi, kültür turizminde önemli bir unsurdur. Bu bağlamda, müze bünyesinde, yöresel el sanatlarını içeren ve bunların satışının yapıldığı "hediye ve hatıra eşya bölümü"nün oluşturulması sağlanabilir.

Muş müzesi dışında, araştırma sahasında yöre kültürünü ve tarihini sunacak çeşitli müzelerin de açılması gerekir. Örneğin; tarihi bir kentsel sit alanı olan Malazgirt'te de müzeye ihtiyaç vardır. 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi'nin yapıldığı bu şehirde, milli tarihimize ışık tutması açısından bir müze kurulması da önemli bir gerekliliktir.

e. Geleneksel Evler

Eski çağlardan günümüze dek geçen zaman süreci içerisinde insanlar, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapılarına göre farklı özelliklerde mimari mekanlar oluşturmuşlardır. Düzenli bir yaşam için uygun ortamı yaratmak amacıyla oluşturulan ilk mekanların, değişim süreci içinde bugüne kadar geldiği görülmektedir.

Türk toplumu eski çağlardan beri kendine özgü yaşam biçimi ile fiziksel çevresini oluşturarak, diğer toplumlara göre farklılıklar yaratmıştır. Türk insanının yaşam biçimine, yörenin iklim koşullarına, kolay sağlanabilen malzeme kaynaklarına dayanarak oluşturulan geleneksel konutlar, geçmiş ile geleceği birbirine bağlayan bir köprü görevi yapmaktadır. Bugün toplumların vazgeçilmez görevlerinden biri; bu köprülerin yıkılmasını önlemek, bunun içinde birer kültür ürünü olan geleneksel konutların korunmasını sağlamak olmalıdır.

Kültür turizminde önemli yer tutan araştırma sahasındaki geleneksel evlerin bir kısmı; yıpranma ve bakımsızlıktan dolayı, özelliğini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıyadır. İl kültür envanteri kayıtlarında; bağlı bulunulan Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu tarafından tescillenmiş veya koruma kararı alınmış hiçbir geleneksel evin bulunmaması düşündürücüdür. Bu evler korumayı beklemektedir.

Tarihi değerdeki bu konutların korunması, her şeyden önce onların kullanılabilir olma özelliklerinin canlı ve sürekli kılınması ile mümkündür. Geleneksel konutların kullanım sürekliliği ve canlılığını sağlamak, fonksiyon eskime göz önünde tutulduğunda onlara ancak yeni bir fonksiyon vermekle mümkün olacaktır. Aynı fonksiyon ile yaşatma, mevcut geleneksel konutların bugünün kullanıcısının gereksinimlerini karşılaması zorunluluğu ortaya koymaktadır. Bugünün kullanıcı gereksinimlerinin mevcut geleneksel konutlarda karşılanabilmesi doğal olarak fiziksel değişiklikleri içeren bir müdahaleyi zorunlu kılacaktır. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki, gerek evlerin ve gerekse diğer tarihi mekanların iyileştirilmesi ve restorasyonuna yönelik teşebbüslerin maliyeti oldukça yüksek olmaktadır. İçinde yaşayanlarında bu maliyeti karşılayabilecek gücünün bulunduğunu söylemek de mümkün değildir. Bundan dolayı bu tip yatırımlarda, özel teşebbüsün sponsorluğu istenmelidir. Bunun için de, teşvik edici gerekli tedbirlerin alınması gerekir.

Koruma kararı alınmış tarihi değerdeki geleneksel konutların onarım yenilenmesi için tasarımcı ve uygulayıcılara, söz konusu müdahale çalışmaları için temel olacak ön-verilerin sağlanması gerekir. Bu ön verilerin belirlenmesi için onarım-yenilenmesi düşünülen geleneksel konutların hangi amaçla kullanılacağının belirlenmesi gerekir. Geleneksel konutlar üzerinde yapılabilecek fiziki değişikliklerin biçim ve içeriklerine ilişkin alternatiflerin seçim kararı, onarım-yenileme projelerini hazırlayan tasarımcılara ait olacaktır. Bununla birlikte, riskli olduğu için yatırıcıların yöreye pek fazla yatırım yapmadıkları da bir gerçektir. Bu aşamada da en acil çözüm olarak; geleneksel evlerin "resmi konuk evi"ne ya da pansiyona dönüştürülmesi gerekmektedir. Bunun için de, öncelikle ilde faaliyet gösteren kültür dernekleri ve belediyelerin katkıları başta olmak üzere; Muş dışında yaşayan yöre işadamlarının ve yurt dışında yaşayan Muş'luların bir zamanlar içinde yaşadıkları kendi evlerini restore etmeleri ve pansiyon gibi yeni kullanım şekillerine dönüştürmeleri için teşvik edilmeleri gerekmektedir.

f. El Sanatları

Muş ilinde, önemini kaybetmek üzere olan pek çok geleneksel el sanatı (halıcılık, kilimcilik, kıl çuval ve çadır dokumacılığı, semercilik, keçecilik, çorap ve hasır örmeciliği) mevcuttur. Geleneksel yöntemlerle bu tür sanatları devam ettiren esnaf sayısı da oldukça azalmıştır. Bu bağlamda, bu sanatların tamamen yok olmaması için, bu esnafın mutlaka desteklenmesi gerekmektedir. Örneğin, Muş Valiliği veya belediyeler tarafından, üretilen ürünler için, ürün başına prim verilebilir.

Aynı zamanda araştırma sahasında, ticari amaçlı yapılmadığı için, pek fazla bilinmeyen, "pişmiş toprak eşya" sanatının turizm amaçlı olarak geliştirilmesi de önemlidir. Böylece bu işi yapanlar için, ekonomik anlamda önemli bir getiri sağlanabilir. Bu faaliyet daha çok, Muş ovası'ndan geçen Murat nehri vadisine yakın köylerde yapılmaktadır. Uzun yıllardan beri sürdürülen yöreye has killer geleneksel yöntemlerle özellikle yöre kadınlarının ellerinde şekil bulmaktadır. Bu killerden; başta yayık, tandır, küp, güveç vb. pişmiş toprak eşyalar yapılabilmektedir (Foto.30).

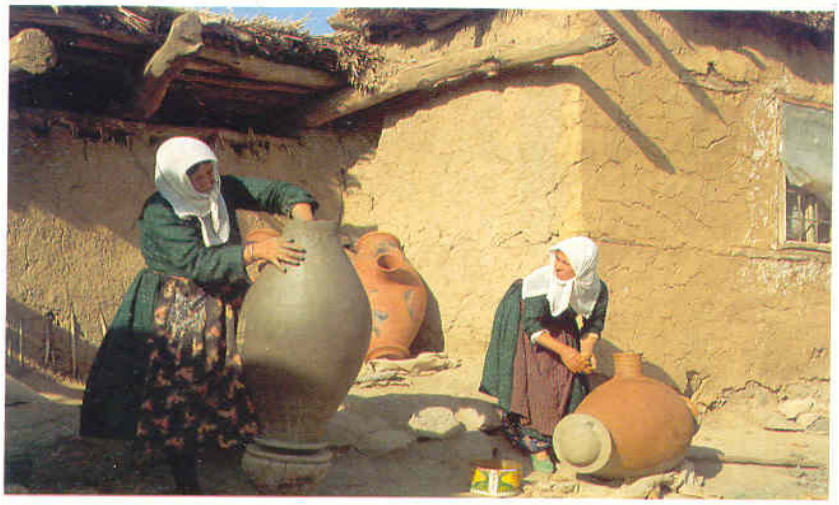

Foto. 30. *Pişmiş Topraktan Yayık Yapan Kadınlar*

Bunlarla birlikte, araştırma sahasında önemli bir el sanatı olan halıcılık ve kilimcilik çalışmalarında 2000'li yılların başından beri önemli sorunlar yaşanmaktadır. Daha önce devlet desteğiyle 1970'li yıllarda halıcılık ve

kilimcilik çalışmalarına başlayan Halk Eğitim Merkezi'ndeki çalışmalar bugün durma noktasına geldiği gibi İl Özel İdaresi bünyesindeki halıcılık kursları kapanmıştır. Ve yine Tarım Bakanlığı'na bağlı, bu hususta yörenin en önemli kuruluşu olan El Sanatları Eğitim Merkezi Müdürlüğü'de ilgili bakanlığın almış olduğu kararla 2001'de kapatılmıştır. Bugün sadece teşvikten yararlanmak isteyen bazı köylerdeki bayanlara halı ve kilim tezgahları, Tarım İl Müdürlüğü'nce verilmektedir. Ancak üretilen halı ve kilimlerin tanıtım ve pazarlama sorunları bu faaliyetleri de durma noktasına getirmiştir.

Bugün başta İl Özel İdaresi, Tarım İl Müdürlüğü, Kaymakamlıklar ve Belediyelerin bu el sanatlarının yeniden aktif şekilde sürdürülebilmesi için yoğun bir gayret içerisinde olmaları gerekmektedir. İlde, halıcılık ve kilimcilik kursları yaygınlaştırılmalı, teşviklerle desteklenen ve satın alma güvencesi verilen yöre insanının, bu yönde kooperatifleşmesi sağlanmalıdır. Özellikle yöreye özgü olan kök boyalı ipliklerle dokunan kilimlerin dış ülkelere de ihracatına yönelik tanıtım ve pazarlama çalışmalarının zaman geçirmeden yapılması gerekmektedir.

Ayrıca yörede keçi kılından dokunan, çuval ve çadırların pek çok Arap ülkelerin, göçebe toplumları tarafından tercih edildiği bilinmektedir. Yörede devam eden terör olaylarından dolayı, halen pek çok yaylaya çıkış yasağı sürdüğünden daha çok yaylalar da yapılan bu tür dokumaların üretiminde de son süreçte önemli azalmalar olmuştur. Yöre insanının, ilgili kuruluşlarca bu yönde desteklenmesi durumunda; Muş ilinin önemli ihraç mallarından biride bu dokumalar olacaktır.

g. Gastronomi (Yeme-İçme)

Araştırma sahasının zengin gastronomik potansiyeline rağmen, bu potansiyelin turizm amacıyla yeterince kullanıldığı söylenemez. İl genelinde, gastronomi (yeme-içme) sektöründeki en büyük eksiklik; Kültür ve Turizm Bakanlığı, İşletme belgeli hiçbir tesisin olmamasıdır. Belediye belgeli bazı büyük tesislerin, bakanlık işletme belgesi alması yönünde teşvik edilmesi yöre turizmi açısından önemlidir.

Muş şehrindeki kaliteli yöresel yemek sunan restoran ve işletme sayısı çok az iken; Malazgirt, Bulanık ve Varto şehirlerinde bu alanda turiste hizmet veren tesis bulunmamaktadır. Bunun en önemli sebebi yöreye özgü yemeklerin genellikle ev yemeği tarzında hazırlanabilir olmasıdır. Dolayısıyla yöresel yemekleri talep eden ziyaretçilerin bu isteği faaliyet gösteren işletmelerce, gerektiği şekilde karşılamamaktadır. Bu bağlamda yerel yemeklerin turizmdeki önemini işletmecilerce kavratılması ile bu alanda uzmanlaşmış daha fazla tesisin açılması sağlanmalıdır.

Yöreye gelen turistlere sunulan ve gelir getirici bir element olmakla birlikte; yöresel yemek, aynı zamanda bölgesel kültürün önemli bir unsuru da olmaktadır. Bundan dolayı destinasyonun kültürü ve kimliğinin pazarlanmasında yiyecek faktörü de önemli bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırma sahasının tanıtımında yemek kültürüne de gerektiği şekilde yer verilmesi durumunda, yöresel yiyeceklere talep artacak ve böylece işletmeciler de bu talebi karşılamak için kaliteli arz yöntemlerini geliştirmek ve menülerinde yerli halkın yiyecek çeşitlerini de bulundurmak durumunda kalacaklardır. Bunun sonucunda da, amacı turiste deneyim kazandırmak olan yiyecek, aynı zamanda ekonomik olarak ek bir değer de kazanmış olacaktır. Hatta gerek hazırlanışı, gerek sunumu ve gerekse diğer aşamalarda yiyecek tüketimine özel bir anlam kazandırılması durumunda (örneğin garsonların yerel giysilerle hizmet sunmaları), bu deneyim turist için daha zevk ve eğlenceli bir kaynağa bile dönüştürülebilir. Böylece yöresel yiyecekler, turistlere umduklarından daha fazla unutulmaz ve zevkli bir tatil atmosferi için ekstra olanaklar sunabilir. Ancak bütün bunların gerçekleşebilmesi için tanıtımla birlikte, araştırma sahasındaki zengin yiyecek kültürünün yiyecek-temelli olaylara (yemek festivali gibi) da dönüştürülmesi ve bu unsura pazarlanabilen bir turistik sermaye özelliği kazandırılması gerekir. Öte yandan yöresel yemek kaynakları, araştırma sahasındaki çeşitli resmi ve özel organizasyonlarda da bir alt çekicilik olarak da sunulmalıdır.

f. Festivaller ve Özel Günler

Muş ili, festivaller ve olay temelli diğer teşebbüsler için önemli bir potansiyele sahiptir. İlde çeşitli festivaller ve şenlikler (lale festivali, koğ tepesi şenlikleri, nevruz festivali, hıdrellez festivali, Muş ve Varto'nun kurtuluşu, Malazgirt anma törenleri) düzenlenmektedir. Bunlar yöre turizmi açısından önemli birer unsur olmasına karşın araştırma sahasının daha çok olay temelli çekiciliklerin çeşitlenmesine ihtiyacı vardır. Son yıllarda düzenlenen "Varto-Koğ Tepesi Güneşin Doğuşu Şenlikleri" bu yönde atılan önemli bir adım olmuştur.(Foto.31).

Foto.31.*Varto-Koğ Tepesi Güneşin Doğuşu Şenliklerinden Görüntüler*

İl turizm gelişiminin başarılı olabilmesi için, sahip bulunan kültürel potansiyel, creative turizmin oluşmasında kullanılmalı ve bu amaçla da belirtilen etkinliklere ilaveten ilin kültürünü yansıtacak çeşitli festivaller (Malazgirt savaş alanı zafer festivali yemek festivali, yöredeki farklı kültürlerin şarkılarını da içeren müzik festivali, el sanatları fuarı, kültürler veya dinler arası diyalog seminerleri, özellikle Muş dışında yaşayan Muşlular için, memlekete hasret şenlikleri, vs.) organize edilmelidir. Bu festivallerde birçok olayın sahnelenmesi, ziyaretçiye yörede her zaman bir şeyler olduğu izlenimi ve atmosferini vermesi bakımından önemlidir. Bu festivallerin düzenlenmesinde araştırma sahasının tarihi ortamları ve çeşitli tarihi binalarından yararlanılabilir. Böylece bu tür girişimler sayesinde, araştırma sahasındaki diğer çekicilikleri de geliştirme imkanı doğabilir. Ancak şunu da

ifade etmek gerekir ki, tek başlarına diğer turizm bölgeleri ile rekabet etmeyi sağlayamadığı için, bu tür festivallerin, diğer çekicilikler ile kombine halinde yürütülmesi gerekmektedir.

Belirtilen bu aktivitelerin tümü, araştırma sahasının kültürel yaşamının tanıtımının sağlanması, araştırma sahasındaki turizm potansiyeli ile ilgili olarak yeni bir ilginin uyandırılması, çeşitli turizm hizmetlerinin ve kültürel programların sunumu ile turistin yöredeki harcamalarını fazlalaştırması ve son olarak da ilde bulunan otellerin doluluk oranını arttırması gibi faydaları olabilir. Ancak bütün bu organizasyonların gerçekleştirilebilmesi önemli oranda maddi bir külfet getirmektedir. Bütçesinin Muşlu işadamlarından, sponsor firmalardan ve otel ve seyahat acentelerinden karşılanması ile bu durum çözülebilir.

SONUÇ

Büyük bir turizm potansiyeline sahip araştırma alanında bugüne dek, turizmin geliştirilmesi durumunda yeni ve büyük bir sektörün var olacağı hesaba katılmamıştır. Bu sebeple turizm ile ilgili büyük ve ciddi çalışmalar hayata geçirilmediğinden, bu sektörün araştırma alanına kazandıracakları da kesin ve net bir şekilde bilinmemektedir. Oysa, dünya'da her 15 kişide 1'ine iş olanağı sağlayan turizm, pek çok ülkenin de bütçe açığını kapatma da çok büyük bir paya sahiptir. Yani hem atıl işgücünü değerlendirmede hem de gelir elde etmede turizm çok güçlü bir etkendir.

Kültürel turizm açısından bakıldığında, araştırma sahasının mevcut potansiyelini daha da geliştirecek ve diğer destinasyonlarla rekabet gücünü arttıracak önemli avantajları bulunmaktadır. Bunlar:

a. Türk tarihi açısından en önemli zafer olarak gösterilen ve Anadolu'nun kapılarını Türklere açan "1071 Malazgirt Meydan Muharebesi"nin yapıldığı Muş ilinin; kültürel ve tarihi turizm açısından önemli bir potansiyele sahip olması,

b. İlin, maddi olan kültür elementleri ile birlikte, deneyim turizminde kullanılabilecek maddi olmayan unsurları (inanç, dil, yeme-içme, geleneksel el sanatları v.b.) yönünden de önemli potansiyel taşıması,

c. Yaşayan farklı kültürlere sahip olması,

d. Özellikle yabancı turistlerin ilgisini çeken ve Doğu Anadolu Hıristiyanlığı tarihinde önemli rol oynayan Ermeni izlerinin varlığı,

e. Ortaçağ şehirleri görünümünde ve dokusu bozulmamış Malazgirt kentsel sit alanının bulunması,

f. İl ulaşım ağında son yıllarda görülen gelişmeler,

g. Belirli pazar gruplarına yönelik (kültürel miras turizmi, savaş alanı (askeri) turizmi, inanç turizmi, legacy turizm, vs.) geliştirilebilecek potansiyelin varlığı,

h. Yerel halkın ve yöneticilerin turizm gelişiminde oldukça istekli olmaları.

Sahip olduğu bu avantajlara karşın, araştırma sahasındaki kültür turizminin bazı zayıf yönleri de bulunmaktadır. Bunlar:

a. Turizm gelişiminin gelişigüzel, plansız ve kontrolsüz bir seyir izlemesi,

b. Altyapı ve hizmet kalitesinin düşük olması. Çok istekli olmalarına karşın, yerel halkın turizm gelişiminde genelde bilinçsiz olması,

c. Yatırım riskinin yüksek olması nedeniyle, büyük yatırımların yokluğu,

d. Lokasyonundan kaynaklanan dezavantaj, başka bir deyişle önemli turizm pazarlarına uzak olması,

e. İlde turizm eğitimi veren orta ve yüksek öğrenim kurumlarının olmaması,

f. Coğrafi konumu nedeniyle, sınır ili olmasa da, komşu ülkelerdeki istikrarsızlıktan kolay bir şekilde etkilenmesi,

g. Yatırım yapması gereken en önemli kurumlar olan belediyelerin aşırı borç içinde olması,

h. Bölgede güvenlik ile ilgili endişelerin yarattığı olumsuz etkiler,

ı. İldeki göç olaylarının, turizm yatırımlarına aktarılabilecek mevcut sermayenin dışarıya çıkmasına neden olması.

Bu nedenlerle, avantajların kullanılması ve zayıf yönlerin de asgariye indirilebilmesi için öncelikle araştırma sahasında turizm yönetim ile ilgili bir organın oluşturulması gerekmektedir. Bu kurul da WTO'nun önerdiği ve aşağıda sıralanan stratejileri uygulamaya koyması, araştırma sahasındaki turizmin geleceği için önemlidir. Genel konuları içeren bu stratejiler şunlardır:

1. Yeni çeşitlendirilmiş ürün, piyasa ve hizmetlerin oluşturulması,

2. Turizm planlaması ile ilgili faaliyetlerde bölgesel arasında işbirliğinin sağlanması,

3. Yönetim ve işletme arasında ortaklığın geliştirilmesi,

4. Çevre yatırımlarına ağırlık verilmesi,

5. Değer yaratılması,

6. Turizmin her aşamasında amatörlük yerine profesyonelliğe yer verilmesi,

7. Misafir-turist anlayışının geliştirilmesi,

8. Daha çok odaklanmış ve geliştirilmiş pazarlama ve tanıtım faaliyetlerine öncelik verilmesi,

9. Kültürel kimliğin korunması ve kültürel kaynakların sürdürülebilirliğinin sağlanması,

10. Turizm gelişiminin her aşamasına yerel toplumun dahil edilmesi ve hatta merkezlik edilmesi.

Belirtilen bu genel stratejiler ile birlikte, yörenin turizm gelişimine önemli katkıları olabilecek daha özel öneriler de yapılabilir. Şöyle ki;

Muş ilindeki en önemli altyapı eksikliği, konaklama ve yeme-içme tesislerinin miktar kalite ve çeşitlilik yönünden eksik olmasıdır. Bununla birlikte, özellikle yaz aylarında su sıkıntısının bulunması, belediye belgeli tesislerde temizlik anlayışının zayıf olması ve buna karşılık, verilen hizmet karşılığında, talep edilen ücretin yüksek olması da konaklama tesisleri ile ilgili diğer sorunları oluşturmaktadır. Bu eksiklikler ev pansiyonculuğuna önem verilmesi ile çözümlenebilir. Aynı zamanda yeni yapılan konaklama tesislerinin, geleneksel mimari tarzda yapılması da önemli bir husustur. Bu amaçla bazı geleneksel evler restore edilerek, yöresel yemeklerin bulunduğu lokanta tarzı konaklama tesisleri arttırılmalı ve il geneline yayılmalıdır. Ancak bu tür tesislerdeki hizmetlerin sunumunun da yöresel kültür ölçeğinde olması gerekir.

Muş ilindeki ikinci önemli eksiklik bilgi sistemlerinin geliştirilmesi ile ilgilidir. Araştırma sahasına gelen ve yöreyi gezen yerli/yabancı turistler, gezilecek yerlerle ilgili bilgilere ulaşmada çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadırlar. Bundan dolayıdır ki, gerek il genelinde gerekse Muş ve Malazgirt gibi şehirlerde var olan tüm kültürel kaynaklar ziyaret edilememektedir. Gerçekten de yerli ve yabancı ziyaretçiler, gezileri boyunca, belli bir çerçevenin dışına çıkamamakta ve hemen hemen tümü, aynı kültürel/tarihli yapıları gezmektedirler. Özellikle kiralık araç veya kendi aracıyla yöreye gelen ziyaretçiler, görülmeye değer kilise ve manastırları bulma ve onlara ulaşmada büyük zorluklarla karşılaşmaktadırlar. Bu bağlamda, gerekli yerlere yönlendirici levha ve işaretlerin konması büyük önem arz etmektedir. Ayrıca araştırma sahasının tarihi ve gezilecek tarihi

mekanların efsanevi hikâyelerinin bulunduğu broşürlerin basılması ve konaklama tesisleri ile önemli kavşak noktalarında kurulacak olan turizm danışma bürolarına dağıtılması önemlidir. Aynı zamanda, şehir merkezlerine, tarihi yapıların lokasyonlarını gösteren çeşitli panoların asılması da bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan, ziyaretçilere profesyonel rehberlik hizmetlerinin sunumu da önemlidir. Bunda İl Kültür ve Turizm Müdürlük'lerine büyük iş düşmektedir.

İlin gezilmesi esnasında belirgin bazı ulaşım sorunları ile karşılaşılmaktadır. Öncelikle gerek Muş, gerekse ilçelerde şehir içi ulaşım düzensizdir. Ayrıca, özel aracı ile gelmeyen ziyaretçiler, yöredeki ulaşım olanaklarının zayıf olmasından dolayı, şehir merkezlerinden uzakta bulunan kilise ve höyüklere ulaşmada, önemli problemlerle karşılaşmaktadırlar. İlçe merkezleri arasın da ulaşımı sağlayan minibüslerin hareket saatleri de düzensiz olduğu için, ziyaretçiler uzun süre araba beklemek durumunda kalmaktadırlar. Ayrıca bu taşıtlar konforlu olmadıkları gibi, yol boyunca sürekli yolcu almaktadırlar. Öte yandan, belli saatten sonra, Muş şehrinden, diğer ilçe merkezlerine minibüs bulunmamaktadır. Bütün bu eksikliklerden dolayı, özellikle şehirlerarası otobüsle yöreye gelen bireysel yerli ve yabancı turistler, ildeki tarihi sit ve anıtları ziyaret etmede zorluklarla karşılaşmaktadırlar. Bu bağlamda, ilgili resmi kurumların (Valilik veya Turizm Müdürlüğü) teşebbüsü ile, turizm mevsiminde, Muş merkezli 2-3 günlük bütün ilçeler ve tarihi Malazgirt savaş alanını da kapsayacak yerel turlar düzenlenmelidir. Hatta Muş-Bulanık ve Malazgirt şehirlerini gezdirmek içi turlar da organize edilebilir. Ayrıca yukarıda belirtilen, ulaşım ile ilgili sorunların asgariye indirilmesi için, gerekli önlemlerin alınmasında, ilgili esnaf odaları ile resmi kurumlar arasında işbirliği sağlanmalıdır.

Muş ilinde, eğlence ve dinleme imkânları oldukça kısıtlıdır. İle gelecek kültür turistlerinin yüksek eğitimli olmaları nedeniyle, eğlence imkânları ile ilgili istekleri de, o ölçüde, yüksek olmaktadır. Bu bağlamda, araştırma sahasında az olan eğlence ve dinlenme / rekrasyon olanaklarının arttırılması, bunun için de sinema, gençlik merkezleri, cafe gibi kültürel altyapının mutlaka turistlerinin ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde ve oranda düzenlenmesi

gerekir. Ayrıca bu tür yerlerde yörenin kültürünü yansıtacak eğlence anlayışı da geliştirilebilir. Buralarda geleneksel eğlenceler ve yöresel müzik, yerli ve yabancı turistlere sunulabilir.

Araştırma sahasının çevresel kalite bağlamındaki, en önemli sorununu çevre temizliği oluşturmaktadır. Konaklama tesisi ve yeme-içme hizmetlerinde olduğu gibi, gerek şehir, gerekse tarihi yapı bazında temizlik anlayışı zayıftır. Bu amaçla, özellikle turizm mevsiminde, belediye tarafından temizlik kampanyaları yapılması gerekir. Öte yandan, mimari yapılan ve tarihi mekânların görüntülerini bozan elektrik direkleri ve reklam panoları gibi unsurların kaldırılması, Muş ve Malazgirt şehirlerinin gece aydınlatılmasının sağlanması, umumi tuvaletlerinin çoğaltılması da araştırma sahasının çevresel kalitesini arttırmak için yapılması gereken diğer işlemlerdir.

İlde turizmin başarılı olabilmesi ve bu başarının da sürdürülebilir kılınması için öncelikle, var olan kültürel kaynakların değişen turizm anlayışına göre düzenlenmesi gerekir. Değişen turizm anlayışı da, genelde turizmin özelde de kaynakların deneyime olanak verecek şekilde düzenlenmesidir. Günümüzde kültür turizminin en önemli özelliği "insanların farklı kültürleri tanıma isteği" ile birlikte, aktif katılımının sağlanması yolu ile, turistlere yaratıcı potansiyellerini geliştirme imkanını sunmasıdır. Turistler de, artık sadece yeniliğe ve farklılığa bakmak istememekte, aynı zamanda kültürün sesini, kokusunu, tadını ve dokunulmasını arzulamaktadırlar. Yaratıcı turizm (creative tourism) adı verilen bu anlayıştan yola çıkarak, araştırma sahasının turizmi de, turistlerin yerel kültürle birlikte bulunma ve günlük yaşamlarındaki aktivitelere katılma üzerine temellenmelidir. Bunun gerçekleşebilmesi de, kültürel çekiciliklerin olay-temelli bir anlayışla geliştirilmelerine bağlıdır.

Araştırma sahasının zaman geçirilmeden bir müzeye ihtiyaç vardır. İl'e ait olan çok fazla ve çeşitlilik arzeden eserlerin çevre illerdeki müzelerden, alınıp, yeni kurulacak Muş müzesine aktarılması sağlanmalıdır. Böylece yörenin kültürel turizm potansiyeli bir kat daha arttırılmış olacaktır. Sonuç olarak, Muş ve Malazgirt gibi müze kentlere sahip olması, arkeolojik sitlerin bulunması, varolan Hıristiyan ve Türk-İslam medeniyetlerine ait kültürel

değerlerin de geniş bir alana yayılması, bilinçli ve planlı bir turizm politikası izlemesi durumunda, araştırma sahası Türkiye'nin önemli turizm yerlerinden biri olabilir. Bu şekilde, kültürel mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılması ile birlikte, araştırma sahası ülkemizde de önemli ekonomik getiriler, sağlayan bir yöre haline gelebilir. Bu ekonomik getirierde; ilden dışarıya olan göçü durduracağı gibi, yeni istihdam alanları yaratabilir ve ekonomik faaliyetleri de çeşitlendirir. Ancak ilin turizm geleceğini asıl tayin eden hususu, güvenlik problemlerinin çözümü teşkil etmektedir. Bu sağlanabilirse, il için turizm uzun vadeli bir ekonomik gelir kaynağı olacaktır.

ÖZET

Araştırma sahası, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat-Van Bölümünde yer almaktadır. Doğuda Bitlis ve Ağrı, batıda Bingöl, güneyde Diyarbakır ve Batman, kuzeyde ise Erzurum illeri ile çevrili olan Muş ili, Van gölü'nün kuzeybatısında yer almaktadır. Muş, Transkafkasya ile Mezopotamya arasındaki yol üzerinde, Toros ve Antitorosların arasında, önemli birer geçiş noktası olan Elazığ ve Malatya şehirleri ile birlikte bulunmaktadır. Muş ili sınırları içinde yer alan Murat nehri, Malazgirt ve Bulanık geçitlerinin yardımıyla Muş ovasını kuzeye, Transkafkasya bölgesine bağlamaktadır. Nitekim Van gölünden Muş ovası'na geçiş de güneybatıdan yapılmaktadır. Muş ovasının batısından Murat nehri boyunca gidildiğinde Malatya'ya ve Fırat nehrine ulaşılır. Aynı yolu takip ederek ve Bitlis geçidini kullanarak güneye ve doğuya da gitmek mümkündür. Tarihi süreçte Malatya-Elazığ-Muş ve Ağrı koridoru, Çoruh-Kelkit ve Kars-Erzurum-Erzincan-Sivas arası koridorundan geliş-gidiş açısından daha müsait olmuştur. İşte bu stratejik konumu nedeniyle Muş'un Türkiye'nin kültürel tarihi açısından önemli bir yeri vardır. Çünkü Doğu Anadolu'da Transkafkasya, Batı İran, Anadolu ve Mezopotamya'nın kesiştiği bir nokta yer alır.

Yörede izleri olan medeniyetlerin silsilesi M. Ö. 6000 yıllarına tarihlenen Halaf kültürü ile başlar ve Erken Tunç Çağı, Demir Çağı, Urartu dönemi, Roma - Helenistik dönem, Bizans dönemi, Selçuklu dönemi ve Osmanlılar şeklinde devam etmiştir.

İlde bu medeniyetlerin izlerini taşıyan çok sayıda maddi kültür varlıklarına rastlanılmaktadır. M.Ö.'ki yıllara ait olan höyük yerleşmeleri, nekropoller ve antik kent yerleşmeleri gibi arkeolojik sit alanları bulunmaktadır. Yine Hıristiyanlık kültürel mirasını yansıtan çok sayıda manastır ve kilise bulunduğu gibi çok sayıda Türk-İslam eserleri de bulunmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, araştırma sahasının kültürel turizmde önemli bir destinasyon olduğu söylenebilir.

Türk tarihinin en büyük zaferi olan ve Anadolu'nun Türkleşmesini sağlayan, "1071 Malazgirt Meydan Muharebesi"nin yapıldığı Muş ili, kültürel

turizmin yeni gelişen alt dalı olan "savaş alanı (askeri) turizmi" açısından da önemli bir potansiyele sahiptir.

Kültürel turizm potansiyeli açısından bakıldığında, araştırma sahasında tarihsel ve folklorik değerler öne çıkan çekiciliklerdir. Araştırma sahasında 2 adet kentsel sit, 13 adet arkeolojik sit ve 45 adet ise tarihi ve dini yapı, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından tescillenmiştir. Ancak bunların dışında tescillenmeyi bekleyen çok sayıda maddi kültürel çekicilik vardır. Öte yandan geleneksel evler, geleneksel el sanatları, yeme – içme kültürü, dil ve özel günler, araştırma sahasındaki Muş ve Malazgirt gibi yerleşmelerin, fiziksel görünümlerinin kültürel peyzaja dönüşmesini sağlayan unsurlar olmuştur.

Açıklamalar ışığında yukarıda belirtilen potansiyelin daha iyi değerlendirilebilmesi için bazı hususların dikkate alınması gerekmektedir. Öncelikle, araştırma sahasını kapsayan bir turizm yönetim kurulu oluşturulmalıdır. Turizm altyapısının, turistik ihtiyaca cevap verecek şekilde düzenlenmesi ikinci aşamayı oluşturmaktadır. Öte yandan söz konusu kurul tarafından pazarlama stratejilerinin belirlenmesi gerekir. Bunun için de, araştırma sahasına uygun bir imaj ve marka oluşturulması, hitap edilecek turizm pazarının belirlenmesi, hedef pazar tiplerinin saptanması, tanıtım programının ortaya konması, turizm bilgi hizmetlerinin sağlanması önemli konular arasındadır. Ancak bütün bunların yapılabilmesi kültürel varlıkların korunmasına yönelik önemlerin alınmasına bağlıdır. Bu yüzden ilk aşamada il'e acilen bir müze kazandırılmalıdır.

Ayrıca turizmin başarılı olabilmesi için, var olan kültürel çekiciliklerin, değişen turizm anlayışına göre ve bunlara birer turistik ürün özelliğinin kazanılması da gerekir. Bu bağlamda, zengin kültürel öğelerin turistler için deneyimsel tüketime uygun hale getirilmesi de bir zorunluluktur.

ABSTRACT

Study field is conducted on the high Murat Van district, in the east of Turkey. Muş city, surrounded by Bitlis and Ağrı in the east, Bingöl in the west, Diyarbakır and Batman , in the south Erzurum, is situated in the northwest of lake Van. Muş is situated on the way between Transkafkasya and Mesopotamia, along with Elazığ and Malatya which are two important crossing points between the Taurus and up-thrust. Murat river, situated in the border of Muş, connects Muş plain to Transkafkasya in the north, with the help of Malazgirt and Bulanık possages. Like wise, the crossing from lake Van to Muş plain is also done from the southwest. Having gone from the west of Muş plain, along the Murat river you reach to Malatya and to the Euphrates by fallowing the same course and using Bitlis crossing is also possible to go to the south and the east .In the historical period, the corridor of Malatya, Elazığ, Muş and Ağrı has been more convenient than the corridor of Çoruh-Kerkit and Kars –Erzurum-Erzincan-Sivas, from the aspect of coming –going. Because of this strategical situationg, Muş has an important place in the Turkish culture and its history. Because it is situated in the point where Transkafkasya in the Anatolia , west Iran, Anatolia and Mesopotomia intersect.

The range of civilations having marks in the area starts with the Halaf culture dating back 6000 B.C. and continues with the early bronze age,iron age,Urartu period,Roman helenistik period,Bazantian period,Seljuk period and Otoman,respectively.

A lot of cultural beings having the marks of these civilizations can be seen in Muş city, where Malazgirt war,which is the biggest victory of the Turkish history and providing to be Turkish belonging of the region,has an important potantial in the sub-field being the newly deweloping cultural tourism which is the battle frild turism.

Looking from the aspect of the potential cultural tursim,historical and focloric merits are the attractiveness coming front.In the study field, two urban sites,13 arkeological sites and 45 historic and religious constructions were

officily registered by cultural and Tourism ministry,but there are also a number of cultural attractiveness waiting to be officily registrated.

Besides,traditional hauses,handicrafts,eating-drinking culture,language and special days are among the elements providing such settlements as Muş and Malazgirt become cultural peyzaj,in the study field.

Under the light of explanations,in order to evaluate the potentials mentioned above,some matters must be taken in to consideration.First of all,a tuorism management board must be constituted,comprising the study frild.Secondly,substructure of tourism must be arranged so as to meet the necessitres of tourism.At the same time,it is necessary to determine the strategies of marketing.For this reason,such subjects as constituting an image and trademark,determining the tourism market aimed,putting forth the advertisement program,and providing knowledge-information services are among the important topics.

But,doing all these are tied to the conservatrons of cultural heritages.Besides, being successful in tourism,existing cultural attractivenesses need to be arranged and it is necessary to give them a cultural feature.

From this point of view,it is also necessary to change the rich cultural elements to experimental consumption,for tourists.

KAYNAKÇA

AKGÜL, O., (2004), "Kültürel Turizmi" *Turizm. İlkeler ve Yönetim* (Editörlerler: Atila Yüksel, Murat Hançer), Turhan Kitabevi, Ankara.

AKGÜNDÜZ, A., (1994), Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahvilleri, VII, İstanbul,

AKOĞLU, T., (1967), Turizm Politikası Anahtarı, Ankara,

ARIK, R., (1989), "1987 Yılı Malazgirt Yüzey Araştırması", Vı. Araştırma Sonuçları Toplantısı, s.89-95, Ankara.

ARIK, R., (1996), "Selçuklu Döneminin Malazgirt Buluntuları", Sanatsal Mozaik Dergisi V. S.14-22, İstanbul.

ATALAY, İ., (1983), Muş Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi ve Toprak Coğrafyası, Ege Üniv. Fak. Yay. No. 24, İzmir.

BAYKARA, T., (1988), Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I., Ankara.

BELLİ, O., (1982), "Urartu" Maddesi, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I., s. 139-212, İstanbul.

Bitlis Salnâmesi., (1310); 194-209.

BLIJ, H. J., (1996), Human Geography, Culture: Society, and Space, John Wiley, &Sons, Inc., United States of America.

BURNEY, C.A, LYOD, S., (1967), Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere Türk Etnoğrafya Dergisi, XIV-1,2, Ankara.

CEYLAN, A., -İPEKYÜN, A., (1994), Turizmin Türkiye ve Bursa Ekonomisindeki Yeri, Bursa Tic. Od. Yay. No:520, Ankara.

CONFER, J. C. KERSTTETTER, D. L., (2000), "Past Perfect: Explorations of Heritage Tourism" Parks &Recreation, Feb 2000, Vol. 35, Issue 2, s.28-34.

CRAIK, J., (1997), "The Culture of Tourism" Touring Cultures. Transformations of Travel and Theory (Edit: Chris Rojek ve John Urry). S. 113-137, London.

CUINET, V., (1891), Turquie D'asie Géographie Administarative Statistique Descriptive Et Raissenmé De Chaque Province De L'asie. Mineure. Fasikül: 4, Paris.

ÇELİK, İ., (2001), Büyük Menderes Havzasında Kültür Turizmi İ.Ü. Sosyal Bilimler Ensititüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

ÇİLİNGİROĞLU, A., (1984), Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler, İzmir.

ÇULPAN, C., (1973), Türk Taş Köprüleri, s. 190.

D.İ.E., (2000) Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri.

D.İ.E., Tarımsal Yapı ve Üretim: 1967-1994.

DARKOT, B., (1970), "Muş" Mad. İslâm Ansiklopedisi VII, s.744-747, Ankara.

DİE., (2004), Ulaştırma İstatistikleri Özeti (2002), Ankara.

DİE., (2003a), Turizm İstatistikleri (2000-2001), Ankara.

DİE., (2003b), Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiuye'nin Nüfusu (1500-1927). Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt, 2, Ankara.

DİE., 1927, 1935, 1945, 1960, 1965 Genel Nüfus Sayımları, Ankara.

DİKMEN, O., (1970), Türkiye'de Turizmin Geliştirilmesi, İktisadi Araştırmalar, İstanbul.

DOĞANAY, H., (1994), Türkiye Beşeri Coğrafyası, Gazi Büro Kitabevi, Ankara,

DOĞANAY, H., (2001), Türkiye Turizm Coğrafyası, Konya.

DOĞANER, S., (1996), "Türkiye'de Turizm Ulaştırması" Coğrafya Araştırmaları, Atatürk. Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu, Yay., S.4, Ankara.

DOĞANER, S., (2001), Türkiye Turizm Coğrafyası, Çantay Kitabevi, İstanbul.

DOĞANER, S., (2003), "Miras Turizminin Coğrafi Kaynakları ve Korunması" E.Ü. Coğrafya Bölümü Sempozyumları 2. Coğrafi Çevre Koruma ve Turizm Sempozyumu (16-18 Nisan 2003) s. 1-8, İzmir.

DPT., I-VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planları.

EDHEM, H., Düvel-i İslâmiye, IX. Bölüm.

EMEKLİ, G., (2003), "Kültür Mirasının Kültürel Turizm Yaklaşımıyla Değerlendirilmesi" E.Ü. Coğrafya Bölümü Sempozyumları 2. Coğrafi Çevre Koruma ve Turizm Sempozyumu (16-18 Niasn 2003) s. 43-49, İzmir.

ERZEN, A., (1984), Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara.

Erzurum Kültür ve Tabiaat Varlıkları Koruma Kurulu, Tescil Raporları

Erzurum Vilayet Salnâmesi, (1871, 1875).

EVLİYA ÇELEBİ, (1986), Seyahatnâme (Hazırlayan: Mehmet Zillioğlu, Cilt.3-4, s. 1139-1142, Üçdal Neşriyat, İstanbul.

EVLİYAOĞLU, S., (1966), Türkiye Turizm Coğrafyası ve Türkiye Coğrafyası'nın Ana Hatları, Ankara.

EVLİYAOĞLU, S., (1989), Genel Turizm Bilgileri, Ankara.

EVREN, A., (1999), Bulanık Leter (Elmakaya) Köyü Buluntuları, Arkeoloji ve Sanat Der. S. 89, İstanbul.

FIRAT, M., (1970), Doğu İlleri ve Varto Tarihi, Ankara.

GERÇEK, C., (1990), Malazgirt İmar Planı Araştırmaları, S.20.

GEZGİN, İ., (2004), "Arkeoloji ve Turizm: Eleştirel Bir Bakış", Turizm: İlkeler ve Yönetim (Editörler: Atila Yüksel, Murat Hançer), Turhan Kitabevi, s. 195-209, Ankara.

GOODALL, B., (1989), "Tourist Accommodation" Built Environment, Volume: 15, Number: 2 s. 75-77.

GÖKSAN, E., (1968), Turizm, Turizm Olayına Genel Yaklaşım, Der. Yay., İstanbul.

GUNN, C. A., (1988), Toursim Planning, Taylor and Francis Printed, Second Edition, New York.

GÜNAL, V., (2005), Mardin İlinde Kültürel Çekicilikler ve Turizm Amaçlı Kullanım Olanakları, A.Ü. Sos. Bil. Enst. Coğrafya (Beşeri ve İktisadi Coğrafya) Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.

GÜNLÜ, E., İÇÖZ, O., (2004), "Turizmde Bölgesel Marka İmajı Yaratılması ve Turizm İstasyonları İçin Markanın Önemi" Turizm: İlkeler ve Yönetim (Ed.: Atila Yüksel, Murat Hançer), Turhan Kitabevi, s. 289-306, Ankara.

GÜRDAL, M., (1990), Turizm Ulaştırması, Adım Yayıncılık, Ankara.

HONİGMAN, E., (1970), Bizans Devletinin Doğu Sınırı (Çev. F. Işıltan), İstanbul.

HUDMAN, L. E., JACKSON, R. H., (1995) Geography of Travel & Tourism. Delmar Publishers, Third Edition.

I**COMOS**, (1993), Cultural Tourism: Tourism at Worl Heritage Sites: The Site Manager's Handbookı, Second Edition, Washington.

ISSI, Y., (1998), "Dünyadaki Yeni Gelişmeler Işığında Türk Turizmi İçin Öneriler" 21. Yüzyılın Eşiğinde Türkiye turizmi Sempozyumu Bildirileri, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, 16 Nisan 1998, s. 9-22, Ankara.

İZBIRAK, R., (1964), Jeomorfoloji II., Doğuş Matbaası, Ankara.

İZBIRAK, R., (1966), Türkiye 1-2 (Düz: Cemal Kurnaz) MEB Yay. ISBN 975.II.1568.X, İstanbul.

İZBIRAK, R., (1976), "Muş" Mad., Türkiye Ansiklopedisi, XXIV, s.508-510

İZBIRAK, R., (1997), Sistematik Jemorfoloji. Ankara Üniv. Dil ve Tarih Coğrafya Fak. Yayını, Ankara.

JOHNSON, C. N., (1996), "Where Geography and History Meet: Heritage Tourism and the Big House in Ireland", Annals of the Assocation of American Geographers, 86 (3), s. 551-556, Cambridge,

KANG, M., PAGE, S., (2000), "Tourism, migration and emigration: travel patterns of Korean-New Zealaders in the 1990s", Tourism Geographies 2(1), 50-65.

Karayolları Van Bölge Müdürlüğü Envanteri

KARPAT, K. H., (2003), Osmanlı Nüfusu (1830-1914). Demografik ve Sosyal Özellikleri. Tarih V akfı Yurt Yayınları, İstanbul.

KAŞKARLI, M.A., (1991), X. T.T. Kong, Cilt III., Ankara.

KAYA, H., (1999), "İnanç Turizmi", 2000'e Doğru İnanç, Turizmi Sempozyumu Denizli Valiliği Yayını, Denizli.

KOÇHAN, N., (1990), Malazgirt Tıkızlı Kalesi, Arkeoloji-Sanat Tarihi Der. S.V, s.87-101, İzmir.

KOÇHAN, N., (1998), "Muş-Yağcılar (Evren) Höyüğü", Arkeoloji ve Sanat Der., s.86, s.24-27, İstanbul.

KODAMAN, B., (1987), Sultan II. Abdülhamîd Devri Doğu Anadolu Politikası, Ankara.

KOZAK, M., KOZAK, M. A., KOZAK, M., (2000), Genel Turizm. İlkeler Kavramlar. 4. Baskı. Turhan Kitabevi, Ankara.

KOZBE, G., (1995), "Muş Ovası Yüzey Araştırmalarında Ele Geçen Erken Transkafkasya Çanak Çömleği Işığında Bölgenin Erkek Tunç Çağı'nın Yeniden Değerlendirilmesi, Ege Üniv. Arkeoloji Der. III., İzmir.

KÖKSAL, A., (1994), Türkiye Turizm Coğrafyası, Ankara.

KÖKTEN, İ., Anadolu'da Prehistorik Yerleşmelerin Dağılışları Üzerinde Bir Araştırma, D.T.F.C. Derg. C. 10, S. 3-4, Ankara

KULAĞUZ, B.N., (1997), Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri, Y.Y. Üniv. Sos. Bil. Enst. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Ana. Bil. Dal. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van.

Kültür Bakanlığı, Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Genel Müdürlüğü, Malazgirt Kaleiçi ve Çevresi Koruma Planı Çalışması

LEASK, A., (2003), "The nature and purpose of visitor arttractions", Managing Visitor Attractions (Edited by Alan Fyall, Biran Garrod and Anna Leask), s. 5-16, Butterworth-Heinemann publication, Burlington.

LESLIE, D., (2001), "Urban Regeneration and Glasgow's Galleres with Particular REference to the Burrell Colection" Cultural Alttractions and European Tourism. (Edit. Greg Richards), s. 111-135, CABI Publishing, UK.

LYNCH, H.F.B., (1965), Armenia Travels and Studies II. s.160-197, 264-279, Beriut.

Malazgirt Kaymakamlığı, (1995), Anadolu'nun Kapısı Malazgirt, Osmanlı Matbaası, İstanbul.

McCAİN, G., RAY, N. M., (2003), "Legacy tourism: the search for personel meaning in heritage travel", Tourism Management 24, s. 713-717.

McGETTIAN, F., BURNS, K., (2001), "Clonmacnoise: a Monastic Site, Burial Ground and Tourist Attraction", Cultural Attractions and European Tourism (Edited by Greg Richards), s. 135-159, CABI Publishing, UK.

MCINTOSH, R. W., GOELDNER, C. R., RITCHIE, J, R., (1995), Tourism: Principlers, Pratctices, Philosophies, 7. Baskı, John, Wile &Sons, Inc.

MILL, R.C., MORRISON, A. M., (1985), The Tourism System. An Introducty Text. Prentice-Hall International, New Jersey.

MUNSTERS, W., (2001), "The Bonnefanten Museum, Maastricht", Cultural Attactions and European Tourism. (Edit. Greg Richards), s. 93-111, CABI Publishing. UK.

Muş İl Yıllığı, 1989.

Muş Kültür Envanteri, 2005.

OLALI, H., - TİMUR, A., (1988), turizm Ekonomisi, İzmir.

OLALI, H., (1990), Turizm Politikası ve Planlaması. İşletme Fakültesi Yayın No: 228, İstanbul.

OMUR, T., (1972), Muş ve Adilcevaz'daki Türk Eserleri, (İstanbul Üniv. Ed. Fak. Sanat Tarihi Böl. (Basılmamış Bitirme Tezi), s.12, İstanbul.

ÖNDER, M., (1987), "Burası, Muş'tur" Maddesi, Anadolu Şehir Adları, s. 80-84, İstanbul.

ÖNDER, M., (1995), "Muş" Maddesi, Şehirden Şehire Anadolu, s. 302-306, Ankara.

ÖNER, Ü., (1998), Turizm, Kültür, Arkeoloji İlişkileri. İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

ÖZÇAĞLAR, A., (2001), Coğrafya Giriş. Hilmi Usta Matbaacılık, Ankara.

ÖZFIRAT, A., (1993), "M.Ö. II. Binyıl Doğu Anadolu Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar", XI. A.S.T., Ankara.

ÖZFIRAT, A., (1999), 1997 Yılı Bitlis-Muş yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları, XVI. A.S.T. II. Cilt, Ankara.

ÖZFIRAT, A., (2000), 1998 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları, s.17, A.S.T. Kült. Bak. Milli Kütüphane Basımevi, Ankara.

ÖZFIRAT, A., (2001), "1999 Yılı muş İli Yüzey Araştırması Tunç ve Demir Çağları, 18. A.S.T. 2. Cilt, Ankara.

ÖZGÜÇ, N., (1984), Turizm Coğrafyası, İ.Ü.Ed. Fak. Yay. No: 3203, İstanbul.

ÖZGÜÇ, N., (1994), Beşeri Coğrafya'da Veri Toplama ve Değerlendirme Yöntemleri, İ.Ü. Yay. No. 3849, İstanbul.

ÖZGÜÇ, N., (1998), Turizm Coğrafyası: Özellikler, Bölgeler. Çantay Kitabevi, İstanbul.

ÖZGÜÇ, N., (2003), Turizm Coğrafaysı Özellikler ve Bölgeler 4. Baskı Çantay Kitabevi, İstanbul.

ÖZTUNA, Y., (1983), Büyük Türkiye Tarihi, I-XII, İstanbul.

ÖZTUNA, Y., (1989), Devletler ve Hanedanlar. İslâm Devletleri II. s. 505-509, Ankara,

PRIDEAUX, B., (2003), "Creating visitor attractionsion peripheral areas", Managing Visitor Attractions (Edited by Alan Fyall, Brian Garrod and Anna Leask, s. 58-73, Elsevier Printed, Burlington.

RICHARDS, G., (1996), "Production and Comsuption of Europen Cultural Torurism" Annals of Tourism Research, Val. 23, No.2, pp. 261-283, Great Britain.

RICHARDS, G., (2001a), "The Development of Cultural Tourism in Europe" Cultural Attractions and European Tourism (Edited by Greg Richards), 3-31, CABI Publishing, UK.

RICHARDS, G., (2001b), "The Market for Cultural Attractions", Cultural Attractions and European Toursim (Edited by Greg Richards), s. 31-55, CABI Publishing, UK.

RICHARDS, G., (2001c), "The Experience Industry and the Creative Tourism", Cultural Attractions and European Tourism (Edited by Greg Richards), s. 55-71, CABI Publishing, UK.

RICHARDS, G., (2001d), "Cultural Attraction Distiribution System", Cultural Attractions and European Tourism (Edited by Greg Richards), s. 71-91, CABI Publishing, UK.

RİTTER, C., (1844), Erdkunde Von Asien X, s.670-680, Berlin.

ROBINSON, H., (1976), A Geography of Tourism, MacDonald and Evans Limited, London.

ROTHMAN, M. S., (1994), "Doğu Anadolu Plato Yöresi Çerçevesinde Muş Ovası Seramiği", XII. A.S.T., Ankara.

ROTHMAN, M.S., (1992), "Alparslan Baraj Gölü Alanında Muş Ovasında Yüzey Araştırmaları Ön Rapor, 1991", C. A.S.T., Ankara.

SAN, M.S., (1970), Dün ve Bugün Muş, Ankara.

SAN, M.S., (1982), Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlığı, Kronolojik Tarihi, Ankara.

SARAÇOĞLU, H., (1989), Doğu Anadolu Bölgesi, MEB. Yay., Ankara.

SEVGEN, N., (1960), Anadolu Kaleleri, Ankara.

SEVGEN, N., (1982), Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Türk Beylikleri, Ankara.

SEVİM, A., (1972), "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", Malazgirt Armağanı, s. 219-229, Ankara.

SEVİM, A., (1988), Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi, Ankara.

SEZGİN, O. M., (2001), Genel Turizm ve Turizm Mevzuatı, Detay Yayıncılık, Ankara.

SOMUNCU, M., (1996), "Rize / Ayder Yaylasında Turizm" Coğrafya Araştırmaları, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu yay. S:4, Ankara.

SOMUNCU, M., (1997), "Doğu Karadeniz Bölümü'nde Yayla-Dağ Turizminin Bugünkü Yapısı, Sorunları ve Geleceği", Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S. 6, s. 273-317, Ankara.

SOMUNCU, M., (2002), "2002 Dünya Dağlar Yılında Dünyada ve Türkiye'de Dağ Turizmi", T.C. Turizm Bakanlığı, II. Turizm Şurası (12-14 Nisan 2002) Bildirileri I. Cilt. S. 185-193, Ankara.

SOYKAN, F., (2000), "Turizm Coğrafyası ve Turizm Planlaması" Ege Coğrafya Dergisi, 11, s. 39-57, İzmir.

SOYKAN, F., (2003), "Coğrafi Çevrenin Turizm Amaçlı Değerlendirilmesinde Turizm Potansiyelini Saptamanın Önemi" E.Ü. Coğrafya Bölümü Sempozyumları II. Coğrafi Çevre Koruma ve Turizm Sempozyumu (16-18 Nisan 2003) s. 17-24, İzmir.

SÖZEN, M., (1981), Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi, İstanbul.

SPİCHTİNGER, N., (1984), "Dünya Konaklama Enstitüsünde Yenilikler",Otel Yönetimi Semineri, Tebliğ, İstanbul.

SPULER, B., (1957), (Çev. Cemal Köprülü), İran Moğolları, Ankara.

STRABON., (1987), Coğrafya Anadolu (Kitap, XII, XIII, XIV) (Çev: Adnan Erdem (Adıyaman M.Y.O. Skt) Pekman) Arkeoloji ve Sabat Yay. İstanbul.

SÜMER, F., (1970), Anadolu'da Moğollular, (SAD I'den ayrı basım), Ankara.

SÜMER, F., (1984), Karakoyunlular I., Ankara.

SÜMER, F., (1990), Selçuklular Devrinde Anadolu Türk Beylikleri Ankara.

ŞEMSETTİN, S., (1989), Kamus'ul Alam VI, s.4479-4481, İstanbul.

Şerefhan V, Şerefname, (1990), (Çev, M.E. Bozarslan), s.389-406, İstanbul.

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI, 2005. Eski Eserler ve **Müzeler Genel Müdürlüğü,** Sit Fişleri, Ankara.

T.C. Muş Valiliği, (2002), İl Turizm Envanteri.

T.C. Muş Valiliği, (2005), İl Kültür Envanteri.

TOSKAY, T., (1989), Turizm. Turizm Olayına Genel Yaklaşım. Der Yayınları, 3. Basım, İstanbul.

TUĞRACI, P., (1985), Osmanlı Şehirleri, "Muş" Maddesi, s.251-253, İstanbul.

TUNÇ, A., -SAÇ, F., (1998), Genel Turizm (Gelişimi-Geleceği) Detay Yay, Ankara.

TUNÇ, G., (1978), Taş Köprülerimiz, İstanbul.

TURAN, O., (1984) Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, Ankara.

TURAN, O., (1985), Doğu Anadolu Türk Devletleri, Ankara.

TÜMERTEKİN, E., - ÖZGÜÇ, N., (1995), Ekonomik Coğrafya, İstanbul.

TÜMERTEKİN, E., (1993), Beşeri Coğrafya'ya Giriş, İ.Ü. Ed. Fak. Yay. No: 100 İstanbul.

TÜRK ANSİKLOPEDİSİ, "Muş" Maddesi, c.24, s. 511-517, Ankara

TÜRKER, A., (2001), Urartu Krallığı'nın Yerleşim Birimleri Işığında Yayılımı, Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enst. Arkeoloji Ana Bil. Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.

TÜSİAD, (2001), Coğrafya, 2001, İstanbul.

ULUÇAM, A., (1989), Irak'taki Türk Mimari Eserleri, Ankara.

ULUSOY, B., (2002), "Türkiye'nin Dış Turizminde 10 Yıllık Sayısal Hedefler, Planlama ve Program Gereksinimi" T.C. Turizm Bakanlığı, II. Turizm Şurası (12-14 Nisan 2002) Bildirileri I. Cilt s. 159-175, Ankara.

UZUNÇARŞILI, İ.H., (1988), Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 200 nolu Dosya

VUKONIC, B., (1996), Tourism and Religion. Elsevier Science Inc, Tarrytown.

WILLIAMS, S., (1998), Tourism Geography, New York.

WTO, (1994), Guide for Local Authorities on Developing Sustainable Tourism.

WTO, (1997), National and Regional Tourism Planning. Methodologies and Case Stuies. International Thomson Busines Press, London.

YAĞCI, S. B., 2002. Melek Tavus'un Halkı: Yezidiler, Metis Yayınları, İstanbul.

YALÇIN, O., (1961), Muş-Ağrı, İstanbul.

YENİPINAR, U., (2002), İnanç Turizmi ve Anadolu, T.C. Turizm Bakanlığı, II. Turizm Şurası Bildirileri I. Cilt, Ankara.

YİNANÇ, M.H., Türkiye Tarihi, Selçuklu Devri I., İstanbul.

YURT ANSİKOPEDİSİ, (1982), "Muş" Mad. Cilt 8., İstanbul

http://www.dhmi.gov.tr

http://www.dpt.gov.tr

http://www.mus.gov.tr

http://www.turizmgazetesi.com.tr

http://www.wto.org

http://www.kultur.gov.tr

EK-1: MUŞ İLİNDEKİ TESCİLLİ YAPILARIN LİSTESİ

Bulanık – Abdulbeyazıt Zaviyesi

Bulanık – Esenlik Camisi

Bulanık – Esenlik Köyü Havuz

Bulanık – Esenlik Köyü Türbeler

Bulanık – Mollakent Camisi

Bulanık – Mollakent Havuzlu Yapılar

Bulanık – Mollakent Medresesi

Korkut – Yünören Köyü Camii

Malazgirt - Alparslan Anıtı

Malazgirt – Alparslan Camii Haziresi

Malazgirt – Bostankaya Kalesi

Malazgirt – Hanım Köprüsü

Malazgirt – Kız Köprüsü

Malazgirt – Malazgirt Kalesi

Malazgirt – Tıkızlı Kalesi

Merkez - Abdulvahap Gazi Türbesi

Merkez - Atatürk İlkokulu

Merkez – Alaaddinbey (Karasu) Hamamı

Merkez – Alaaddinbey Camii ve Türbesi

Merkez – Çengili Kilisesi

Merkez – Dere (Migre) Hamamı

Merkez – Eski Hükümet Konağı

Merkez – Hacı Şeref Camii

Merkez – Haspet (Mongok) Kalesi

Merkez – İbrahim Samidi Türbesi

Merkez – Murat Köprüsü

Merkez – Şeyh Halid ve Şeyh Mustafa Türbeleri

Merkez - Ulu Camii

Merkez – Yıldızlı Han

Varto – Kayalıdere Yerleşim Yeri